

આ પુસ્તકની નાયિકા તોત્તો-ચાન આજે તેત્સુકો કુરોયાનાગી નામે આખા જાપાનમાં વિખ્યાત ટી.વી. કલાકાર તરીકે જાણીતી છે. ગઈકાલની એ નાનકડી બાલિકાએ પોતાના શાળા-જીવનમાં કેટલાં બધાં સંસ્મરણો, વાતો અને સત્ય ઘટનાઓ અહીં નાની નાની પ્રસંગકથાઓ રૂપે રજૂ કરી છે.

તોત્તો-ચાનને 'તોમોએ' નામની સ્કૂલમાં પોતાનાં સાથી-મિત્રો સાથે ખૂબ જ મનપસંદ વાતાવરણમાં શિક્ષણ મળ્યું હતું. આ સ્કૂલના હેડમાસ્ટર કોબાયાશી ખૂબ જ સ્નેહાળ ને કલ્પનાશીલ હતા. ભણતરની સાથોસાથ બાળકોને મુક્ત વાતાવરણ અને સમતોલ આહાર પણ મળે એની તેઓ ખાસ કાળજી લેતા હતા.

યુનિસેફમાં જાપાનની સદ્ભાવના-દૂત નિમાયેલી તેત્સુકોએ બાળકોને ચાહનાર શિક્ષકોને અને માબાપો-વાલીઓને ઘણું કહેવાનું છે. મૂળ જાપાની ભાષામાં લખાયેલું-પ્રકાશિત થતાંની સાથે જ અપાર લોકપ્રિયતા સાથે વિક્રમસર્જક 'બેસ્ટ સેલર' બનેલું આ પુસ્તક એક શક્તિમંત સંદેશો આપી જાય છે. નાનામોટા દરેક વયજૂથના જુદા જુદા દષ્ટિકોણવાળા બધા લોકો માટે આ પુસ્તક સમાન રીતે રસપ્રદ છે.

રમણ સોની (જ. 1946) ગુજરાતીના જાણીતા વિવેચક અને ગ્રંથ-સમીક્ષાના સામયિકે 'પ્રત્યક્ષ'ના સંપાદક છે. હાલે તેઓ વડોદરા યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના અધ્યાપક છે. વિવેચન અને સંપાદનનાં તેમનાં ઘણાં પુસ્તકો પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યાં છે.

રૂ. 70.00

ISBN 978-81-237-3499-6

નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, ઇન્ડિયા

તોત્તો-ચાન

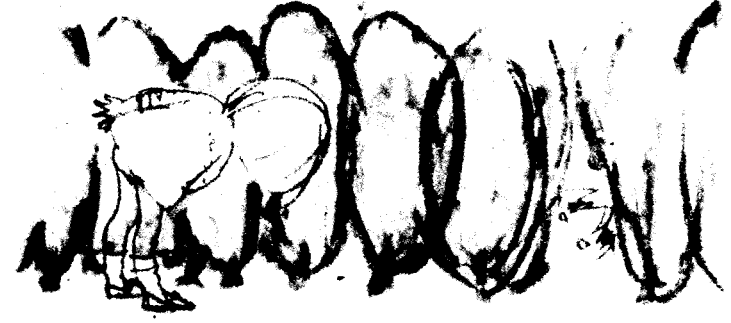
તેત્સુકો કુરોયાનાગી

અનુવાદ
રમણ સોની

તોતો-યાન

બારીએ ઊભેલી બાલિકા

તેત્સુકો કુરોયાનાગી

અનુવાદ
રમણ સોની

ચિત્રકાર
ચિહિરો ઇવાસાકી

નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, ઇન્ડિયા

સોસાકુ કોબાયાશીની

સ્મૃતિને

સમર્પિત

ISBN 978-81-237-3499-6

પહેલી આવૃત્તિ 2001

પંદરમી આવૃત્તિ 2011 (શક 1933)

મૂળ જાપાની © તેત્સુકો કુરોયાનાગી

ગુજરાતી અનુવાદ © નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, ઇન્ડિયા

Totto-Chan (Gujarati)

રૂ. 70.00

નિયામક, નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, ઇન્ડિયા

'નહેરુ ભવન', 5 ઈન્સ્ટીટ્યુશનલ એરિયા, ફેઝ-II

વસંત કુંજ, નવી દિલ્હી-110070 દ્વારા પ્રકાશિત

અનુક્રમ

આમુખ	નવ
રેલવે સ્ટેશન	1
બારીએ ઊભેલી બાલિકા	3
નવી સ્કૂલ	8
મને ગમે છે આ સ્કૂલ	8
હેડમાસ્ટરજી	10
બપોરનું ભોજન	13
સ્કૂલમાં જવાનું શરૂ	14
ટ્રેનમાં કલાસરૂમ	16
તોમોએનું ભણતર	17
દરિયાઈ ખાણું-પહાડી ખાણું	20
ખૂબ ચાવીને ખાઓ	23
ચાલો, ફરવા જઈએ	24
સ્કૂલગીત	27
બધું અંદર નાખી દઈશને?	30
તોત્તો-ચાન નામ	33
રેડિયોના વિદ્યુષકો	34
રેલવેનો નવો ડબ્બો...	35
સ્નાનાગર	39
પ્રગતિપત્રક	41
ઉનાળાની રજાઓ	42
એક સાહસ	45
બહાદુરીની કસોટી	49
રિયાઝ ખંડ	52
ગરમ પાણીના ઝરા	55
તાલ વ્યાયામ	59
મારે બસ આ જ જોઈએ	64
સૌથી ખરાબ કપડાં	67
તાકાહાશી	70
ફૂદી પડતાં પહેલાં	71
અને... પછી... અ... અ... અ...	73

અમે તો ખાલી રમતાં હતાં	78
રમતોત્સવ	81
કવિ ઈસ્મા	86
એક રહસ્ય	89
હાથ કરે છે વાત	91
સુડતાલીસ ચોનીન	92
માસાઓ ચા... ન	95
ચોટલીઓ વાળવી છે	97
ચેંક યુ	100
પુસ્તકાલય ખંડ	102
તારે પૂછડી છે?	105
તોમોએમાં બીજું વર્ષ	108
‘સ્વાન-લેક’ નૃત્યનાટિકા	109
ખેતીવાડીના શિક્ષક	111
મેદાનમાં રસોડું...	114
તું બહુ સરસ છોકરી છે	119
એની વહુ	121
જૂની ગંદીભૂત સ્કૂલ	123
સુંદર રેશમી રિબન	126
ઘાયલ સૈનિકની મુલાકાતે	128
તબિયત જાણવાની છાલ	131
અંગ્રેજી બોલવાવાળો છોકરો	136
પહેલવહેલું નાટક	139
ચોકથી ચિતરામણ	142
વાસુકી-ચાન હવે નથી!	144
જાસૂસ	146
ડેડીનું વાયોલીન	149
વચન આપું છું કે	151
રોકી ક્યાં ગયો?	153
ટી-પાર્ટી	157
સાચોનારા...	161
ઉપસંહાર	162

આમુખ

તોમોએ નામની મારી સ્કૂલ વિશે તથા એના સ્થાપક-સંચાલક આચાર્યશ્રી સોસાકુ કોબાયાશી વિશે પુસ્તક લખવાની એક અદમ્ય ઇચ્છા ઘણા વખતથી મારા મનમાં જાગેલી હતી.

આ પુસ્તકમાં આલેખેલી કોઈપણ ઘટના ઉપજાવેલી નથી, એ બધી જ ઘટનાઓ સાચેસાચ બનેલી. આવા તો અનેક પ્રસંગો હતા ને એમાંથી આટલાક, સદ્ભાગ્યે, મને બરાબર યાદ રહી ગયેલા છે. એ બધાને કાગળ ઉપર ઉતારી લેવાની તીવ્ર ઇચ્છા ઉપરાંત, એક વચનભંગની પૂર્તિ કરવાની મારી તાલાવેલી પણ આ પુસ્તકના અવતાર માટે કારણરૂપ છે. એક પ્રકરણમાં મેં લખ્યું છે એમ, હું નાની હતી ત્યારે મેં આ હેડમાસ્ટરજીને - આચાર્યશ્રી કોબાયાશીને - એક વચન આપેલું કે મોટી થઈને હું તોમોએ સ્કૂલમાં ભણાવીશ. પરંતુ એ વચન પણ હું પાળી શકી નથી. તો હવે, હું બને એટલા વધારે માણસો સુધી મારો એ અનુભવ પહોંચાડું કે કોબાયાશી કેવી તો વિરલ વ્યક્તિ હતા, બાળકોને એ કેટલું બધું ચાહતા ને એમના ઘડતર માટે શિક્ષણના કેવાકેવા ઉત્તમ પ્રયોગો એ કરતા. આ પુસ્તકમાં એ બધું બતાવવાનો મારો પ્રયત્ન રહ્યો છે.

આચાર્યશ્રી કોબાયાશીનું ઈ.1963માં અવસાન થયું. આજે જો એ હોત તો એમણે મને બીજું પણ ઘણું શીખવ્યું હોત. આજે આ લખતાંલખતાં પણ હું અનુભવું છું કે, મારા માટે જે કેટલીક ઘટનાઓ પ્રસન્ન-મધુર સ્મરણરૂપ બની ગયેલી એ સર્વ ઘટનાઓ વાસ્તવમાં તો એમણે મારા વિકાસ માટે ચોક્કસ હેતુપૂર્વક યોજેલી પ્રવૃત્તિઓ હતી! એ બધા વિશે વિચારતાં જ મનમાં એક ઝબકારો થાય છે કે, ‘અચ્છા, તો શ્રી કોબાયાશીના મનમાં આમ હતું!’ ને પછી એવું થાય છે કે, ‘ઓહો, આવું એમને કેવી રીતે સૂઝ્યું હશે?’ આવી પ્રત્યેક શોધથી હું વિસ્મયમાં ડૂબી જાઉં છું, મારું મન ભાવવિભોર બની જાય છે ને એમના પ્રત્યેની ઊંડી કૃતજ્ઞતાથી મારું હૃદય ભરાઈ જાય છે.

એ વારંવાર મને કહેતા કે ‘તું સાચે જ ખૂબ સારી છોકરી છે.’ એમના આ

પ્રેરક ઉદ્ગારોએ મને કેટલી હદે સંભાળી લીધી હશે ને મને સુધારી હશે એ નક્કી કરવું મારે માટે મુશ્કેલ છે, કેમકે જો હું તોમોએ સ્કૂલમાં દાખલ ન થઈ હોત ને આ હેડમાસ્ટરજીને ક્યારેય મળી ન હોત તો પૂરો સંભવ છે કે મારે માથે 'ખરાબ, નહીર છોકરી'ની ટીલી ચોંટી હોત ને હું, અનેક ગ્રંથિઓથી પીડાતી ને ગૂંચવાયેલી એક સ્ત્રી હોત.

ઈ.1945માં ટેકિયો પર હવાઈ હુમલો થયેલો ત્યારે આગ લાગેલી ને એમાં તોમોએ શાળા ભસ્મીભૂત થઈ ગયેલી ! શ્રી કોબાયાશીએ આ શાળા ઊભી કરવામાં પોતાની બધી જ મિલકત ખરચી નાખેલી, એટલે એને ફરી બેઠી કરતાં વાર લાગી. યુદ્ધ પછી એમણે એ જ જગ્યાએ એક બાલમંદિર ખોલ્યું તેમજ આજે જે 'ચાઈલ્ડ એજ્યુકેશન ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ કુનિતાચી કોલેજ ઓફ મ્યુઝિક' (બાળ-શિક્ષણ વિભાગ, કુનિતાચી સંગીત-મહાવિદ્યાલય) તરીકે ઓળખાય છે એની સ્થાપનામાં સહાય કરી. એમાં તેમણે યુરિથિક્સ (સંગીત-બદ્ધ અંગકસરતો - તાલવ્યાયામ)ની તાલીમ પણ આપી. કુનિતાચી પ્રાથમિક શાળા સ્થાપવામાં પણ એમણે મદદ કરી. પરંતુ, પોતાની કલ્પના મુજબની એક આદર્શ શાળા ફરી એકવાર સ્થાપી શકાય એ પહેલાં જ, ઓગણસિતેરની વયે, એમનું અવસાન થયું.

તોમોએ ગાકુએન, ટેકિયોની દક્ષિણ-પશ્ચિમે જિયુગાઓકા રેલવે સ્ટેશનથી ત્રણેક મિનિટના રસ્તે આવેલું હતું. આજે તો આ જગ્યાએ પીકોક સુપરમાર્કેટ અને મોટો પાર્કિંગલોટ થઈ ગયાં છે. ભૂતકાળની સ્મૃતિઓથી ખેંચાઈને હું એકવાર ત્યાં પહોંચી ગયેલી - મને ખબર તો હતી જ કે ત્યાં હવે મારી સ્કૂલ કે એનું મેદાન કશું બચ્યું નથી. પાર્કિંગ સ્થળ આગળ મેં કાર ધીમી કરી દીધી - આ જ એ જગ્યા, જ્યાં રેલવેના જૂના ડબ્બાઓમાં વર્ગો ચાલતા હતા ને રમવાનું મેદાન હતું! પાર્કિંગના રખેવાળે મારી કારને પ્રવેશતી જોતાં જ બૂમ મારી, 'ન લાવશો, અંદર ન લાવશો, કોઈ જગ્યા ખાલી નથી.'

કહેવાની ઈચ્છા તો થઈ કે, 'મારે કાર પાર્ક કરવી નથી, હું તો જૂની યાદો તાજી કરી રહી છું.' પણ એ રખેવાળ આ બધું ક્યાંથી સમજવાનો હતો! મેં કાર આગળ લઈ લીધી. પણ જતાંજતાં મારા મનમાં એક ઘેરો વિષાદ છવાઈ ગયો. મારી આંખો છલકાઈ ઊઠી...

હું સમજું છું કે આ જગતમાં ઊંચા આદર્શોવાળા ને બાળકોને બેહદ ચાહનારા ઘણા મોટા શિક્ષણવિદો હશે, જેઓ આદર્શ શાળાઓની રચના કરવાનાં સ્વપ્ન સેવતા હશે, અને હું એ પણ જાણું છું કે એ સ્વપ્ન સાકાર કરવાનું કેટલું તો મુશ્કેલ હોય છે. 1937માં તોમોએની સ્થાપના કરી એ પહેલાં કોબાયાશીએ એ માટે વર્ષો સુધી અધ્યયન-મનન કરેલાં - ને 1945માં તો શાળા બળીને ભસ્મીભૂત થઈ!

આટલા ઉત્તમ અસ્તિત્વનું કેટલું ટૂંકું આયુષ્ય!!

હું બહુ જ ખાતરીપૂર્વક કહી શકું એમ છું કે જે દિવસોમાં હું આ શાળામાં ભણતી હતી તે દિવસોમાં શ્રી કોબાયાશીનો ઉત્સાહ એની ચરમ સીમાએ હતો ને એમની શિક્ષણ-યોજનાઓ પૂરબહારમાં ખીલેલી હતી. એટલે, યુદ્ધે આ સર્વનાશ ન કર્યો હોત તો હજુ કેટલાં બધાં બાળકોને એમની માવજતનો લાભ મળ્યો હોત એ વિચારતાં મારું મન ખિન્ન થઈ જાય છે.

આ પુસ્તકમાં મેં શ્રી કોબાયાશીની શિક્ષણ-પ્રવૃત્તિઓ કેવી અરૂઢ ને કલ્પનાશીલ હતી એ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એ માનતા હતા કે બધાં જ બાળકો મૂળે તો સારા સ્વભાવનાં હોય છે પણ પછી બહારનું વાતાવરણ અને મોટેરાંની અસરો ખરાબ હોય તો એ સારાપણને નુકસાન થઈ શકે છે. એટલે એમનું ધ્યેય હતું કે આ સારા સ્વભાવને કાળજીથી ખીલવવો જેથી બાળક બધાંની વચ્ચે પોતાના આગવા વ્યક્તિત્વ સાથે વિકસતું રહે.

શ્રી કોબાયાશીને મન સ્વાભાવિકતાનું મૂલ્ય મોટું હતું એટલે એ ઈચ્છતા કે બાળકનું વ્યક્તિત્વ બને એટલી સહજતાથી વિકાસ પામે. પ્રકૃતિ માટે પણ એમને ચાહના હતી. એમની સૌથી નાની દીકરી મિયો-ચાન મને કહેતી કે એ નાની હતી ત્યારે પિતા એને રોજ ચાલવા લઈ જતા ને ત્યારે કહેતા કે, 'ચાલો, કુદરતનું સંગીત માણવા જઈએ.' કોઈ વિશાળ વૃક્ષની પાસે એને લઈ જઈને બતાવતા કે પવનમાં એનાં ડાળી-પાંદડાં કેવાં ઝૂમી રહ્યાં છે ને એ પાંદડાં, ડાળીઓ ને થડ એકબીજા સાથે કેવાં જોડાયેલાં છે! વળી, પવન વધારે હોય ત્યારે ને ઓછો હોય ત્યારે પાંદડાંનો પરપરાટ કેવો બદલાતો રહે છે એ તરફ પણ એનું ધ્યાન તે દોરતા. આ બધું ધ્યાનથી જોવા-સાંભળવા આ પિતા અને દીકરી બંને સ્થિર શાંત ઊભા રહી જતાં ને પવન ક્યારેક રોકાઈ જતો ત્યારે ખૂબજ ધીરજથી ઊંચે નજર માંડીને, રાહ જોતાં. પવનને જ નહીં, નદીઓને પણ એ ધ્યાનથી નિહાળતાં. રોજેરોજ નજીકની તામા નદીએ જતાં ને એનાં વહેતાં પાણીને જોઈ રહેતાં - મીયો-ચાન કહેતી કે આ બધી મજા કરતાં એ કદીયે થાકતાં નહીં.

વાંચનારને કદાચ આશ્ચર્ય થશે કે ભણવા-ભણાવવાની પ્રવૃત્તિને આમ સાવ જ મુક્ત વાતાવરણને હવાલે કરતી આવી અપરંપરાગત પ્રાથમિક શાળાને યુદ્ધના એ દિવસોમાં જાપાની સરકારે ચાલવા શી રીતે દીધી હશે! એક કારણ તો કદાચ આ હોઈ શકે : પ્રચાર પ્રત્યે શ્રી કોબાયાશીને નફરત હોવાને લીધે યુદ્ધ પહેલાંના દિવસોમાં પણ એમણે નહોતા તો આ શાળાના કોઈ ફોટોગ્રાફ લેવા દીધા કે નહોતો એની આવી અપ્રણાલિગત પદ્ધતિનો કશો ઢંઢેરો પીટ્યો - ને એથી, બને કે, પચાસથીયે ઓછાં બાળકોની આ નાનકડી શાળા એવા કોઈ સરકારી અધિકારીની

નજરમાં ન આવી ગઈ હોય ને એમ ચાલતી રહી હોય. બીજું કારણ એ કે શિક્ષણ-મંત્રાલય પણ શ્રી કોબાયાશીને એક શિક્ષણવિદ તરીકે ખૂબ આદરપૂર્વક જોતું હતું.

દર વર્ષે ત્રીજી નવેમ્બરના દિવસે, તોમોએ શાળાના ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓનું કુહોન્બુત્સુ મંદિરના એક ખંડમાં સ્નેહમિલન યોજાતું. ખેલકૂદનો એ એવો તો સ્મરણીય દિવસ બની રહ્યો છે! એ દિવસોનાં અમે બાળમિત્રો હવે ચાળીસની ઉંમર વટાવી ગયાં છીએ, ઘણાં તો પચાસે પહોંચ્યાં હશે. ને હવે તો અમારાં પોતાનાં બાળકો પણ મોટાં થવા આવ્યાં છે. પરંતુ હજુય અમે એકબીજાને એ દિવસોનાં મજાકિયાં નામે બોલાવીએ છીએ. આ સ્નેહમિલન શ્રી કોબાયાશીએ અમને આપેલા અમૂલ્ય સ્નેહવારસાનો જ એક ભાગ બની રહ્યો.

ખરેખર તો મને મારી અગાઉની શાળામાંથી કાઢી મૂકવામાં આવેલી. એ શાળાનું મને કોઈ જ સ્મરણ નથી – મારી માએ મને થોડીક વાતો કરેલી એ જ. કોઈપણ શાળામાંથી મને કાઢી મૂકવામાં આવી હોય એ વાતને સ્વીકારવા હું તૈયાર ન હતી – હું એટલી બધી તોફાની છોકરી તે હોઉં કંઈ? પણ હમણાં પાંચેક વર્ષ પહેલાં હું એક ટીવી કાર્યક્રમમાં ભાગ લેવા ગયેલી ત્યાં એક એવી વ્યક્તિ સાથે મારી ઓળખાણ કરાવવામાં આવી જે મારી અગાઉની સ્કૂલમાં, મારી બાજુના વર્ગની વર્ગશિક્ષિકા હતી. એમણે જે વાતો કહી તે સાંભળીને તો હું ઠરી જ ગઈ!

એમણે મને કહ્યું : ‘તું મારી બાજુવાળા વર્ગમાં ભણતી હતી. જ્યારેજ્યારે મારે સ્ટાફરૂમમાં જવાનું થાય ત્યારે મોટે ભાગે તું વર્ગખંડની બહાર જ ઊભી હોય – કોઈ ને કોઈ તોફાનને કારણે તને કાઢી મૂકેલી હોય. તારી પાસે થઈને જાઉં ત્યારે તું મને પૂછતી હોય કે, ‘...કેમ મને કાઢી મૂકી ... મારો વાંક શો છે...’ વગેરે. એકવાર તો મને પૂછેલું : ‘આ ગાવા-બજાવવાવાળા ફરે છે તે તમને ગમ છેને, હૈને?’ મને સમજાતું નહીં કે તારી સાથે શી રીતે વાત કરવી. એટલે પછી જ્યારે સ્ટાફરૂમમાં જવાની જરૂર પડે ત્યારે પહેલાં હું બહાર ડોકિયું કરી લેતી કે તું ઊભી છે કે કેમ. ને તું ત્યાં હોય તો હું બહાર નીકળવાનું માંડી વાળતી. તારી વર્ગશિક્ષિકા સ્ટાફરૂમમાં ઘણીવાર તારે વિશે મને કહેતી. એ કહેતી કે, ‘આ છોકરી આવી અળવીતરી કેમ હશે!’ એટલે જ, ઘણાં વર્ષો વીતી ગયાં છતાં, જ્યારે તું ટીવી પર દેખાઈ કે તરત તને હું નામથી ઓળખી ગઈ. કેટલાં વરસ વીતી ગયાં, છતાં આજે ય તારું એ પહેલા ધોરણની છોકરીનું રૂપ મને બરાબર યાદ છે.’

શું ખરેખર જ મને વર્ગ બહાર કાઢી મૂકવામાં આવતી? મને તો એ કશું જ યાદ નહોતું આવતું ને એથી આ સાંભળીને હું તાજુબ થઈ ગઈ. વહેલી સવારે,

તકલીફ વેઠીને, ટીવી શોમાં મળવા આવેલી, ભૂખરાવાળવાળી પણ તાજગીભર્યા ચહેરાવાળી આ ભલી શિક્ષિકાની વાતથી છેવટે મારા મનમાં સ્પષ્ટ ઊઘડ્યું કે ખરેખર જ મને નિશાળમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવેલી.

અને આજે હું મારી માનો ઉપકાર માનું છું કે એણે મારી વીસમી વરસગાંઠ સુધી આ વિશે હરફસુધ્યાં નહીં ઉચ્ચારેલો. એણે એક દિવસ મને પૂછ્યું : ‘તને ખબર છે તારે નિશાળ કેમ બદલવી પડેલી?’ મેં કહ્યું : ‘ના, કેમ?’ ને એણે સાવ શાંત સ્વસ્થ અવાજે કહેલું : ‘કેમકે તને આગલી નિશાળમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવેલી.’

મા પેલી વખતે જ કહી શકી હોત : ‘અરે, તારું શું થશે હવે? એક નિશાળમાંથી તો તને કાઢી મૂકી છે ને હવે જો બીજામાંથી પણ તને કાઢી મૂકી તો તું જઈશ ક્યાં?’ જો માએ આપું કહ્યું હોત તો તોમોએ ગાકુએન સ્કૂલમાં પગ મૂકતી વખતે મેં કેટલી શરમ ને કેવો ક્ષોભ અનુભવ્યાં હોત! વિશાળ વૃક્ષોનું બનેલું એનું ભવ્ય પ્રવેશદ્વાર અને રેલવેના ડબ્બાઓથી બનેલા એના આકર્ષક વર્ગખંડો પણ મને કદાચ આનંદવિભોર ન કરી શક્યા હોત. હું કેટલી ભાગ્યશાળી છું કે મને આવી મા મળી!

યુદ્ધના દિવસો હતા એટલે તોમોએ સ્કૂલના થોડાક જ ફોટોગ્રાફ પાડી શક્યા હતા. એમાં, છેલ્લાં વર્ષનાં વિદ્યાર્થીઓના ફોટોગ્રાફ સૌથી સારા હતા. ફોટો ખેંચાતો ત્યારે એ આખો વર્ગ સભાખંડની સામેના દાદરનાં પગથિયાં પર ઊભો રહેતો. પણ, જ્યારે આ છેલ્લાં વર્ષનાં છોકરાંઓ ‘ચાલો, ચાલો, ફોટોગ્રાફ માટે ગોઠવાઈ જાઓ’ એવી બૂમો મારતાં ત્યારે વળી નીચેના વર્ગનાં કેટલાંક બાળકો પણ એમાં ધૂસી આવતાં! એટલે આજે એ ફોટો જોઈને કહેવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે કે એમાં કયાકયા વિદ્યાર્થીઓ છેલ્લા વર્ષના હતા. અમારા સ્નેહમિલન વખતે ઘણીવાર આની ચર્ચા ઊપડતી. પણ એ વખતે તો શ્રી કોબાયાશી આ વિશે કશું જ ના બોલતા. એ કદાચ એવું જ વિચારતા હશે કે છેલ્લા વર્ષના વિદ્યાર્થીઓના ઔપચારિક ફોટો કરતાં શાળાનાં બધા જ બાળકોની એક જીવંત તસવીર વધારે સારી. આજે જોઈ છું ત્યારે એ ફોટોગ્રાફ સાથે જ તોમોએની ખરી છબી જેવા લાગે છે.

તોમોએ વિશે હું હજુય ઘણું બધું વધારે લખી શકું એમ છું. પણ જો વાંચનારાઓને એ ખાતરી થશે કે તોત્તો-ચાન જેવી એક છોકરી આ સ્કૂલમાં એવી પાકી માવજત અને દોરવણી પામી કે જેથી એ બીજાં બધાં સાથે યોગ્ય રીતે હળીભળી શકે છે, તો આટલુંક લખીને પણ મને સંતોષ થશે.

હું ખાતરીપૂર્વક કહું છું કે જો આજે પણ તોમોએ જેવી શાળાઓ હોય તો ચારેબાજુ વ્યાપેલી હિંસાવૃત્તિ ઓછી થાય ને બાળકો અધવચ્ચે સ્કૂલમાંથી ઊઠી

જાય છે તેનું પ્રમાણ ઘટે. તોમોએમાં તો શાળાનો સમય પૂરો થયા પછી પણ છોકરાંઓ ઘરે જવાનું નામ નહોતાં લેતાં. અને રોજ સવારે નિશાળે દોડવાની અમને તાલાવેલી થતી. એવી હતી અમારી એ સ્કૂલ.

આંતરિક પ્રેરણા અને દષ્ટિપૂર્વક આવી અદ્ભુત શાળા રચનાર સોસાકુ કોબાયાશીનો જન્મ ટોકિયોના ઉત્તર-પશ્ચિમ ભાગમાં 18મી જૂન 1893ના દિવસે થયેલો. નાનપણથી જ એમને પ્રકૃતિનું ને સંગીતનું ઘેલું હતું - ઘરની સામે થોડે દૂર હારુના પર્વતનાં શિખરો હતાં ને ઘરની નજીકમાં જ નદી હતી. એના કાંઠે ઊભા રહેતા ત્યારે એમના મનમાં તરંગ ઊઠતા - ખળખળ વહેતાં પાણી જાણે કે કોઈ વાદ્યવૃંદ છે, ને એ પોતે એનું સંગીત-નિર્દેશન કરે છે!

ગરીબ ખેડૂત પરિવારનાં છ સંતાનોમાં એ સૌથી નાના. પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું કરીને તરત એમણે શિક્ષકની નોકરી લીધી. આટલી નાની વયે શિક્ષકપદ મેળવવાનું કઠિન હોય છે - એ મેળવ્યું એમની વિલક્ષણ શક્તિને લીધે. એ પછી થોડાક જ વખતમાં ટોકિયોની એક પ્રાથમિક શાળામાં એ શિક્ષક નિમાયેલા. બાળકોને ભણાવવાની સાથેસાથે એમણે સંગીતનો અભ્યાસ પણ ચાલુ રાખ્યો. પરિણામે, જાપાનની ઉત્તમ સંગીત-શિક્ષણ-સંસ્થામાં પ્રવેશ મેળવવાની એમની મહેચ્છા ફળી - એ સંસ્થા આજે 'ટોકિયો યુનિવર્સિટી ઓફ ફાઈન આર્ટ્સ એન્ડ મ્યુઝિક' તરીકે જાણીતી છે. ત્યાંથી સ્નાતક થયા પછી તે હારુજી નાકામુરાએ સ્થાપેલી સાઈકાઈ પ્રાથમિક શાળામાં સંગીત-શિક્ષક થયા. હારુજી એક અદ્ભુત માણસ હતા. એ માનતા કે પ્રાથમિક શિક્ષણ જ બાળકની તાલીમનો સૌથી મહત્ત્વનો તબક્કો છે. પોતાની શાળાના વર્ગો એ ઓછી સંખ્યાના રાખતા અને એમાં મુક્ત અભ્યાસક્રમ રાખતા જેથી દરેક બાળકનું આગવું વ્યક્તિત્વ વિકસી શકે ને એનો આત્મવિશ્વાસ દઢ થાય. ભણવાનું કામ સવારે ચાલતું - બપોરનો સમય ફરવા જવું, ફૂલછોડ ભેગા કરવા, ચિત્રો દોરવાં, ગીતો ગાવાં અને હેડમાસ્તરે યોજેલી ચર્ચાઓમાં ભાગ લેવો - એવાં રચનાત્મક કામોને ફાળવવામાં આવતો. કોબાયાશી પર હારુજીના આ શિક્ષણ-તરીકાઓની ઘેરી છાપ પડી અને પછી તોમોએ માટે પણ એમણે આ જાતનો અભ્યાસક્રમ રચ્યો.

શેઈકેઈમાં સંગીત શીખવતા ત્યારે કોબાયાશીએ એક સંગીત-નાટિકા લખી ને બાળકોએ એ ભજવી. આ નાટિકા જોઈને બેરોન ઈવાસાકી નામના એક ઉદ્યોગપતિ ખૂબ જ પ્રભાવિત થયા હતા. આ એ ઉદ્યોગપતિ હતા જેમણે મિશુબીશી નામના એક ગંજાવર ઉદ્યોગની સ્થાપના કરેલી. વળી, બેરોન કળાઓના સંવર્ધક પણ હતા. એમણે જપાનના અગ્રણી સંગીતકાર કોસ્કાક યામાદાને સહાય કરેલી, તથા શેઈકેઈ શાળાને પણ એ આર્થિક સહાય આપતા હતા. બેરોન પરિવારે કોબાયાશીને શિક્ષણ-

પદ્ધતિના અભ્યાસ માટે યુરોપ મોકલવાનો પ્રસ્તાવ કર્યો.

આમ, શ્રી કોબાયાશી 1922થી 1924 સુધી યુરોપમાં રહ્યા. ત્યાંની શાળાઓની મુલાકાત લીધી અને પેરિસમાં એમિલે જેક્વિસ-ડેલ્કોઝ પાસે યુરિથ્મિક્સનો અભ્યાસ કર્યો. ત્યાંથી આવીને એમણે એક મિત્ર સાથે સેઈજો ક્રિડરગાર્ટનની સ્થાપના કરી. કોબાયાશી આ ક્રિડરગાર્ટનના શિક્ષકોને કહેતા કે 'બાળકોને કોઈ તૈયાર ચોકઠાંમાં ન નાખો - એમને નિર્બંધ પ્રકૃતિમાં રહેવા દો ને એમની પ્રફુલ્લ ઇચ્છાઓને રુંધો નહીં. એમનાં સ્વપ્નો આપણાં સ્વપ્નો કરતાં વધુ વિશાળ હોય છે.' આવું ક્રિડરગાર્ટન જાપાનમાં આ પહેલાં ક્યારેય ન હતું.

1930માં ફરી એક વર્ષ માટે તે યુરોપ ગયા ને ડેલ્કોઝ પાસે વિશેષ અભ્યાસ કર્યો. આ સમય દરમ્યાન એમણે ત્યાં બધે ફરીને શિક્ષણપ્રક્રિયાનાં નિરીક્ષણો કર્યા અને મનમાં ગાંઠ વાળી કે જાપાન જઈને પોતાની જ એક શાળા ચાલુ કરવી છે.

1937માં તોમોએ સ્કૂલ શરૂ કરવાની સાથે એમણે જાપાનમાં યુરિથ્મિક્સ એસોસિયેશન (તાલ-વ્યાયામ મંડળ)ની સ્થાપના કરી. મોટાભાગના લોકો તો એમને જાપાનમાં યુરિથ્મિક્સના શિક્ષણનો આરંભ કરનાર તરીકે કે પછી યુદ્ધસમય બાદ કુનિતાચી મ્યુઝિક કોલેજને એમણે આપેલી સેવાઓ માટે યાદ કરે છે. એમના શિક્ષણ-પ્રયોગોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ પામનાર તો અમારા જેવાં કેટલાંક જ છે. તોમોએ જેવી બીજી સંસ્થા ઊભી કરે એ પહેલાં તો એમનું અવસાન થયું. તોમોએ સ્કૂલ યુદ્ધ વખતે ભસ્મીભૂત થઈ ગઈ ત્યારે પણ એ નિરાશ થયા વિના એક વધુ સારી સ્કૂલ ઊભી કરવાનું સ્વપ્ન જોતા હતા. ચારેબાજુ ઉત્પાત ને વ્યાકુળતા હતાં ત્યારે એ તો વિચલિત થયા વિના ઉત્સાહથી પૂછતા હતા - 'હવે આપણે બીજી કેવી શાળા ઊભી કરીશું ?'

મેં આ પુસ્તક લખવું શરૂ કર્યું તે દિવસોમાં મને ખબર પડી કે ટેલિવિઝન પરના મારા દૈનિક ઇન્ટરવ્યૂ-કાર્યક્રમ 'તેત્સુકો'ઝ રૂમ'ના નિર્માતા, જેમની સાથે હું ટી.વી. પર વર્ષોથી કામ કરતી હતી, એ મિત્ર દસેક વર્ષથી કોબાયાશી પર સંશોધન કરતા હતા. મને આનંદાશ્ચર્ય થયું. એ પોતે તો કોબાયાશીને ક્યારેય મળેલા નહીં પણ એકવાર બાળકો માટેના યુરિથ્મિક્સના વર્ગોમાં પિયાનો વગાડવા આવેલી એક મહિલાએ કોબાયાશી વિશે એમનામાં રસ જગાડેલો. એણે કહેલું કે, 'જ્યારે મેં પહેલીવાર પિયાનો સાથે વર્ગો શરૂ કરેલા ત્યારે કોબાયાશીએ મને સુધારતાં કહ્યું હતું કે - 'જુઓ, બાળકો આ રીતે ચાલતાં નથી હોતાં.' એ માણસ બાળકો સાથે એવો તો એકરૂપ થઈ ગયો હતો કે બાળકો કેમ શ્વાસ લે છે, કેવી રીતે હાલે-ચાલે છે એ અનુભવી શકતો હતો...' હું ઇચ્છું કે અમારા આ નિર્માતા-મિત્ર કાઝુહિકો સાનો એમનું પુસ્તક જલદી પૂરું કરે જેથી જગતને કોબાયાશી જેવી એક વિલક્ષણ

વ્યક્તિનો વિશેષ પરિચય મળે.

વીસ વર્ષ પહેલાં કોદાન્શા સંસ્થાના એક સાહસિક યુવાન તંત્રી કાશુહિસા કાતોએ એક મહિલા-સામાયિકમાં છપાયેલો તોમોએ વિશેનો મારો લેખ વાંચ્યો. કોરા કાગળોનો એક મોટો થોકડો ઉપાડીને એ મારી પાસે આવ્યા. કહે કે, આ લેખને વિસ્તારીને એક પુસ્તક જ લખી આપો. એ કાગળો તો બીજા કોઈ કામમાં વપરાઈ ગયા - એનો મને રંજ છે. કંઈક અપરાધ કર્યાનો ભાવ થયેલો. અને કાતોનું સ્વપ્ન સાકાર થાય એ પહેલાં તો એ તંત્રીમાંથી નિયામક બની ગયેલા. પરંતુ એ જ માણસે મારામાં પુસ્તક લખવાનો વિચાર રોપ્યો, એટલું જ નહીં પણ એ માટેનો આત્મવિશ્વાસ જગાડ્યો. જો કે, ત્યાં સુધી ખાસ કશું લખવાનો મહાવરો ન હતો એથી એક આખું પુસ્તક લખવાનો તો ડર લાગતો હતો. આખરે એવું નક્કી થયું કે મારે કોદાન્શાના 'યંગ વુમન' સામાયિકમાં હપ્તાવાર પ્રકરણરૂપે એકએક લેખ લખવો. આ શ્રેણી ફેબ્રુઆરી 1979થી ડિસેમ્બર 1980 સુધી પ્રગટ થતી રહી.

એ વખતે દરેક મહિને, પ્રકરણને અનુરૂપ ચિત્ર પસંદ કરવા માટે હું ટેકિયોના શીમો-શાકુજી, નેરિમા-કુમાં આવેલા 'ચિહીરો' ઈવાસાકી મ્યુઝિયમ ઓફ પિક્ચર બુક્સ'માં જતી. ચિહીરો ઈવાસાકી બાળકોનાં ચિત્રો કરવામાં નિષ્ણાત હતી. ભાગ્યે જ દુનિયાના કોઈ બીજા ચિત્રકારે બાળકોનાં આટલાં જીવંત ચિત્રો આલેખ્યાં હશે. એણે બાળકોની અનેકવિધ ભાવ-ભંગીઓ ચિત્રિત કરી આપેલી છે. છ માસના બાળકને નવ માસના બાળકથીયે જુદું પાડી આપે એવી સૂક્ષ્મતા પણ એમનાં ચિત્રોમાં સ્પષ્ટ ઝિલાઈ છે. એમનાં એ ચિત્રાંકનોને મારા પુસ્તકમાં મૂકતાં મને જે અતિશય આનંદ થયો એ કહેવા મારી પાસે શબ્દો નથી. પુસ્તકમાં મેં આલેખેલા ભાવ-પ્રસંગો સાથે એ ચિત્રોનો કંઈ અજબ મેળ પડી જતો હતો. ચિહીરોનું અવસાન તો 1974માં થયેલું પણ લોકો મને કાયમ પૂછતા હોય છે કે, તમારું પુસ્તક લખાતું હતું ત્યારે ચિહીરો જીવતાં હતાં ને ? એ બતાવે છે કે એમનાં ચિત્રો કેવાં તો આબેહૂબ હતાં ને એમણે બાળકોની કેટકેટલી ભાવમુદ્રાઓ ઝીલેલી !

ચિહીરો ઈવાસાકીએ સાત હજાર જેટલાં ચિત્રો દોરેલાં છે. એમાંનાં કેટલાંય ચિત્રો એમના પુત્ર, જે આ મ્યુઝિયમના મદદનીશ સંરક્ષક(ક્યૂરેટર) છે, એમના અને એમનાં પત્નીના સૌજન્યથી મને જોવા મળેલાં છે. ચિહીરોનાં ચિત્રોનો મારા પુસ્તકમાં ઉપયોગ કરવા દેવાની અનુમતિ માટે હું એમના પતિની ઋણી છું. મ્યુઝિયમના ક્યૂરેટર અને તાદાસુ ઈજાવાની પણ હું આભારી છું - જ્યારેજ્યારે મારું લખવાનું અટકી પડે એમ લાગતું હતું ત્યારેત્યારે મને લખવા માટે એમણે પ્રોત્સાહિત કરી હતી. આ મ્યુઝિયમમાં હવે હું પણ એક ટ્રસ્ટી છું.

મીયો-ચાનની અને તોમોએનાં મારાં બીજાં ચિત્રોની પણ સ્વાભાવિક રીતે જ

મને મોટી મદદ મળી છે. આ પુસ્તકની જાપાની આવૃત્તિના સંપાદક કેઈકો ઈવામોતોની પણ હું હૃદયપૂર્વક આભારી છું. એ હંમેશાં મને કહેતા રહેતા : 'આ પુસ્તકને તો આપણે ખરેખર ઉચ્ચકોટિનું બનાવવું છે.'

પુસ્તકના જાપાની શીર્ષકનો વિચાર મને થોડાંક વર્ષો પહેલાં પ્રચલિત થયેલા એક રૂઢિપ્રયોગ પરથી આવ્યો છે : કોઈ માણસ ખડકની ધાર સુધી આવી ગયો હોય કે મુખ્ય પ્રવાહથી કંઈક બહાર ધકેલાઈ ગયો હોય એના માટે કહેવાય છે કે 'એ બારીની લગોલગ આવી ઊભો છે.' એ સાચું છે કે નાનપણમાં તો હું ચાહીને બારી પાસે ઊભી રહેતી. એ આશામાં કે કદાચ હમણાં ગાવા-વગાડવાવાળા દેખાશે. જોકે મારી પહેલી સ્કૂલમાં તો હું ખરેખર બારીને ટેકે જ - બધાંથી એકલી ને સાવ અટૂલી ઊભેલી હતી. શીર્ષકના આ અર્થો ઉપરાંત એક બીજો અર્થ પણ છે જ - આનંદ-ઉમંગની બારી, જે છેવટે તોમોએ સ્કૂલમાં મારે માટે ખૂલી.

તોમોએ તો હવે છે નહીં પરંતુ આ પુસ્તક વાંચતાંવાંચતાં તમારી કલ્પનામાં એ ઘડીક ઊઘડશે તો એનાથી મોટો આનંદ મારે માટે કોઈ નહીં હોય.

ટોકિયો, 1982

'તોત્તો-ચાન'નું પ્રથમ પ્રકાશન થયે માત્ર ત્રણ જ વર્ષ થયાં છે પણ એ દરમિયાન એના વિશે એટલી બધી અદ્ભુત બાબતો બની છે કે મને એનું આશ્ચર્ય થાય છે, ને આનંદ પણ. મેં તો મારા પ્રિય શિક્ષક-આચાર્ય વિશે અને મારી શાળા તોમોએ વિશે પુસ્તક લખેલું - મને સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન હતો કે એ પુસ્તક બેસ્ટસેલર બની જશે. છપાયું એ જ વર્ષે એની 45 લાખ નકલો વેચાઈ ગયેલી ને આજ સુધીનું એનું વેચાણ લગભગ 60 લાખ સુધી પહોંચ્યું છે. પ્રકાશકે મને કહ્યું કે, જાપાની પુસ્તક-પ્રકાશનના ઇતિહાસમાં વેચાણનો આ સર્વોચ્ચ વિક્રમ છે. આ બધું તો ઠીક પણ જ્યારે રોજેરોજ આખા દેશમાંથી અગણિત પત્રો આવવા માંડ્યા ત્યારે મને થયું કે અનેક માણસો મારું આ પુસ્તક વાંચી રહ્યા છે!

જુદીજુદી ઉમરના લોકોએ મને પત્રો લખ્યા - પાંચ વર્ષના બાળકથી માંડીને એકસો ત્રણ વરસના વૃદ્ધ સુધી! એકેએક પત્રે મને ભાવવિભોર કરી મૂકી. એમાંના ઘણાબધા પત્રો પ્રાથમિક શાળાનાં બાળકોના હતા એ જોઈને તો સૌથી મોટું આનંદ-આશ્ચર્ય થયું. મેં તો સ્વપ્નેય નહીં ધારેલું કે આટલાં નાનકાં છોકરાં પણ આ પુસ્તક વાંચી શકશે. જો કે મેં ચીની લિપિના અઘરા શબ્દો સામે સરળ અર્થો મૂકવાની

કાળજી જરૂર રાખેલી. આજે જ્યારે લખેલા શબ્દને તો સાવ વિસારે પાડવામાં આવ્યો છે - ભાગ્યે જ કોઈ કશું વાંચે છે - ત્યારે સાવ બીજા ધોરણમાં બાળકો શબ્દકોશ લઈ લઈને 'તોત્તો-ચાન' વાંચતાં હતાં, એ જાણીને મને આશ્ચર્ય થયું. બીજા ધોરણમાં ભણતી એક બાળકીએ લખ્યું કે, 'જ્યારેજ્યારે હું કોઈ અપંગ બાળકને જોઉં છું ત્યારે મને થાય છે કે ઓહો, આ તો યાસુકી-ચાન છે. વળી, કોઈ બાળકને જોતાં લાગે છે કે, ચોક્કસ આ તોમોએ સ્કૂલનું હશે ને હું એને 'કેમ છો' કહેવા દોડી જાઉં છું. ને એ પણ મને 'હેલો' કહે છે ત્યારે હું કેટલી રાજી થઈ જાઉં છું!' તોમોએની વાતને તો ચાળીસ વર્ષ થઈ ગયાં! છતાં બાળકો એ બાળકો - કેવાં અદ્ભુત હોય છે એ, નહીં ?

ઘણાં બાળકોએ પત્રોમાં લખ્યું કે તોમોએ આગમાં હોમાઈ ગઈ એ વાંચીને અમને સમજાઈ ગયું કે યુદ્ધ કેટલું બધું ખરાબ હોય છે. બાળકોને આવું થયું એટલી વાતથી પણ મને આ પુસ્તક લખ્યાનો આખો પ્રયત્ન સાર્થક લાગે છે. લખતી હતી ત્યારે મારી તો એટલી એક અપેક્ષા હતી કે લોકોને, ખાસ કરીને શિક્ષકોને અને યુવાન માતાઓને, આ વાંચીને એમ લાગે તો કેટલું સારું કે, 'ઓહો કોબાયાશી કેવો તો સમર્પિત માણસ હતો - બાળકો પ્રત્યે એને કેટલો પ્રેમ હતો, ને કેટલો વિશ્વાસ હતો, એમનામાં!' જો કે મનમાં એવો ભય પણ હતો કે, નરી સ્પર્ધાત્મક દોડવાળા આ સમાજમાં આજના શિક્ષકો કોબાયાશીના વિચારોને વધારે પડતા આદર્શવાદી ગણીને ક્યાંક બાજુએ તો નહીં મૂકી દેને !

પણ હકીકતે, ઘણા પ્રાથમિક શિક્ષકોએ મને લખ્યું કે અમે રોજ રિસેસના સમયમાં બાળકોને આ પુસ્તકમાંથી થોડુંથોડું વાંચી સંભળાવીએ છીએ. વળી, પ્રાથમિક શાળાના ચિત્ર-શિક્ષકોએ તો લખ્યું કે અમે પુસ્તકમાંથી કેટલાક પ્રસંગો વાંચી સંભળાવીએ છીએ ને પછી એ વિશે એમને ચિત્રો દોરવાનું કહીએ છીએ. માધ્યમિક શાળાના કેટલાક શિક્ષકોએ લખી જણાવ્યું કે શિક્ષણની હાલની દશાથી હતાશ થઈને અમે તો શિક્ષકની નોકરી છોડી દેવાનું વિચારતા હતા પણ કોબાયાશીના આ વિચારો વાંચીને અમને થાય છે કે હજુ એક વધુ પ્રયત્ન કરી જોવો જોઈએ.

આ બધા પત્રો વાંચીને મારી આંખો ભીની થઈ જતી. મને સમજાયું કે કેટલાય માણસો કોબાયાશીના વિચારોમાં સૂર પુરાવતા હતા.

શિક્ષકો આ પુસ્તકનો ઘણી રીતે ઉપયોગ કરતા હતા. ગયે વરસે એનું એક પ્રકરણ 'ખેતીવાડીનો શિક્ષક' ત્રીજા ધોરણમાં ભાષા વિષયના પાઠ્યપુસ્તકમાં લેવાયું હતું. 'જૂની... સ્કૂલ!' નામનું પ્રકરણ ચોથા ધોરણમાં નીતિશાસ્ત્ર અને શિષ્ટ આચાર વિષયના પાઠ્યપુસ્તકમાં લેવાયેલું. કેટલાક પત્રોએ મને ઉદ્વિગ્ન પણ કરી. બાળ-અપરાધ બંદીગૃહમાંની એક હાઈસ્કૂલની વિદ્યાર્થિનીએ લખ્યું કે, 'જો મારી મા

તોત્તો-ચાનની મા જેવી હોત ને મારા શિક્ષક કોબાયાશી જેવા હોત તો હું આવી જગાએ ન હોત.'

'તોત્તો-ચાન' બેસ્ટ સેલર કેમ બન્યું ? - સમૂહમાધ્યમોએ એ મુદ્દાને ઉપાડ્યો, એથી એની ઘણી ચર્ચા ચાલી. 'અસાહી' નામના વર્તમાનપત્રે તો 'તોત્તો-ચાન સિન્ડ્રીમ' શીર્ષકથી એક લેખમાળા ચલાવી. એમાં આ પુસ્તકની પ્રભાવકતાનાં અનેક પાસાંની છણાવટ કરવામાં આવી. અને મોટી નવાઈની વાત તો એ બની કે એક બીજા જ પ્રકાશકે એક આખી ચોપડી છાપી નાખી - 'તોત્તો-ચાનના ગંજાવર વેચાણની કથા'. એમાં એના વિક્રમસર્જક વેચાણની એકેએક બાબતનું ઝીણું વિવરણ કરવામાં આવેલું. મને પોતાને એની આવી સફળતાનું એક મહત્ત્વનું કારણ એ લાગે છે કે આ પુસ્તક બરાબર એવા વખતે આવ્યું છે જ્યારે જાપાનમાં શિક્ષણની સમસ્યા એની ચરમ સીમાએ પહોંચી છે અને દરેકને એમ લાગે છે કે આનો કંઈ ઉપાય કરવો જ પડશે. એટલે, ઘણા માણસોએ તો એને શિક્ષણશાસ્ત્રના એક પ્રબંધ તરીકે વાંચ્યું - અલબત્ત, મેં એને એ રૂપે નહોતું લખ્યું. બીજી વાત એ કે આ પુસ્તક સૌને માટેનું છે - દરેક વયજૂથના અને જુદાજુદા દષ્ટિકોણવાળા બધા માણસોને એમાં રસ પડે એમ છે. એની પુષ્કળ નકલો વેચાઈ એનું એક કારણ આ પણ છે.

વળી, એક મહિલાએ લખેલું પુસ્તક બેસ્ટ સેલર બન્યું હોય એવી જાપાનની આ પહેલી ઘટના હતી. શરૂશરૂમાં તો પુરુષ-સમીક્ષકોનો પ્રતિભાવ નકારાત્મક હતો. મેં જોયું કે જે પુરુષ-વિવેચકોએ આને વિશે લખવાની કૃપા કરી એમણે પણ લેખની શરૂઆત તો એવી જ કરી હતી કે, 'સાવ છોકરીઓ કરે એવું મુખપૃષ્ઠ જોઈને મેં પહેલાં તો એને ટાળેલું,' કે પછી 'કોઈ સસ્તું મનોરંજન કરનારે લખેલી ચોપડી તરીકે મેં એને બાજુએ રાખેલી.' વળી એવું પણ લખાયું કે, 'હું તો આ ચોપડી વાંચવાનો જ ન હતો પણ મારા ઘરમાંથી સૌએ આગ્રહ કર્યો એટલે વાંચી.' પણ છેવટે તો આ સમીક્ષાઓ પુસ્તકના ગુણપક્ષે રહી. એ ઘરનાં સૌની હું આભારી છું કે એમણે 'તોત્તો-ચાન'નો બહુ ઉત્સાહથી પક્ષ લીધો.

પુસ્તક પ્રકાશિત થાય એ પહેલાં જ મેં નક્કી કર્યું હતું કે આમાંથી જે રોયલ્ટીની રકમ મળશે એનો ઉપયોગ હું જાપાનમાં બહેરાં-મૂંઘાં બાળકો માટે પહેલું થિયેટર સ્થાપવામાં કરીશ. મેં સરકારને એક પ્રસ્તાવ મોકલેલો કે આ થિયેટર-જૂથને સમાજ-કલ્યાણ-સંગઠનનો દરજ્જો આપવામાં આવે જેથી મારા મૃત્યુબાદ, કે મારી વૃદ્ધાવસ્થામાં હું એને કશી મદદરૂપ ન થઈ શકું એમ હોઉં ત્યારે પણ, એ ટકી રહે. પહેલાં તો આ પ્રસ્તાવને સ્વીકૃતિ મળતાં ઘણી તકલીફ થઈ. કેમકે જાપાનમાં પૂર્વે આવો કોઈ શિરસ્તો ન હતો. છેલ્લાં પચીસ વર્ષથી હું સમાજ-કલ્યાણનાં કામો

સાથે સંકળાયેલી હતી એટલે છેલ્લે સરકારે એને સંમતિ આપી. આ રીતે 'તોત્તો ફાઉન્ડેશન'ની સ્થાપના થઈ. આ સંગઠનને ધાર્યા કરતાં પણ વધારે સફળતા મળી અને એના દ્વારા 'ડેફ થિયેટર ઓફ જાપાન' (મૂક-બધિરો માટેની નાટ્યશાળા)નો જન્મ થયો. હાલ, 'તોત્તો ફાઉન્ડેશન'ના પ્રશિક્ષણ-કેન્દ્રમાં વીસથી વધુ મૂક-બધિર અભિનેતાઓ તાલીમ લઈ રહ્યા છે. એમને માટે સંકેત ભાષાના વર્ગો પણ ચાલે છે. ગયા જુલાઈમાં ઇટલીના પાલેરમોમાં યોજાયેલા 'આંતરરાષ્ટ્રીય મૂક-બધિર કોંગ્રેસ'ના નાટ્ય-સમારોહમાં પિસ્તાળીસ દેશોના પ્રેક્ષકોની સામે અમારું નાટક 'ક્યોગેન' અમે ભજવ્યું. અમારું સેવેલું સ્વપ્ન આમ સિદ્ધ થયું. પહેલી જ વાર જાપાનના બહેરા-મૂંગા વર્ગના કળાકારો વિદેશમાં જઈને નાટક ભજવી શક્યા એ એટલે જ શક્ય બન્યું કે આપના જેવા અસંખ્ય વાચકોએ 'તોત્તો-ચાન' વાંચ્યું.

'તોત્તો ફાઉન્ડેશન'ને લીધે અને 'તોત્તો-ચાન'ની બેસ્ટ-સેલરની ખ્યાતિને લીધે બે વર્ષ પહેલાં મને જાપાનના સમ્રાટ દ્વારા દરવર્ષે વસંતઋતુમાં યોજાતી ગાર્ડન પાર્ટીમાં નિમંત્રણ મળ્યું - જેમાં કેનિચી ફુકુઈ જેવા નોબેલ-પારિતોષિક વિજેતા પણ ઉપસ્થિત હતા. સમ્રાટે કહ્યું કે, 'કેટલી આનંદદાયક વાત છે કે તમારા પુસ્તકની આટલી બધી નકલો વેચાઈ!' મને ખૂબ જ સારું લાગ્યું.

1981 આંતરરાષ્ટ્રીય વિકલાંગ વર્ષ હતું. એ વર્ષની નવમી ડિસેમ્બરે-જેને હવે જાપાનમાં વિકલાંગ દિવસ તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો છે એ દિવસે) જાપાનના પ્રધાનમંત્રીના હાથે મને પુરસ્કાર આપવામાં આવ્યો. એ ઉપરાંત પણ મને બીજા ઘણા પુરસ્કાર મળ્યા. એમાં, બાળ-સાહિત્યના લેખક યુએ યામામોતોની સ્મૃતિમાં શરૂ કરવામાં આવેલા 'વે-સાઇડ સ્ટોન' નામના પુરસ્કારનો સમાવેશ પણ થાય છે.

ઘણા માણસોએ 'તોત્તો-ચાન' પર ફિલ્મ બનાવવાની, દૂરદર્શન માટે નાટક બનાવવા દેવા માટેની, એનિમેશન ફિલ્મ કરવા દેવાની, નાટક કે સંગીતનાટિકા કરવા માટેની અનુમતિ માંગી. પરંતુ મને લાગ્યું કે ચિહિરો ઈવાસાકીનાં રેખાંકનોથી કે વાચકોની કલ્પનામાં જે જીવંત ચિત્રો રચાયાં હશે એનાથી કોઈ ફિલ્મ-નાટક આગળ જાય એ શક્ય નથી. એટલે મેં એ બધા જ પ્રસ્તાવો પાછા ઠેલ્યા. માત્ર એક જ પ્રસ્તાવને મેં સંમતિ આપી - તોત્તો-ચાનની સળંગ કથાને સંગીત-બદ્ધ કરવા માટે શિનશેઈ નિહોન સિંફની ઓર્કેસ્ટ્રા તરફથી આવેલા પ્રસ્તાવને. મને લાગે છે કે સંગીત આપણી કલ્પનાને ઊંચે ઊડવા માટે એક મુક્ત અવકાશ આપે છે. આકિહિરો કોમેરીની એ રચના મારા લિખિત શબ્દ કરતાં પણ વધુ ભાવવિભોર કરનારી નીવડી છે. અને શિનશેઈ નિહોન સિંફની વાળાએ જાપાનના વિવિધ ભાગોમાં આ સંગીત-કથાની રજૂઆત, મારા જ શબ્દોને લઈને કરી છે. હવે આ સંગીત-કથાની એક

રેકર્ડ પણ બની છે. 1982 માં, 'તોત્તો-ચાન'ના પ્રકાશન પછી એક જ વર્ષમાં, ડોરોથી બ્રિટોને કરેલો અંગ્રેજી અનુવાદ પણ પ્રગટ થઈ ગયો હતો. ડોરોથી એક સંગીતકાર છે અને કવયિત્રી પણ છે. મૂળના ભાવ-સંવેદનનો લય આ સુંદર અનુવાદમાં એટલો આબેહૂબ ઝિલાયો ને આલેખાયો છે કે એ વાંચીને હું ભાવવિભોર બની છું. અંગ્રેજી આવૃત્તિએ પણ, જાપાનમાં બેસ્ટ સેલર બનેલા અંગ્રેજી પુસ્તક તરીકેનો એક વિક્રમ સ્થાપ્યો. એની ચાર લાખ નકલો વેચાઈ.

આ અંગ્રેજી અનુવાદ એ જ સમયે અમેરિકામાં પણ બહાર પડ્યો. એ પ્રસંગે હું જોની કેરસનના 'ટુ-નાઇટ ટીવી કાર્યક્રમ'માં પ્રત્યક્ષ થઈ. એ પછી ઘણીબધી દૂરદર્શન કંપનીઓએ વાર્તાલાપના, સમાચાર-પત્રિકાના એમના કાર્યક્રમો માટે મને કહેણ મોકલ્યાં. વિખ્યાત અમેરિકી દૈનિક 'ધ ન્યૂયોર્ક ટાઈમ્સ' એના રવિવારિય પુસ્તક-વિભાગમાં એક વિસ્તૃત સમીક્ષા પ્રગટ કરી. સમીક્ષાઓ ઉપરાંત આ અમેરિકી માધ્યમોને જાપાનની એક મહિલા ટેલિવિઝન-હસ્ટી તરીકે મને ચમકાવવામાં પણ રસ પડ્યો. 'ટાઇમ' દૈનિકે પોતાના જાપાન-વિશેષાંકમાં એક આખું પાનું મારા સચિત્ર ઈન્ટરવ્યૂ(મુલાકાત)ને ફાળવ્યું.

ચીન અને કોરિયામાં પણ 'તોત્તો-ચાન'ના અનુવાદ પ્રગટ થયા છે. આ બેમાંથી કોઈ દેશ સાથે જાપાનનો કોંપીરાઇટ કરાર થયેલો નથી એટલે, ચીનના એક સજ્જને કોઈ જાપાની મિત્ર સાથે મને ચીની અનુવાદની નકલ મોકલી ત્યારે જ મને એની ખબર પડી ! એવું જાણવા મળ્યું છે કે ચીનમાં તો એના બે-ત્રણ અનુવાદો પ્રકાશિત થયા છે. પોલેન્ડ અને ફિનલેન્ડના પ્રકાશકોએ કોંપીરાઇટ કરારની વિધિ પૂરી કરી છે ને એ ભાષામાં અનુવાદો પ્રગટ થવામાં છે. એક ચેકોસ્લોવેકિયન પ્રકાશક સાથે કરાર અંગે વાત ચાલી રહી છે ને યુરોપના પણ ઘણા દેશોએ અનુવાદ માટે પુછાવ્યું છે. મને આનંદ એ વાતનો છે કે જગતના કેટલાય લોકોને 'તોત્તો-ચાન'ને નિમિત્તે જાપાન વિશે જાણવા મળશે. અમેરિકામાંથી પણ ઘણા પ્રશંસકોના પત્રો મળ્યા છે. ત્યાંની કોઈ એક સ્કૂલમાં એમના શિક્ષકે આખા વર્ગ સામે 'તોત્તો-ચાન' વાંચી સંભળાવેલી! એ સ્કૂલમાં ભણતા એક છોકરાએ મને લખ્યું કે, 'તું સુંદર છોકરી છે ને, તોત્તો-ચાન ? તો તું મારે ઘેર જમવા આવ.' એ શિક્ષકે એ પત્રની સાથે એક નોંધ કરી છે કે, એ છોકરો એક ગરીબ અશ્વેત પરિવારનો છે.

માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાની કેટલીય વિદ્યાર્થીનીઓએ પત્રમાં લખેલી એક વાત મને ઘણી મહત્ત્વની લાગી છે : આ પુસ્તકમાં એટલી બધી ભલાઈ ને સદ્દેયતા જોવા મળે છે કે આપણે ધાર્યું પણ ન હોય. એમણે કોઈએ એવું તો નહોતું બતાવ્યું કે પુસ્તકમાંની કઈ ઘટના એમને વધારે સ્પર્શી ગઈ. બને કે આવી સ્પર્શક્ષમતા દરેકને જુદીજુદી ઘટનામાં લાગી હોય. ખરી વાત એ છે

કે સહૃદયતા અને સારપ આ કિશોરવર્ગને હંમેશાં આકર્ષતાં હોય છે.

નોબેલ શાંતિ-પુરસ્કાર મેળવનાર, જગતભરમાં ફેલાયેલી 'યુનિસેફ'(યુનાઈટેડ નેશન્સ ચીલ્ડ્રન્સ ફંડ) સંસ્થાએ હમણાં મને એના સદ્ભાવના-દૂત તરીકે નિયુક્ત કરી. એનું નિમિત્ત પણ 'તોત્તો-ચાન'. યુનિસેફના ન્યૂયૉર્ક ખાતેના સચિવાલયના વહીવટી નિયામકને એમના કોઈ મિત્રે 'તોત્તો-ચાન'ની નકલ મોકલાવેલી. એ વાંચીને તે ભાવવિભોર થઈ ગયા. એમણે કહ્યું કે, તમારા વિચારોનો યુનિસેફની વિચારણા સાથે બરાબર મેળ ખાય છે. એશિયામાંથી કોઈને સદ્ભાવના-દૂત નિયુક્ત કરવા અમે વિચારતા જ હતા. ને એ રીતે એમણે આ કામ માટે મને પસંદ કરી. આ પહેલાં અમેરિકન અભિનેતા ડેની કેઈ, બ્રિટિશ અભિનેતા પીટર ઉસ્ટીનોવ અને નોર્વેની અભિનેત્રી લીવ ઉલ્માન યુનિસેફનાં સદ્ભાવના-દૂત રહી ચૂક્યાં છે — હું એમાં ચોથી છું. દિવસનાં ચાળીસ હજાર ને વર્ષે દોઢ કરોડ બાળકો ભૂખમરાથી ને એને લીધે થતા રોગોથી મૃત્યુ પામે છે. આવી પરિસ્થિતિને જાતે જોઈ, એનાં કારણોની તપાસ કરીને સૌની સામે મારે એની વિગતો મૂકવાની છે. આ ઉનાળામાં આફ્રિકા જઈશ ને પછી જેમ બને એમ જલદી એશિયાના દેશોમાં જઈશ. આજે જો કોબાયાશી જીવતા હોત તો એ બેહદ ખુશ થાત જ. કહેતા હોત : 'તમે બધાં એક છો એ જાણું છું. તમે જે કંઈ કામ કરતાં હો, પણ જગતમાં તમે સૌ એક સાથે છો.' આવું જ કહેતા હતા એ વારંવાર...

વસંત, 1984

તેત્સુકો કુરોયાનાગી

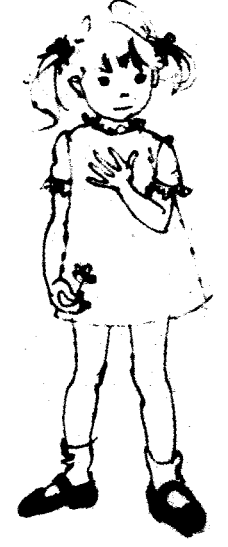
'આજથી તું આ શાળાની વિદ્યાર્થિની છે' — એવું હેડમાસ્ટરજીએ કહેલું ત્યારથી જ એ બીજા દિવસની સવાર ક્યારે પડે એની રાહ જોઈ રહી હતી. આ પહેલાં ક્યારેય એણે કશાની આવી તીવ્ર પ્રતીક્ષા કરી ન હતી. નાનકડી તોત્તો-ચાને 'તોમોએ' સ્કૂલમાં એક એવું વાતાવરણ અનુભવ્યું હતું જે એને અને એનાં સાથી મિત્રોને ખૂબ જ ગમતું હતું. અહીં એક એવા હેડમાસ્ટરજી હતા જે બાળકોના પોષાક અને અભ્યાસક્રમ કરતાં પણ વધારે ધ્યાન એમના સમતોલ આહાર પર આપતા હતા. બાળકો અહીં સંગીત શીખતાં, રમતગમતમાં ભાગ લેતાં, રજાઓમાં શિબિરો કરતાં, પ્રવાસે જતાં, નાટક ભજવતાં ને ખુલ્લા મેદાનમાં જાતે રસોઈ બનાવવાનો આનંદ લેતાં. કેટલાંક સરસ ગાયકો હતાં, કેટલાંક ચપળ ખેલાડી. વળી, એમાં એક તો ભાવિ ડૉક્ટર પણ હતો.

ને આ સર્વના કેન્દ્રમાં હતા સ્નેહાળ ને કલ્પનાશીલ હેડમાસ્ટર શ્રી કોબાયાશી. તોત્તો-ચાનને એ હંમેશા કહેતા : 'તું ખૂબ જ સરસ છોકરી છે.' બીજાં બાળકોને પણ એ આવું જ ઉષ્માભર્યું પ્રોત્સાહન આપતા. એમનો વત્સલ પ્રેમ બાળકોના ઉલ્લાસમય જીવનનો સૌથી મોટો આધાર હતો. અને આ સ્કૂલ બાળકો માટે ઘરથી થોડેક દૂર આવેલા બીજા ઘર જેવી હતી.

ગઈકાલની આ નાનકડી બાલિકા તોત્તો-ચાન આજે તો તેત્સુકો કુરોયાનાગી નામે આખા જાપાનમાં ટેલિવિઝનની વિખ્યાત કલાકાર તરીકે જાણીતી છે. એણે પોતાની આ સ્કૂલ વિશે કેટલીબધી વાતો અહીં કરી છે! યુનિસેફમાં જાપાનની સદ્ભાવના-દૂત નિમાયેલી આ લેખિકા પાસે બાળકોને ચાહનાર શિક્ષકોને તથા માબાપોને ઘણુંઘણું કહેવાનું છે. જાપાનમાં અત્યંત લોકપ્રિય થયેલું આ પુસ્તક એક શક્તિમંત સંદેશો આપી જાય છે.

પ્રકૃલ્લિત થવા દો અગણિત પુષ્પોને—

અને રચાવા દો મુક્ત સંઘર્ષ હજારો વિચારધારાઓ વચ્ચે...

૧૧

રેલવે સ્ટેશન

ઓઈમાચી ટ્રેનમાંથી એ બન્ને જિયુગાઓકા સ્ટેશને ઊતર્યા. માએ તોત્તો-ચાનનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો ને ચાલવા માંડ્યું. તોત્તો-ચાન આ પહેલાં ક્યારેય ટ્રેનમાં બેઠેલી નહીં એટલે બહાર નીકળતી વખતે આવી મહામૂલી ટિકિટ આપી દેવાનું એને જરાય ન ગમ્યું - ટિકિટ એણે મૂઠીમાં બરાબર દબાવી રાખી હતી. 'આ ટિકિટ મારી પાસે રાખી લઉં?' - ટિકિટ કલેક્ટરને એણે પૂછ્યું.

'ના, એવું તો ન કરાય.'

ટિકિટો ભેગી કરનારની પાસે તો ટિકિટોનો ડબ્બો ભરેલો હતો - એ બતાવીને તોત્તો-ચાન કહે : 'આ બધી ટિકિટો તમારી છે?'

પેસેન્જરો પાસેથી ટિકિટો લેતાંલેતાં પેલા અધિકારીએ કહ્યું 'ના, એ બધી તો સ્ટેશનમાં આપી દેવાની છે.'

ટિકિટોના ડબ્બા પર એક લાલચભરી નજર નાખીને તોત્તો-ચાને કહ્યું : 'તો તો મોટી થઈને હું ટ્રેનની ટિકિટો આપવાનું કામ કરીશ.'

ટિકિટ કલેક્ટરે હવે જરા ધ્યાનથી તોત્તો-ચાન સામે જોયું. પછી કહે, 'મારે એક નાનકો છે એને પણ સ્ટેશન પર કામ કરવાનું મન થયું છે. તો તમે બન્ને

સાથે એ કામ કરી શકી?"

તોત્તો-ચાને જરાક બાજુએ ખસીને ટિકિટવાળા સાહેબની સામે બરાબર જોયું : ચશ્માં ને ગોળ-મટોળ ચહેરો... -- એ એને બહુ ભલા માણસ લાગ્યા.

‘હું....’ એણે કમર પર હાથ મૂક્યા ને આ વાત પર થોડો વિચાર કરી લીધો. -- ‘મને તમારા નાનકા સાથે કામ કરવામાં જરાય વાંધો નથી. હું જોઈશ. પણ હાલ તો હું બહુ કામમાં છું. છે ને, હું મારી નવી સ્કૂલમાં જઈ રહી છું.’

માની પાસે દોડી જતાં એ મોટેથી બોલી : ‘હું તો ટિકિટો વેચનાર બની...શ...’

એની માને કશું આશ્ચર્ય ન થયું. છતાં એણે કહ્યું : ‘મને વળી એમ હતું કે તું તો જાસૂસ બનવા માંગે છે!’

તોત્તો-ચાન માનો હાથ પકડીને ચાલવા લાગી. એને યાદ આવ્યું કે ગઈકાલ સુધી તો એ સાચે જ જાસૂસ બનવાનું કહેતી હતી! પણ આખો ડબ્બો ભરેલી ટિકિટોનો કારોબાર સંભાળવો એમાં પણ કેટલી બધી મજા પડે!

‘અરે, વાહ!’-- એને એક જબરો વિચાર આવ્યો. ને મોટેથી એની માને પૂછ્યું, ‘હું મા, હું એવી ટિકિટ વેચનાર ન બની શકું કે જે વળી એક જાસૂસ પણ હોય?’

માએ જવાબ ન આપ્યો. ફૂલ-ગૂંથણીવાળી ટોપી નીચેનો એનો ચહેરો સુંદર છતાં ગંભીર હતો. સાચી વાત એ હતી કે મા ખૂબ ચિંતાતુર હતી. જો તોત્તો-ચાનને આ નવી સ્કૂલવાળા નહીં લે તો શું થશે? કૂદકા મારતી ને એકલી એકલી પોતાની સાથે જ વાતો કરતી તોત્તો-ચાન સામે એણે જોયું. એને તો માની આ ચિંતાની ખબર જ ન હતી. એટલે માની સામે જોઈને એણે કહ્યું, ‘મેં વિચાર બદલી કાઢ્યો છે. હવે મને એમ થાય છે કે પેલા નવીનવી દુકાનોની જાહેરાત કરવા માટે બધે ફરતા હોય છેને, એ ગાવા-બજાવાવાળાઓની ટોળીમાં હું જોડાઈ જાઉં.’

નિસાસો નાખતી હોય એવા ઉદાસ અવાજે માએ કહ્યું : ‘ચાલ હવે, મોડું થઈ જશે. હેડમાસ્ટરજી ક્યારનાયે રાહ જોતા હશે. વાતો બંધ કર ને આગળ જોઈને જરા સરખી ચાલ.’

થોડે દૂર એક નાનકડી શાળાનો ઝાંપો દેખાવા લાગ્યો.

જી

બારીએ ઊભેલી બાલિકા

માની ચિંતાનું કારણ એ હતું કે હજુ હમણાં તો તોત્તો-ચાને નિશાળમાં જવું શરૂ કર્યું હતું ને પહેલા જ ધોરણમાં સ્કૂલે એનો પ્રવેશ રદ કરી દીધો હતો.....

ગયા અઠવાડિયાની જ વાત છે : તોત્તો-ચાનની વર્ગશિક્ષિકાએ માને બોલાવીને કહ્યું, ‘તમારી દીકરીએ તો એનાં તોફાનોથી આખા વર્ગને હેરાનપરેશાન કરી મૂક્યો છે. તમે હવે એને અહીંથી લઈ જાઓ ને બીજી કોઈ શાળામાં દાખલ કરો.’ મોટે નિસાસો નાખીને એ નમણી યુવાન શિક્ષિકા બોલી : ‘હવે, આનાથી વધારે તોફાનો હું સહન કરી શકું એમ નથી!’

મા એક આંચકો ખાઈ ગઈ! : ‘એવું તે શું કર્યું હશે તોત્તો-ચાને કે આખો વર્ગ હેરાનપરેશાન થઈ જાય? -- એ બેચેન થઈ ગઈ.

શિક્ષિકા બહુ અસ્વસ્થ થયેલી હતી. એ સીધી નજર માંડી ન શકી. વાળમાં આંગળીઓ ફેરવતાં એણે સમજાવવા માંડ્યું : હા, જુઓ, પહેલાં તો એણે ડેસ્કનું ખાનું જોરજોરથી, સતત ઉઘાડ-બંધ કરવા માંડ્યું. મેં કહ્યું કે, કશું લેવું-મૂકવું ન હોય ત્યારે કોઈએ પણ પોતાની ડેસ્ક ઉઘાડ-બંધ ન કરવી. એટલે પછી તમારી દીકરી મેજમાંની બધી જ વસ્તુઓ -- પેન્સિલ, નોટબુક, રબર... એક પછી એક કાઢવા ને પાછી મૂકવા માંડી ને એ રીતે મેજ ધડાધડ ઉઘાડ-બંધ કરવા લાગી. હવે તમે જુઓ કે, અમે જ્યારે મૂળાક્ષરો લખાવવાનું શરૂ કરીએ છીએ ત્યારે તમારી દીકરી જોરથી ખાનું ઊંચકે છે, નોટબુક કાઢે છે, પછી ધડ દઈને ખાનું પછાડે છે; પછી પાછું જોરથી ખોલે છે, એમાં ડોકિયું કરે છે ને પેન્સિલ કાઢે છે; વળી ધડાક કરતું બંધ કરે છે. પછી લખશે ‘અ’. પછી પાછું એને થાય કે બરાબર નથી લખાયું તો એ વળી પાછું ખાનું ઉઘાડશે, એમાંથી રબર કાઢશે, ખાનું પછાડીને બંધ કરશે, અક્ષર ભૂંસી નાખશે, ફરી ખાનું ખોલશે, રબર મૂકશે, ફરી ધડ દઈને બંધ કરશે -- દરેક વખતે એટલી તો ઝડપથી ખોલ-બંધ કરશે ! પછી પાછો ‘અ’ લખાઈ ગયો એટલે વળી બધી વસ્તુઓ એક પછી એક મૂકશે ને એમ ધડાધડ ખાનું ખોલશે ને બંધ કરશે. વળી બીજો અક્ષર લખવાનો આવે એટલે એ જ બધું ફરીથી -- પહેલાં નોટબુક, પછી પેન્સિલ, વળી પછી રબર .... ને દર વખતે ખાનું જોરથી પછાડવાનું! મારું તો માથું ભમી જાય છે. અને હું એને ઠપકો તો આપી શકતી નથી કેમકે દર વખતે એ વસ્તુ લેવા-મૂકવા માટે જ ખાનું ઉઘાડે છે ને, બંધ કરે છે.....!

હવે શિક્ષિકાનાં પોપચાં ઝડપથી પટપટવા માંડ્યાં — જાણે કે એ આખું દશ્ય એની આંખો સામે ફરી જીવતું થાય છે.

માને એકદમ જ ઝબકારો થયો કે કેમ તોત્તો-ચાન વારંવાર ડેસ્ક ઉઘાડતી-વાસતી હશે. પહેલે જ દિવસે નિશાળમાંથી ઘરે આવીને એણે ઉત્સાહથી કહેવા માંડેલું કે, ‘મારી સ્કૂલ બહુ જ સરસ છે. તને ખબર છે, આપણા ઘરમાં જે મેજ છેને, તેનું ખાનું તો ખેંચવું પડે છે પણ અમારી સ્કૂલમાં તો મેજને એક ઢાંકણું છે તે એને બસ ઊંચકીને ખોલવાનું — ડબ્બો ખોલીએને, એમ જ. અને એમાં પુષ્કળ વસ્તુઓ મૂકી શકાય છે! — બહુ જ મજાનું છે.’

પોતાની દીકરીને મેજ ખોલ-બંધ કરવામાં જે મજા પડતી હશે એની કલ્પના માએ કરવા માંડી. માને એમ લાગ્યું જ નહીં કે આમાં કોઈ મોટું તોફાન કર્યું ગણાય કે એવો કોઈ ગુનો કહેવાય. મેજનું આ નવુંનવું કુતૂહલ પૂરું થયા પછી તોત્તો-ચાને એવી ઉઘાડ-વાસ છોડી પણ દીધી હોત. પણ એણે શિક્ષિકાને એવું કશું કહ્યું નહીં. માત્ર એટલું જ કહ્યું : ‘હું એને સમજાવીશ.’

શિક્ષિકાનો અવાજ હવે એકદમ તીખો થઈ ગયો : ‘અરે આટલું જ હોત તો કદાચ મેં જવા દીધું હોત ...’ એ સહેજ આગળ ઝૂકી એટલે મા જરા ડરથી પાછળ ખસી ગઈ. ‘...તમારી દીકરી જ્યારે મેજ ખખડાવતી નથી હોતી ત્યારે વળી એ આખો વખત બસ ઊભી જ રહે છે.’

‘ઊભી રહે છે? ક્યાં ઊભી—’ આશ્ચર્યથી માએ પૂછ્યું.

‘—બારી આગળ...’ શિક્ષિકાએ વાત કાપતાં કહ્યું.

‘શા માટે એ બારી આગળ ઊભી રહે છે?’ માને મૂંઝવણ થઈ.

‘એટલા માટે કે ત્યાં ઊભી રહીને એ રસ્તે જતા સ્ટ્રીટ-મ્યુઝિશિયનોને બોલાવી શકે.’ — લગભગ ચીસ પાડીને શિક્ષિકાએ કહ્યું.

શિક્ષિકાએ જે કહ્યું તેનો સાર એ હતો કે કલાકેક તોત્તો-ચાન મેજ પછાડે. પછી વળી એ ઊઠીને બારી આગળ જાય. બહાર જોયા કરે. શિક્ષિકાને થાય કે જો એ શાંતિ રાખતી હોય તો છોને થોડી વાર ઊભી રહે. ત્યાં તો એકદમ એ બૂમ મારે — રસ્તે જતા, ચમકતાં કપડાંવાળા ગાવાવાળાઓની ટોળીને બોલાવે. તોત્તો-ચાન માટે આનંદની બાબત, પણ શિક્ષિકાને માટે ત્રાસની બાબત એ કે ભોંયતળિયે આવેલા એ વર્ગખંડની બારી બરાબર રસ્તા પર પડતી હતી. બારી ને રસ્તા વચ્ચે અલબત્ત, ફૂલ-છોડની નાનકડી વાડ તો હતી, પણ રસ્તે જતા કોઈની પણ સાથે બારીમાં ઊભાંઊભાં વાત તો થઈ શકે એમ હતું જ. તોત્તો-ચાન બોલાવે એટલે પેલા ગાવાવાળા બારી પાસે આવી જાય. પછી એ

વર્ગ તરફ ફરીને જાહેર કરે — ‘પેલા આવી ગયા છે....’ એટલે બધાં જ બાળકો ફટફટ ઊઠીને બારી આગળ ટોળે વળે ને શોર મચાવે.

‘કંઈક બજાવોને!’ તોત્તો-ચાન ગાયકોને કહેવા લાગે, એટલે સ્કૂલને રસ્તેથી આમ તો ચૂપચાપ પસાર થતી એ ટોળી શરણાઈ, ઢોલ, ઘંટ, સામીસેન* વગાડવા માંડે ને બિચારી શિક્ષિકા પાસે તો આ બધો તમાશો ક્યારે પૂરો થાય એની રાહ જોવા સિવાય કોઈ રસ્તો નહીં !

જ્યારે આવો સંગીત-કાર્યક્રમ પૂરો થાય ને પેલા ગાવાવાળા ચાલ્યા જાય ત્યારે બધાં જ બાળકો પોતપોતાની જગ્યાએ બેસી જાય. પણ તોત્તો-ચાન તો બારી આગળ જ ઊભી હોય. શિક્ષિકા પૂછે કે, ‘કેમ, હજુ તું ત્યાં ઊભી છે?’ ત્યારે તોત્તો-ચાન બહુ ગંભીર મોં બનાવીને જવાબ આપે : ‘કદાચ બીજી કોઈ ટોળી આવી જાય તો ! એ લોકો આવી ને ચાલ્યા જાય ને આપણું ધ્યાન પણ ન હોય તો કેટલું ખરાબ લાગે !’

આ બધું કહેતાં કહેતાં શિક્ષિકા ખૂબ જ લાગણીવશ થઈ ગઈ : ‘તમને ખ્યાલ આવ્યો હશે કે આવા ઉધમાતથી કેવી મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય... થાય ને?’ માના મનમાં આ શિક્ષિકા માટે સહાનુભૂતિ જાગવા લાગી. ત્યાં તો વળી એ તીખા અવાજથી બોલી — ‘અરે, એથી યે વધુ તો....’

મા એકદમ ડઘાઈ ગઈ : ‘એથી ય વધુ .... બીજું શું કરે છે એ?’ શિક્ષિકા મોટા અવાજે બોલી : ‘બીજું શું શું થયું એમ? અરે એ બધાં પરાક્રમો હું જો ગણી પણ શકતી હોતને, તો એને અહીંથી ઉઠાડી લેવાની વાત મારે કહેવી પડી ન હોત.’

પોતાના ઉશ્કેરાટને ધીમો પાડતાં શિક્ષિકાએ હવે માની આંખમાં આંખ પરોવીને કહ્યું : ‘કાલે તોત્તો-ચાન બારી પાસે ઊભી હતી. એ પેલા ગાવાવાળાઓની રાહ જોતી હશે એમ સમજીને મેં તો ભણાવવાનું ચાલુ રાખ્યું. એકાએક તમારી દીકરીએ કોઈને બૂમ મારી : ‘શું કરે છે તું?’ હું ઊભી હતી ત્યાંથી તો મને કોઈ દેખાયું નહીં, એટલે મને ખ્યાલ ન આવ્યો એ કોની સાથે વાત કરે છે. એણે ફરી બૂમ મારી.

એકદમ મારા ધ્યાનમાં આવ્યું કે તે રસ્તા પર ઊભેલાં કોઈની સાથે નહીં પણ ઉપર કોઈની સાથે વાત કરતી હતી. મને કુતૂહલ થયું. મેં કાન માંડ્યા પણ કોઈનો અવાજ સાંભળ્યો નહીં. તમારી દીકરી તો વારંવાર પૂછ્યા જ કરતી હતી : ‘શું કરે છે તું?’ ભણાવવાનું મુશ્કેલ થઈ ગયું. ખરેખર એ કોની સાથે

* samisen : ત્રણ તારવાળું, હળવા બેન્જો જેવું, લોકપ્રિય તંતુવાદ્ય. — અનુ.

વાત કરે છે એ જોવા માટે હું બારી પાસે ગઈ. બારીમાં ડોકિયું કરીને મેં ઉપર જોયું : તો, ત્યાં બારીની છત પાસે માળો બનાવતી અબાબીલ હતી! તમારી દીકરી એની સાથે વાત કરતી હતી! હવે, હું બાળકોને જાણું છું - એટલે, એમ નથી કહેતી કે પંખી સાથે એ વાતો કરે એ મૂર્ખામી છે. પણ છતાં, મને લાગે છે કે, વર્ગ ચાલતો હોય ત્યારે ચકલીને એમ પૂછવું કે તું શું કરે છે - એ ઠીક નથી.

મા એની ક્ષમા માગવા જ જતી હતી ત્યાં શિક્ષિકાએ આગળ કહેવા માંડ્યું, 'એક બીજો કિસ્સો બન્યો - ચિત્રકામના વર્ગમાં. મેં બાળકોને જાપાનનો રાષ્ટ્રધ્વજ દોરવા કહ્યું. બાકીનાં સૌએ બરાબર કર્યું પણ તમારી પુત્રીએ નૌકાસેનાનો ધ્વજ બનાવ્યો - કિરણોવાળો ! ચાલો, એનોય વાંધો નહીં. પણ વળી અચાનક એણે ધ્વજની ચારેબાજુ ઝાલર ચીતરવા માંડી - યુવકદળોના ઝંડા પર હોય છે એવી.... બને કે એણે એવો ઝંડો ક્યાંક જોયો હોય. પણ એ શું કરવા જાય છે એ સમજું એ પહેલાં તો એણે એવી મોટી ઝાલર કરી દીધી કે આખો કાગળ ચીતરાઈ ગયો ને પીળા રંગના કલરચોકના એટલા બધા લીટા એણે તાણેલા કે એણે જ્યારે કાગળ ખસેડી લીધો ત્યારે મેજ પર પીળા રંગના મોટામોટા ધબ્બા પડી ગયેલા - ગમે તેટલું ઘસો તોય ન જાય તેવા. એટલું વળી નસીબ કે એણે ઝાલર ત્રણ બાજુએ જ દોરી હતી.'

'ત્રણ બાજુએ, એટલે?' - માએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

શિક્ષિકા હવે થાકી ગઈ હતી. તો પણ માની દયા ખાઈને એણે ભલમનસાઈથી કહ્યું : 'ચોથી બાજુએ એણે ડંડો બનાવેલો. એટલે ઝાલર ત્રણ બાજુઓ પર હતી.'

માએ નિસાસો મૂક્યો : 'હા, સમજી, માત્ર ત્રણ બાજુએ.....'

એટલે શિક્ષિકાએ ખૂબ ધીમેધીમે, દરેક શબ્દ પર ભાર મૂકીને કહ્યું : 'પણ એ ડંડાનો પણ મોટો ભાગ કાગળની બહાર સુધી ચીતરી કાઢેલો ને હજુ એના ડાઘ મેજ પર પડેલા છે!'

પછી શિક્ષિકા ઊભી થઈ ગઈ - સાવ ધીમા અવાજે છેલ્લી વાત કરતી હોય એમ કહ્યું : 'હું એકલી જ હેરાન થઈ ગઈ છું એવું નથી - બાજુના વર્ગના શિક્ષકને પણ એણે પરેશાન કરેલા....'

માને થયું કે હવે તો કંઈ વિચારી લેવું જ પડે - આ તો બીજાં બાળકોને ખરેખર અન્યાય થાય છે. એને માટે બીજી કોઈ એવી નિશાળ શોધવી પડશે જ્યાં એની આ નાનકીને લોકો સમજી શકે ને બીજાં સાથે કેવી રીતે વર્તવું એ શિખવે....

હવે એ લોકો એક બીજી નિશાળ તરફ જઈ રહ્યાં હતાં, એ નિશાળ માને ઘણી તપાસ કર્યા પછી મળી હતી.

માએ તોત્તો-ચાનને તો કહ્યું જ ન હતું કે તેને નિશાળમાંથી કાઢી મૂકી હતી. એને ખાતરી હતી કે તોત્તો-ચાન સમજી જ નહીં શકે કે એણે એવી કોઈ ભૂલ કરી છે, ને એથી નાહક એના મનમાં કોઈ ગ્રંથિ બંધાઈ જશે. માએ મનોમન નક્કી કર્યું કે એ મોટી થાય પછી જ એને આ વાત કરવી. એણે અત્યારે તો માત્ર એટલું જ કહ્યું : 'તને નવી નિશાળમાં જવું ગમેને? બીજી એક સરસ નિશાળ છે....'

'ભલે' કંઈક વિચારીને એણે કહ્યું. 'પણ....'

માને થયું : 'વળી શું થયું ? શું એ સમજી ગઈ હશે કે એને કાઢી મૂકી છે ?' પણ ઘડીકમાં તો તોત્તો-ચાને ઉત્સાહપૂર્વક પૂછ્યું : 'પેલા ગાવા-વગાડવાવાળા એ નવી સ્કૂલમાં આવશે ખરાને ?'

છા

નવી સ્કૂલ

નવી સ્કૂલમાં પ્રવેશ કરવાનો દરવાજો જોતાં જ તોત્તો-ચાન એકદમ ઊભી રહી ગઈ : પેલી સ્કૂલનો દરવાજો તો બે ઊંચા થાંભલાવાળો હતો ને એની ઉપરના પટ્ટામાં મોટા અક્ષરે સ્કૂલનું નામ લખેલું હતું. પણ અહીં તો બે બાજુ ઝાડનાં ઊંચાં થડ હતાં - ને હજુ એની ટોચ પર થોડાંક ડાળી-પાંદડાં પણ હતાં ! એ બોલી ઊઠી : 'અરે આ દરવાજો તો ઊંચો વધે જ જાય છે ને ! એ વધતો જ જશે ને ટેલિફોનના થાંભલાથી વે ઊંચો થઈ જશે !'

દરવાજો બનાવવા માટે ઝાડ કાપીને રોપેલાં થડ નહીં પણ વાસ્તવમાં એ ઝાડ જ હતાં - મૂળિયાં સાથેનાં. નજીક જતાં એણે ડોક વાંકી કરીને, પવનથી બીજી તરફ વળી ગયેલી તકતી પર સ્કૂલનું નામ વાંચ્યું : 'તો-મો-એ ગા-કુ-એ-ન'

તોત્તો-ચાન માને પૂછવા જતી હતી કે તોમોએનો અર્થ શું થાય, ત્યાં જ એકાએક એણે જે જોયું એ જોતાં એને લાગ્યું કે જાણે એ સપનું જોઈ રહી છે... થોડાં ઝાડ-પાંદડાં આંખ આડે આવતાં હતાં એટલે એ નીચે બેસી ગઈ જેથી ચોખ્ખેચોખ્ખું દેખાય. હજુ એના માન્યામાં આવતું ન હતું :

'મા, એ ખરેખર ટ્રેન છે ? ત્યાં જો, પેલા સ્કૂલના મેદાનમાં !' આ સ્કૂલમાં ઓરડાઓની જગાએ ટ્રેનના વધારાના, વપરાઈ ગયેલા, છ ડબ્બાનો ક્લાસરૂમો તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. તોત્તો-ચાનને થયું વાહ, આવું તો સપનામાં જ થાય - ટ્રેનમાં સ્કૂલ !

ડબ્બાની બારીઓ સવારના તડકામાં ચળકી રહી હતી. પણ ઝાડ-પાંદડાં વચ્ચેથી જોતી, ગુલાબી ગાલવાળી આ નાનકડી બાળકીની આંખો તો એથીયે વધારે ચળકી રહી હતી.

છા

મને ગમે છે આ સ્કૂલ !

તોત્તો-ચાને આનંદની કિલકારી કરી અને એ દોડી ટ્રેનના ડબ્બા તરફ. દોડતાંદોડતાં પાછું જોઈને માને કહ્યું : 'આવ, જલ્દી આવ. હાલ્યાચાલ્યા વગરની આ ટ્રેનમાં

આપણે ઝટઝટ ચઢી જઈએ !'

મા ચોંકીને એની પાછળ દોડી. હા, એ પણ એકવાર બાસ્કેટ બોલની ખેલાડી હતી, એટલે તોત્તો-ચાન કરતાંય ઝડપથી એ દોડી અને ડબ્બામાં ચઢવા જતી તોત્તો-ચાનના ફોકનો છોડો પકડી પાડ્યો.

'તારાથી હમણાં અંદર ન જવાય. આ ક્લાસરૂમ કહેવાય. અને તું તો હજુ સ્કૂલમાં દાખલ પણ નથી થઈ. જો તારે ખરેખર આ ટ્રેનમાં ચઢવું હોયને, તો પહેલાં તારે એકદમ ડાહી-ડમરી થઈને હેડમાસ્ટરજી પાસે જવું પડશે. આપણે હાલ જ એમને મળવા જઈએ છીએ. જો એમને બધું બરાબર લાગશે, તો જ તું આ સ્કૂલમાં આવી શકીશ, સમજી ?'

તરત ટ્રેનમાં ન ચઢવા મળ્યું એથી એ જરા નિરાશ થઈ ગઈ. પણ પછી એને થયું કે, મા કહે છે એમ કરવું જ કદાચ સારું પડશે.

'ભલે ત્યારે,' ને પછી તરત બોલી, 'આ સ્કૂલ મને બહુ જ ગમે છે !' માને કહેવાનું મન થયું કે તને આ સ્કૂલ ગમે છે કે નહીં તે સવાલ નથી પણ હેડમાસ્ટરજીને તું યોગ્ય જણાય છે કે નહીં એ મહત્ત્વનું છે. પણ એ કશું બોલી નહીં. એણે તોત્તો-ચાનનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો ને હેડમાસ્ટરજીની ઓફિસ તરફ ચાલવા માંડ્યું.

ટ્રેનના બધા ડબ્બામાં શાંતિ હતી - સ્કૂલનો પહેલો પિરિયડ શરૂ થઈ ગયો હતો. આ નાનકડી સ્કૂલનું કંપાઉડ દિવાલોથી નહીં પણ વૃક્ષોથી બનેલું હતું. એની વચ્ચે લાલ ને પીળાં ફૂલોથી ભરચક ક્યારીઓ હતી.

હેડમાસ્ટરજીની ઓફિસ આ ટ્રેનની જમણી તરફ આવેલા એક માળના મકાનમાં હતી - અર્ધગોળાકાર સાત પગથિયાં ચઢીને એમાં જવાતું હતું.

તોત્તો-ચાન માનો હાથ છોડાવીને પગથિયાં ચઢવા લાગી. એકદમ એ ઊભી રહી ને પાછી ફરી, માની સાથે. અથડાતાંઅથડાતાં રહી ગઈ.

'શું થયું?' - માએ પૂછ્યું. એને ચિંતા થઈ કે તોત્તો-ચાને આ શાળામાં આવવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો કે શું.....

છેલ્લે પગથિયે ઊભેલી તોત્તો-ચાને ગુસપુસ અવાજે માને ગંભીરતાથી કહ્યું : 'આપણે જેને મળવા જઈએ છીએને, એ જરૂર સ્ટેશનમાસ્ટર હશે, જોજે.'

મા ધીરજવાળી તો હતી જ પણ એને મજાક કરતાંય આવડતું હતું. એણે નીચે નમીને, તોત્તો-ચાનના મોં પાસે મોં લઈ જઈને ગૂસપૂસ અવાજે પૂછ્યું : 'એ...મ, કેવી રીતે ?'

તોત્તો-ચાને એટલા જ ધીમા અવાજે કહ્યું : 'તેં કહેલું કે એ હેડમાસ્ટરજી

છે પણ જો એમની પોતાની પાસે ટ્રેનના આટલા બધા ડબ્બાઓ હોય તો એ સ્ટેશનમાસ્ટરજી જ થયાને !'

માને એ તો માનવું જ પડ્યું કે આમ ટ્રેનમાં સ્કૂલ ચલાવવી એ વિચિત્ર તો લાગે જ છે પણ એ બધું સમજાવવાનો હાલ સમય પણ ન હતો. એણે માત્ર એટલું જ કહ્યું : 'તું એમને જ પૂછજે ને. અને જો, ડેડી વાચોલીન વગાડે છે ને એમની પાસે ઘણાં બધાં વાચોલીન છે - તો એથી શું આપણું ઘર વાચોલીનની દુકાન કહેવાય ?'

'હા હાં, ન જ કહેવાય.' - એના મનમાં ગડ બેસી ગઈ ને એણે માનો હાથ પકડી લીધો.

છા

હેડમાસ્ટરજી

મા અને તોત્તો-ચાન ઓફિસમાં પ્રવેશ્યાં, ત્યારે ત્યાં બેઠેલા સજ્જન ખુરશીમાંથી ઊભા થઈ ગયા. એમને માથે ટાલ હતી ને એમના એકબે દાંત પણ પડી ગયેલા હતા પરંતુ એમનો ચહેરો સ્વસ્થ, સુરખીબરેલો હતો. એમની ઊંચાઈ બહુ ન હતી પણ એમના ખભા અને બાવડાં મજબૂત લાગતાં હતાં. એમણે જે કાળો શ્રી-પીસ સૂટ પહેર્યો હતો એ કંઈક જૂનોપુરાણો હતો પણ ખૂબ વ્યવસ્થિત રીતે પહેરેલો હતો.

ઝડપથી માથું નમાવીને નમસ્કાર કરતાં તોત્તો-ચાને ઉત્સાહથી પૂછ્યું : 'તમે કોણ છો - સ્કૂલમાસ્ટર કે સ્ટેશનમાસ્ટર ?'

મા એકદમ અકળાઈ ગઈ પણ એ કશું કહેવા જાય એ પહેલાં તો એ હસી પડ્યા અને કહ્યું : 'હું આ સ્કૂલનો હેડમાસ્ટર છું.'

તોત્તો-ચાનની ખુશીનો પાર ન રહ્યો. કહે, 'હાશ. મને બહુ ગમ્યું! હવે હું એક વાત કહું? મારે આ નિશાળમાં ભણવું છે.'

હેડમાસ્ટરે તોત્તો-ચાનને ખુરશી પર બેસવા કહ્યું અને માની તરફ ફરીને બોલ્યા : 'તમે ઘરે જઈ શકો છો. હું એની સાથે વાત કરવા માગું છું.'

તોત્તો-ચાન થોડીકવાર તો મૂંઝાઈ ગઈ. પણ પછી એને લાગ્યું કે એ હેડમાસ્ટરજી સાથે બરાબર વાત કરી શકશે.

'ભલે તો, હું તોત્તો-ચાનને આપની પાસે મૂકીને જાઉં છું' - માએ હિંમતપૂર્વક

કહ્યું ને એ ઓફિસમાંથી બહાર નીકળી ગઈ.

હેડમાસ્ટરજી તોત્તો-ચાનની બરાબર સામે આવીને બેઠા : 'હવે તું તારી બધી જ વાત કર. તને જે ગમેને, તે કોઈપણ વાત કહે.'

'મને જે પણ કાંઈ ગમે તે...બધું કહું ?' - તોત્તો-ચાનને તો એમ હતું કે હેડમાસ્ટરજી પ્રશ્નો પૂછશે ને એને જવાબ આપવા પડશે. પણ આ તો કહે છે કે, તારે જે બોલવું હોય તે બોલ ! એને બહુ મજા પડી. ને એ તરત બોલવા લાગી. એ જે કંઈ બોલી ગઈ એ બધું આમ તો અગડમ્ બગડમ્ હતું પણ એ બહુ હિંમતપૂર્વક ને એની પૂરી તાકાતથી બોલી. એણે હેડમાસ્ટર સાહેબને કહ્યું કે, '...હું ઘરેથી અહીં જે ટ્રેનમાં આવી હતી ને તે બહુ ફાટ ચાલતી હતી ને પછી મેં તો ટિકિટવાળા સાહેબને કહ્યું કે, મારી ટિકિટ પાસ ન લઈ લોને ! પણ એતો માન્યા જ નહીં ને !...' એણે એ બધું પણ કે, ...મારી પેલી સ્કૂલની ટીચર કેટલી સરસ છે, અબાબીલનો માળો કેવો મજા છે, મારો ભૂરા રંગનો ફૂતરો રોકી કેવાકેવા ખેલ કરતો હોય છે..., હું કાતર મોંમાં નાખીને ફેરવતી હતી ને એટલે ટીચરે કહ્યું કે એમ ન કરાય - જીભ કપાઈ જાય, તો પણ હું તો ફેરવતી જ રહી.... તોત્તો-ચાને એ પણ કહ્યું કે, એ નાક કેવી રીતે સાફ કરે છે, નાકમાંથી પાણી નીકળે તો મા એને ધમકાવે છે... એણે કહ્યું કે પપ્પા કેવું સરસ તરે છે, અરે એતો કેવી ડૂબકી લગાવે... એ બસ બોલતી જ ગઈ. હેડમાસ્ટરજી ક્યારેક હસી પડતા, ક્યારેક માથું હલાવીને કહેતા ગયા : 'એમ કે? પછી?' તોત્તો-ચાન એટલી બધી ખુશ થઈ ગઈ કે એ આગળ ને આગળ બસ બોલતી જ ગઈ ! છેવટે એની વાતો ખૂટી ગઈ. એ બોલતી બંધ થઈ ગઈ ને મથીમથીને યાદ કરવા લાગી કે હવે શું બોલવું... 'બ...સ? હવે મને કહેવા માટે કોઈ પણ વાત નથી તારી પાસે?' હેડમાસ્ટરજીએ પૂછ્યું.

તોત્તો-ચાનને થયું કે આમ ચૂપ થઈ જવું કેટલું ખરાબ કહે... આ તો બોલવાનો કેટલો સરસ મોકો છે! ને તો પછી બીજી ઘણીબધી બાબતો વિશે કંઈક તો બોલી શકાય ને? યાદ કરવાની એ બહુ કોશિશ કરવા લાગી... અચાનક એને કંઈક સૂઝ્યું.

હા, હા... આજે જે ફોક એણે પહેરેલું છે એની વાત કરી શકાય ને?... 'આમ તો મારાં બધાં કપડાં મા જાતે સીવતી પણ આ ફોક બજારમાંથી લાવેલું છે. હું રોજ સાંજે બહારથી ઘરે આવુંને, એટલે મારાં કપડાં ફાટેલાં જ હોય-કેટલાંક તો બહુ જ ચિરાઈ ગયેલાં હોય... માને એમ થાય કે સાવ આવાં શી

રીતે ફાટી જતાં હશે... અરે, સુતરાઉ ચઢીઓ પણ સાવ લીરેલીરા થઈ જતી...’ એણે હેડમાસ્ટરસાહેબને કહ્યું કે, બીજાના બગીચામાં ઝાડઝાંખરાંની વચ્ચે થઈને પોતે ઘૂસતી એટલે કપડાં આમ ફાટી જતાં. વળી ક્યારેક તો એ કોઈક મેદાનમાં, તારની વાડ નીચે જઈને પેસતી, એટલે કપડાં ચિરાય જ ને?... એટલે આજે જ્યારે અહીં આવવા માટે તૈયાર થવાનું હતું તે વખતે ખ્યાલ આવ્યો કે માએ સીવેલાં બધાં સરસ કપડાં તો ફાટેલાં હતાં... એટલે પછી આ તો બજારમાંથી લાવેલું તે પહેલું. જુઓ આ ફોક પર ઘેરા લાલ અને ભૂરા રંગની ચેક્સ છેને? ...અને એ કપડું જર્સીનું છે. આ ફોક કંઈ એવું ખરાબ નથી હં! પણ માને એમ છે કે, કોલર પર લાલ ફૂલ ભરેલાં છેને, તે બહુ ગંદુ લાગે છે — ‘માને આ કોલર ગમતો જ નથીને!’ એમ કહીને એણે કોલરની પટ્ટી પકડીને હેડમાસ્ટરસાહેબને બતાવી.

પણ બસ. એ પછી એણે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ હવે કંઈ જ કહેવાનું વાદ ન આવ્યું. એ સહેજ ઉદાસ થઈ ગઈ. એટલામાંતો હેડમાસ્ટરસાહેબ ઊભા થઈ ગયા ને એમનો મમતાભર્યો હાથ તોત્તો-ચાનના માથા પર મૂકીને બોલ્યા : ‘— તો, આજથી તું આ સ્કૂલની વિદ્યાર્થિની...’

હા, એવું જ બોલ્યા — તોત્તો-ચાનને લાગ્યું કે જીવનમાં પહેલીવાર એ એક એવા માણસને મળી કે જે એને ખરેખર ખૂબ જ સારો લાગ્યો હોય. સાચી વાત તો એ હતી કે આ પહેલાં કોઈએ આટલાબધા સમય સુધી એની વાત સાંભળી જ ન હતી. અને વળી એની વાત સાંભળતાંસાંભળતાં ન તો એકેવાર હેડમાસ્ટરસાહેબે બગાડું ખાધું કે ન તો એમણે કંટાળો બતાવ્યો. એને બોલવામાં મજા પડતી હતી, ને વળી એમનેય સાંભળવામાં એટલી જ મજા પડતી હતી.

તોત્તો-ચાનને ઘડિયાળમાં ટાઇમ જોતાં હજુ તો નહોતું આવડતું પણ એને લાગ્યું કે ઘણો જ સમય થઈ ગયો છે. એને જો ઘડિયાળ જોતાં આવડતું હોત તો એને હજુ વધુ આશ્ચર્ય થયું હોત. ને તો હેડમાસ્ટરસાહેબ પ્રત્યે એને વધારે આભારનો ભાવ જાગ્યો હોત. એ મા સાથે સ્કૂલમાં સવારે આઠ વાગે આવી પહોંચેલી, ને એની બધી વાતો પૂરી થઈ ને હેડમાસ્ટરસાહેબે કહ્યું કે, આજથી તું આ સ્કૂલમાં, એ પછી એમણે પોતાની બિસ્સા-ઘડિયાળમાં જોઈને કહ્યું : ‘અરે, જમવાનો સમય થઈ ગયોને!’ એટલે કે હેડમાસ્ટરસાહેબે એની બકબક પૂરા ચાર કલાક સુધી સાંભળેલી !

આ પહેલાં ને એ પછી પણ કોઈ વડીલે કે મોટેરાંએ તોત્તો-ચાનની વાતો આટલો લાંબો સમય સાંભળી ન હતી. અરે, માને અને એની સ્કૂલની પેલી

શિક્ષિકાને પણ એ જાણીને તાજુબી થઈ હોત કે એક સાત વરસની છોકરી પાસે ચાર કલાક સુધી બોલવાનો ખજાનો છે.

એ વખતે તોત્તો-ચાનને એ તો ખબર જ ન હતી કે એને પેલી સ્કૂલમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવેલી ને કોઈને એ સમજાતું ન હતું કે હવે આનું શું થશે ! પણ એ તો સ્વભાવથી જ એવી આનંદી હતી, ને વળી એવી તો ભૂલકણી હતી કે સાવ ભોળી લાગે. પણ મનમાં તો એને થતું જ હતું કે બીજાં છોકરાંથી એને કંઈક જુદી અને વિચિત્ર ગણવામાં આવે છે. તેમ છતાં, આ હેડમાસ્ટરસાહેબે એને પ્રેમાળ હૂંફનો આધાર આપ્યો ને એને પ્રસન્ન કરી દીધી. એ હવે કાયમ માટે એમની સાથે રહેવા માગતી હતી.

— આ રીતે, સોસાકુ કોબાયાશી નામના આ હેડમાસ્ટરસાહેબ માટે તોત્તો-ચાનને આદરભાવ થયો, ને એના નસીબે, હેડમાસ્ટરસાહેબે પણ એના માટે પ્રેમભાવ થયો.

છા

બપોરનું ભોજન

હવે હેડમાસ્ટરસાહેબ તોત્તો-ચાનને એ જગ્યાએ લઈ ગયા જ્યાં બાળકો બપોરનું ભોજન લેતાં હતાં. એમણે કહ્યું : ‘અમે ટ્રેનમાં જમતા નથી પણ સભાખંડમાં જમીએ છીએ.’ પહેલાં જે પગથિયાં ચઢીને તે આવેલી એના છેક ઉપરના ભાગમાં આ સભાખંડ હતો. ત્યાં પહોંચીને જોયું તો બાળકો શોરબકોર કરતાં હતાં ને ખુરશીઓ ને મેજ ખસેડીખસેડીને વર્તુળાકારે ગોઠવતાં હતાં. સભાખંડના એક ખૂણામાં ઊભા રહીને આ જોતાંજોતાં, હેડમાસ્ટરસાહેબના જેકેટનો છોડો ખેંચીને તોત્તો-ચાને પૂછ્યું : ‘બાકીનાં બધાં ક્યાં છે?’

‘બસ આટલાં જ છે — આ દેખાય છે તેટલાં’, હેડમાસ્ટરસાહેબે કહ્યું.

‘બસ આટલાં જ?’ એના માન્યામાં ન આવ્યું. આટલાં તો પેલી સ્કૂલના માત્ર એક વર્ગમાં હશે!

‘તમે એમ કહો છો ને કે આ સ્કૂલમાં માત્ર પચાસ જેટલાં જ છોકરાં છે ?’

‘હા, બસ એટલાં જ.’

તોત્તો-ચાન વિચારવા લાગી : પેલી સ્કૂલ કરતાં અહીં બધું જુદું જ છે !

બધાં બાળકો જમવા માટે બેસી ગયાં ત્યારે હેડમાસ્ટરસાહેબે પૂછ્યું કે, ...બધાં

પોતપોતાના ડબ્બામાં કંઈક દરિયામાંથી ને કંઈક પહાડમાંથી લાવ્યાં છેને?

‘હાઆઆ જી’ ડબ્બા ખોલતાં ખોલતાં બધા એકીસાથે કોરસમાં બોલ્યા.

‘જરા જોઈ તો શું શું લાવ્યાં છો તમે...’ હેડમાસ્ટરસાહેબે બધાની વચ્ચે ફરતાં ફરતાં કહ્યું. એ દરેક બાળકના ડબ્બામાં જોતા જતા હતા ને છોકરાં આનંદની કિકિયારીઓ પાડતાં હતાં.

‘વાહ, કેવી મજા !!’ – તોત્તો-ચાને વિચાર્યું. પણ આ ‘કંઈક દરિયામાંથી ને કંઈક પહાડમાંથી’ એનો શો અર્થ થતો હશે? કેવી જુદી છે આ સ્કૂલ – પણ કેટલી સરસ ! સ્કૂલમાં લંચ લેવાની આટલી મજા હોય એની તો પહેલાં ખબર જ ન હતી એને. આવતીકાલે એ પણ આમ બધાં વચ્ચે બેઠી હશે ને પોતાનો ડબ્બો ખોલીને હેડમાસ્ટરજીને ‘કંઈક દરિયામાંથી ને કંઈક પહાડમાંથી’ બતાવતી હશે – એ કલ્પના કરતાં એનું મન આનંદથી નાચી ઊઠ્યું.

હેડમાસ્ટરજી દરેક બાળક પાસે ઊભા રહીને એના ડબ્બામાં નજર નાખતા હતા ત્યારે બપોરનો સોનેરી તડકો એમના ખભા પર વરસતો હતો.

જી

સ્કૂલમાં જવાનું શરૂ...

હેડમાસ્ટરજીએ કહેલું કે, હવે તું આ સ્કૂલની વિદ્યાર્થિની છે – ત્યારથી જ એ બીજા દિવસની સવાર ક્યારે પડે એની રાહ જોઈ રહી હતી. પહેલાં તો સવારે એને સ્કૂલમાં જવા માટે પથારીમાંથી ઉઠાડતાં જ માને બહુ પરેશાની થતી હતી. પણ આજે તો એ બધા કરતાં વહેલી ઊઠી ગઈ, તૈયાર થઈ ગઈ ને દફતર ખભે ભરાવીને રાહ જોવા લાગી.

ઘરમાં સમયની સૌથી વધારે ચોકસાઈવાળો સભ્ય હતો રોકી! એ એક જર્મન શેફર્ડ કૂતરો હતો. તોત્તો-ચાનના આ અજબ વર્તનને પહેલાં તો એ કંઈ શંકાની નજરે જોવા લાગ્યો પણ પછી સ્હેજ આળસ મરડીને એ એની પાસે આવીને બેસી ગયો ને હવે શું થાય છે એ જોવા લાગ્યો.

માને તો હજુ ઘણું કામ બાકી હતું – એણે જલ્દીજલ્દી તોત્તો-ચાન માટે નાસ્તાનો ડબ્બો તૈયાર કરવા માંડ્યો જેમાં ‘કંઈક દરિયામાંથી ને કંઈક પહાડમાંથી હોય.’ માએ રેલવે પાસને એક પ્લાસ્ટિક-કેસમાં ફીટ કર્યો ને દોરી બાંધીને એને તોત્તો-ચાનના ગળામાં પહેરાવી દીધો જેથી એ ખોવાઈ ન જાય.

‘ડાહી દીકરી બનજે’, ડેડીએ કહ્યું. હમણાં જ જાગ્યા હતા એથી એમના તો હજુ વાળ પણ વિખેરાયેલા હતા.

‘હા,ડેડી...’ બૂટ પહેરતાં તોત્તો-ચાને કહ્યું ને એણે મુખ્ય દરવાજો ખોલી નાખ્યો. પછી એ પાછી ફરી, વિનયથી નીચે ઝૂકીને બોલી – ‘આવજો, આવજો બધાં.’

તોત્તો-ચાન જવા માંડી. એને જતી જોઈને માની આંખો છલકાઈ ઊઠી. એના માન્યામાં નહોતું આવતું કે આ એની નટખટ દીકરી – જે આટલી ખુશીથી ને વિનયથી સ્કૂલમાં જવા તૈયાર થઈ છે – એને હમણાં થોડા દિવસ પહેલાં તો એક સ્કૂલમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવી હતી. એણે મનોમન પ્રાર્થના કરી કે આ વખતે તો બધું સરખું પાર પડજો...

બીજી ઘડીએ તો મા ચોંકી ગઈ – એણે જોયું કે તોત્તો-ચાને એના ગળામાંનો પાસ, દોરી સાથે રોકીને પહેરાવી દીધો. ‘ઓ ભગવાન!’ – માએ નિસાસો નાખ્યો. પણ એણે મન સાથે નક્કી કર્યું કે કશું જ કહેવું નથી. જોઈએ, એ શું કરે છે.

રોકીના ગળામાં પાસ પહેરાવી દઈ તોત્તો-ચાન એની સામે જ બેસી ગઈ. કહે, ‘જોયુંને, આ પાસ તને બરાબર આવતો નથી.’ – દોરી લાંબી હતી એથી પાસ જમીન પર ફેલાઈ પડ્યો હતો.

‘સમજ્યો હવે? આ પાસ મારો છે, તારો નહીં. તું આ પાસ પહેરીને ટ્રેનમાં નહીં ચઢી શકે. પણ તેમ છતાં હું હેડમાસ્ટરસાહેબને અને સ્ટેશનવાળા સાહેબને પૂછી જોઈશ, હં. જોઈએ, એ લોકો તને પણ સ્કૂલમાં આવવાની હા પાડે છે કે કેમ...’

રોકીએ પહેલાં તો કાન ઊંચા કરીને ધ્યાનથી સાંભળ્યું, પછી પાસને એક-બે વાર ચાટી જોયો ને બગાડું ખાધું. તોત્તો-ચાને તો ચાલુ રાખ્યું : ‘ટ્રેનનો જે ડબ્બો છે ને એ તો ઊભો જ રહેલો હોય છે. મને નથી લાગતું કે એમાં બેસવા માટે ક્રિકેટ જોઈએ. પણ હવે આજે તો તારે અહીં ઘરે જ રહેવું પડશે.’

રોકી રોજ એને પેલી સ્કૂલના દરવાજા સુધી મૂકવા જતો ને ત્યાંથી પાછો ફરી જતો. આજે પણ એની તો એ જ ઇચ્છા હતી.

તોત્તો-ચાને રોકીના ગળામાંથી દોરીવાળો પાસ કાઢી લઈને બહુ કાળજીપૂર્વક પોતાના ગળામાં લગાવી દીધો. પછી પાછું મમ્મી અને ડેડીને કહ્યું : ‘આવજો-આવજો.’

અને પછી એ પાછું જોયા વિના દોડી. એના ખભે ભરાયેલું દફતર ઊછળતું હતું. રોકી પણ ખુશીથી છલાંગો મારતો એની સાથે થઈ ગયો.

સ્ટેશને જવાનો રસ્તો પણ લગભગ એ જ હતો – પહેલી સ્કૂલવાળો. એટલે

તોત્તો-ચાનને રસ્તામાં એનાં પરિચિત કૂતરાં ને બિલાડીઓ ને જૂનાં મિત્રો મળ્યાં. એને થયું કે પોતાના ગળામાંનો પાસ બધાને બતાવી વટ પાડવો? પણ એને મોડા તો પડવું જ ન હતું એટલે, 'હવે આજે નહીં - પછી ક્યારેક', એવું વિચારી લઈને એ દોડતી આગળ વધી.

તોત્તો-ચાન પહેલાંની જેમ સ્ટેશન પર ડાબી બાજુ વળવાને બદલે જમણી બાજુ વળી એટલે બિચારો રોકી મૂંઝાઈ ગયો ને આમતેમ ફાંફા મારવા માંડ્યો ! ત્યાં સુધીમાં તો એ અંદર સુધી પહોંચી ગઈ હતી. એ પાછી રોકી પાસે આવી - એ તો મૂંઝાઈને ઊભો રહ્યો હતો !

'મારે પેલી સ્કૂલમાં હવે નથી જવાનું રોકી, હું તો હવે છે ને, નવી સ્કૂલમાં જઈશ!' એણે રોકીના મોં સાથે એના ગાલ દબાવ્યા. રોકીના કાન પાસે વાસ આવતી હતી પણ એને તો એ વાસ હંમેશા ગમતી.

'આ...વ...જે' એણે રોકીને કહ્યું અને દરવાજા પર પાસ બતાવીને સ્ટેશનનો દાદર ચડવા લાગી. રોકીએ ધીમેથી કું... કું... કયું ને તોત્તો-ચાન દેખાતી બંધ થઈ ત્યાં સુધી એની તરફ તાકતો રહ્યો.

જી

ટ્રેનમાં કલાસરૂમ !

તોત્તો-ચાન સ્કૂલમાંના એ ટ્રેનના ડબ્બા આગળ આવી પહોંચી. હજુ કોઈ આવ્યું ન હતું. હેડમાસ્ટરજીએ એનો કલાસ જે ડબ્બામાં ચાલતો હતો એ બતાવી રાખ્યો હતો. ડબ્બો જૂની રીતનો હતો - એના દરવાજાની બહાર એક હેંડલ હતું એ નીચેની બાજુ દબાવીને દરવાજો જમણી બાજુ સરકાવવાનો હતો. એ ખસેડીને એણે અંદર ડોકિયું કર્યું તો એનું દિલ ખુશીથી ધડકવા લાગ્યું : 'ઓહ...હો!'

અહીં ભણવાનું એવું લાગશે કે જાણે કાયમ મુસાફરી જ કર્યા કરીએ છીએ. બારીઓની ઉપરની બાજુએ સામાન મૂકવાની છાજલીઓ પણ એમાં હતી. ફેર માત્ર એટલો જ હતો કે સામે એક બ્લેકબોર્ડ હતું ને ટ્રેનની સીટોની જગાએ, બ્લેકબોર્ડ જોઈ શકાય એમ ગોઠવેલી ખુરશીઓ અને મેજ હતાં - બાકીનું બધું એમનું એમ હતું. તોત્તો-ચાન અંદર ગઈ ને કોઈકની ખુરશીમાં બેસી ગઈ. લાકડાની ખુરશીઓ તો પેલી સ્કૂલમાં હતી તેવી જ હતી પણ કેટલી બધી આરામદાયક હતી! એમ થાય કે આખો દિવસ એના પર બેસી રહીએ. તે

એટલી તો ખુશ થઈ ને આ સ્કૂલ એને એવી ગમી ગઈ કે એણે તો નક્કી જ કરી લીધું કે એ રોજરોજ આવશે - કદી રજા જ નહીં પાડે ને !

તોત્તો-ચાન બારીની બહાર જોવા લાગી. એને ખબર હતી કે આ ટ્રેન કંઈ ચાલુ ન હતી - ત્યાં જ ઊભેલી હતી. પણ સ્કૂલના મેદાનમાં વૃક્ષોનાં પાંદડાં ને ફૂલ હવામાં એવાં ડોલી રહ્યાં હતાં કે એને લાગ્યું કે જાણે ટ્રેન ચાલી રહી છે.

'બહુ... ઉઉ જ મજા પડે છેએએ' - એ મોટેથી બોલી. એણે એના ગાલ બારી સાથે દબાવ્યા, ને પછી એણે ગીત જોડી કાઢ્યું - જ્યારેજ્યારે બહુ ખુશ થતી ત્યારે એ આવાં ગીત જોડતી :

ખુશ છું રે ખુશ છું કેટલી બધી હું...!

આટલી બધી ખુશ છું એનું કારણ -

- એ જ વખતે કોઈ અંદર આવ્યું ને એ અટકી ગઈ. એક છોકરી હતી. એણે નોટબુક અને પેન્સિલનો ડબ્બો દફતરમાંથી કાઢીને મેજ પર મૂક્યાં. પછી પગના પંજા પર ઊંચી થઈને દફતર છાજલીમાં મૂકી દીધું. પોતાનાં બૂટનો ઝોળો પણ એણે ત્યાં મૂકી દીધો. તોત્તો-ચાને પણ પેલીએ કર્યું હતું એવું ઝટપટ કરવા માંડ્યું. હવે એક છોકરો અંદર આવ્યો. એણે તો દરવાજા આગળ ઊભા ઊભા જ દફતર છાજલીમાં ફેંક્યું - બાસ્કેટબોલ રમતો હોય એમ. દફતર ઊછળીને નીચે પડ્યું. 'ઓફ... ખોટું નિશાન' કહીને એણે ફરીથી નિશાન તાક્યું, આ વખતે દફતર છાજલીમાં ઝીલાયું. 'હવે ખરું' - કહીને એ ખમચાતો મેજ તરફ આવ્યો. વળી, 'ના-ના- ખોટું નિશાન' એમ બબડીને, દફતર લઈને નોટબુક-પેન્સિલ કાઢવા લાગ્યો. પહેલીવાર નિશાન ચૂકી ગયો એથી એને બીજીવારનો પ્રયત્ન પણ જાણે નકામા જેવો લાગ્યો.

ધીમેધીમે ડબ્બામાં નવ છોકરા-છોકરીઓ આવીને બેઠાં. આ હતું તોમોએ ગાકુએન સ્કૂલનું પહેલું ધોરણ.

- એ બધાં એક જ ટ્રેનનાં પ્રવાસીઓ હતાં.

જી

તોમોએનું ભણતર

રેલવેના જૂના ડબ્બાઓમાં ચાલતી સ્કૂલમાં ભણવાનું હોય એ તો નવાઈની વાત હતી જ, પણ અહીં બેઠક-વ્યવસ્થા પણ નવાઈ થાય એવી હતી! પેલી સ્કૂલમાં

દરેકની બેસવાની જગ્યા નક્કી હતી, પણ અહીં તો બાળકો પોતાની ઇચ્છા થાય એ ખુરશીમાં બેસી શકતાં હતાં.

બધું બરાબર જોઈ લઈને અને વિચારીને તોત્તો-ચાને નક્કી કર્યું કે, પેલી એના પછી તરત ડબ્બામાં આવેલી એ છોકરી પાસે પોતે બેસશે. એનું કારણ તો એ જ કે એ છોકરીએ જે પીનાફર પહેર્યું હતું એની ઉપર લાંબા કાનવાળું સસલું દોરેલું હતું.

આ સ્કૂલની સૌથી વધારે અચરજવાળી બાબત તો એની ભણાવવાની રીત હતી.

બીજી સ્કૂલોમાં દરેક વિષયનું સમયપત્રક નક્કી હોય છે. દાખલા તરીકે, પહેલો પિરિયડ જાપાનીનો હોય તો એમાં જાપાની ભાષા જ ભણવાની હોય, પછી બીજો પિરિયડ જો અંગ્રજીનો હોય તો બધાંએ અંગ્રજી જ ભણવાનું. પણ અહીં બધું જુદી જ ભાતનું હતું, પહેલો પિરિયડ શરૂ થાય એટલે શિક્ષિકા વર્ગમાં આવીને પહેલાં તો આખા દિવસના વિષયોની ને એના મુદ્દાની ને પ્રશ્નોની યાદી આપી દે. ને પછી બાળકોને કહે - 'હવે તમારે આમાંથી જે શરૂ કરવું હોય તે કરો.'

એટલે જાપાની કે અંગ્રજી કે બીજો કોઈપણ વિષય શરૂ કરી શકાય. કોઈને નિબંધ લખવાની ઇચ્છા હોય તો એ નિબંધ લખે; તો વળી એની પાછળ જ બેઠેલાને જો ભૌતિકશાસ્ત્રમાં રસ પડે તો એ ક્લાસ્કમાં કંઈક રેડીને લેમ્પ પર ઉકાળવા મૂકે... આ કારણે ક્લાસરૂમમાં ગમે ત્યારે નાનોમોટો ધડાકો પણ થઈ જઈ શકતો!

ભણાવવાની આવી પદ્ધતિ હોવાથી શિક્ષકો દરેકદરેક બાળક પર ધ્યાન આપી શકતા અને એમનાં રસ-રુચિ કેવાં છે, એ કેવી રીતે વિચાર છે ને એમના સ્વભાવની ખાસિયતો શી છે એ જાણી શકતા. વિદ્યાર્થીઓનું સાચું માપ કાઢવાની ને ઓળખવાની આ એક આદર્શ પદ્ધતિ હતી.

વિદ્યાર્થી પોતાના મનપસંદ વિષયથી શરૂઆત કરી શકતા અને જે વિષય ઓછો પસંદ હોય એની સાથે પણ આખા દિવસમાં કોઈ ને કોઈ સમયે તો કામ પાડવું જ પડતું હતું - એટલે એ દિવસ માટે સોંપાયેલા બધા વિષયો એ પૂરા તો કરતા જ હતા. આ રીતે એમણે આપમેળે ભણવું પડતું હતું ને જરૂર પડે ત્યાં શિક્ષકોનું માર્ગદર્શન તો મળતું જ હતું. શિક્ષકો પણ ક્યારેક જાતે એમની પાસે જતા ને કોઈપણ મુદ્દો જ્યાં સુધી બાળકોને પૂરેપૂરો સમજાઈ ન જાય ત્યાં સુધી ખૂબ ધીરજથી સમજાવતા. પછી એ જાતે જ બાળકોને થોડો

સમય સ્વાધ્યાય કરવાનું કહેતા. આમ અહીં સાચા અર્થમાં અભ્યાસ થતો હતો - એનો અર્થ એમ કે શિક્ષક ભણાવતા હોય ત્યારે કોઈ વિદ્યાર્થી બેધ્યાન બેસી શકે નહીં.

પહેલા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ જો કે એ કક્ષા સુધી ન પહોંચ્યા હોય કે એમને આપમેળે અભ્યાસ કરવાનું કહેવામાં આવે - પણ એમને ય કોઈપણ વિષયથી શરૂઆત કરવાની છૂટ તો હતી જ.

કેટલાંક બાળકો મૂળાક્ષરો લખવા લાગ્યાં, કેટલાંક ચિત્રો દોરવા લાગ્યાં, કોઈ વળી પુસ્તક વાંચવા માડ્યા તો બીજાં કેટલાંક વર્ગમાં જ વ્યાયામ સુધ્ધાં કરવા લાગ્યાં. તોત્તો-ચાનની પાસે બેઠેલી છોકરીને બધા જ મૂળાક્ષરો આવડી ગયા હતા ને તેથી હવે નોટબુકમાં એ લખતી હતી. આ બધું તોત્તો-ચાન માટે એટલું અજાણ્યું હતું કે એ સ્વેજ મૂઝાઈ ગઈ ને શું કરવું એ નક્કી ન કરી શકી.

એ જ વખતે, એની પાછળ બેઠેલો છોકરો ઊભો થયો અને શિક્ષિકાને કંઈક પૂછવા નોટબુક લઈને બ્લેકબોર્ડ તરફ ચાલ્યો. શિક્ષિકા બ્લેકબોર્ડ પાસે એક ડેસ્ક પર બેસીને એક બાળકને કંઈક સમજાવી રહ્યાં હતાં. તોત્તો-ચાન વર્ગમાં આમતેમ જોવાનું બંધ કરી, હડપચી પર હથેળી ટેકવીને, પેલો જે છોકરો ચાલતો હતો તેને ધ્યાનથી જોવા લાગી. છોકરો પગ ઘસડીને એ રીતે ચાલતો હતો કે એનું આખું શરીર ડગમગતું હતું. પહેલાં તો તોત્તો-ચાનને લાગ્યું કે એ જાણી કરીને આમ ચાલે છે પણ થોડી વારમાં એને ખ્યાલ આવ્યો કે એનાથી બરાબર ચલાતું નથી.

એ પાછો પોતાની જગ્યાએ આવ્યો ત્યાં સુધી તે એને એકીટશે જોઈ રહી. બંનેની નજર મળી. છોકરાએ સ્મિત કર્યું. એટલે તોત્તો-ચાને પણ એકદમ સ્મિત કર્યું. પોતાની જગ્યા પર એ બેસવા જતો હતો એમાં પણ એને ખાસ્સી વાર લાગી. એણે પાછળ ફરીને પૂછ્યું : 'તું આવી રીતે કેમ ચાલે છે?'

એણે ધીમા કોમળ સ્વરે પણ સ્વસ્થતાથી કહ્યું : 'મને પોલિયો થયેલો.' 'પોલિયો?' તોત્તો-ચાને પૂછ્યું. એણે આ શબ્દ પહેલાં કદી સાંભળ્યો ન હતો.

'હા પોલિયો' એણે વધુ ધીમેથી કહ્યું, 'મારો પગ જ નહીં, મારો આ હાથ પણ નકામો થઈ ગયેલો છે.' એણે પોતાનો ડાબો હાથ આગળ ધર્યો. તોત્તો-ચાને જોયું કે એની લાંબીલાંબી આંગળીઓ વળેલી હતી ને એકબીજા સાથે જાણે ચોંટી ગઈ હોય એવી લાગતી હતી.

'કેમ આ આંગળીઓને એ લોકો સારી કરી શકતા નથી હોતા?' એણે ચિંતાતુર અવાજે પૂછ્યું. પેલાએ જવાબ ન આપ્યો. હવે તોત્તો-ચાનને પોતાની

આવી પૂછપરછ માટે શરમ આવી - એને થયું કે એણે આવું પૂછવું જોઈતું ન હતું. પણ પેલા છોકરાએ તો ઉત્સાહપૂર્વક કહ્યું : 'મારું નામ યાસુકી યામામોતો છે. તારું...?'

છોકરાનો પ્રસન્ન અવાજ સાંભળીને એ ખુશ થઈ ગઈ ને બોલી 'મારું નામ છે તોત્તો-ચાન.'

અને એમ યાસુકી યામામોતો અને તોત્તો-ચાન મિત્રો બન્યાં.

તડકાને લીધે ડબ્બામાં બહુ ગરમી થઈ ગઈ હતી, કોઈએ બારી ખોલી નાખી. વસંત ઋતુનો તાજો પવન ડબ્બામાં વહેવા લાગ્યો - એણે બાળકોના વાળ અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખ્યા.

આ રીતે તોમોએ સ્કૂલમાં તોત્તો-ચાનનો પહેલો દિવસ શરૂ થયો.

જી

દરિયાઈ ખાણું અને પહાડી ખાણું

અને પછી, 'કંઈક દરિયામાંથી ને કશુંક પહાડમાંથી' - એ શું, એના કુતૂહલવાળો ભોજનનો સમય આવી પહોંચ્યો - તોત્તો-ચાન તો ક્યારનીય અધિરાઈથી એની રાહ જોઈ રહી હતી.

હેડમાસ્ટરજીએ સંતુલિત આહારનું વર્ણન કરવા માટે આ વાક્ય-પ્રયોગ રચ્યો હતો. એ માનતા હતા બાળકોના ભોજનમાં ભાત ઉપરાંત પણ કંઈક હોવું જોઈએ. બીજાઓ સાદી રીતે એમ કહેતા કે 'તમારા બાળકોને બધું જ ખાવાનું શીખવો' કે પછી 'બાળકોને પૌષ્ટિક આહાર આપવો જોઈએ' એને બદલે આ હેડમાસ્ટર મા-બાપોને કહેતા કે તમારા બાળકોનાં ભોજનના ડબ્બામાં 'થોડુંક સમુદ્રમાંથી ને થોડુંક પહાડમાંથી' આપો.

એટલે? 'કંઈક સમુદ્રમાંથી' એટલે જલ-આહાર જેમકે માછલી કે કરચલો કે એ પ્રકારનું. અને 'કંઈક પહાડમાંથી' એટલે સ્થળ-આહાર જેમકે, શાકભાજી, માંસ, મરઘી વગેરેમાંથી કશુંક.

મા તો આ વાતથી બહુ પ્રભાવિત થઈ. એને થયું ભાગ્યે જ કોઈ બીજા હેડમાસ્ટર હશે જે આવો મહત્ત્વનો આહારનિયમ આટલા સરળ સૂત્રથી બનાવી શકે. નવાઈની વાત તો એ હતી કે આમ બે જ બાબતોમા ધ્યાન રાખીને ભોજન તૈયાર કરવાનું કામ વધુ આસાન હતું ! હેડમાસ્ટરજીનું તો એવું કહેવું હતું

કે ભોજન અંગેની આ બે જરૂરિયાત પૂરી કરવામાં કોઈ મોટું ખર્ચ પણ થવાનું નથી. સ્થળઆહારમાં માત્ર મસાલાવાળું શાક-પાંદરું ય ચાલે, કે એક આમલેટ પણ હોઈ શકે ને જલઆહારમાં સૂકાયેલી બોનીતા માછલીની પાંદડીઓ પણ લવાય. અરે, જળઆહારમાં નીરી જેવો દરિયાઈ છોડ ને સ્થળઆહારમાં આલુનું અથાણું પણ ચાલે.

ગઈકાલની જેમ જ આજે પણ હેડમાસ્ટરસાહેબે બધાંના ડબ્બા જોવા માંડ્યા - ગઈકાલે તોત્તો-ચાન કેવી આતુર નજરે ત્યાં જોઈ રહેલી !

તમે બધાં થોડુંક દરિયાવાળું ને થોડું પહાડવાળું લાવ્યાં છો કે ? બધાંના ડબ્બા જોતાજોતા એ પૂછતા હતા. દરેક જણ દરિયાવાળું-પહાડવાળું શું શું લાવ્યા છે એ જોવાની બધાને ગમ્મત પડતી હતી.

કોઈ વખતે કોઈની મા બહુ કામમાં હોય ને એથી ક્યારેક એ માત્ર ‘સમુદ્રવાળું’ કે માત્ર ‘પહાડવાળું’ જ ડબ્બામાં ભરી શકી હોય. -પણ કંઈ વાંધો નહીં. હેડમાસ્ટરસાહેબ જ્યારે બધા વચ્ચે ફરતા હોય ત્યારે એમનાં પત્ની સફેદ એપ્રન પહેરીને ને બે હાથમાં બે વાડકામાં પીરસવાનું લઈને એમની સાથેસાથે ચાલતાં. કોઈ બાળક પાસે અટકીને હેડમાસ્ટરસાહેબ ‘સમુદ્ર’ એમ બોલતાં કે તરત એમનાં પત્ની એક-બે બાફેલાં ‘ચિકુવા’(માછલીના પીંડા) સમુદ્રવાળા વાડકામાંથી એના ડબ્બામાં મૂકી દેતાં, હેડમાસ્ટર જ્યાં ‘પહાડ’ એમ બોલતા ત્યાં એ સોયાબીનમાં સીજાવેલાં બટાટાના ટુકડા પીરસતાં.

કોઈને એમ કહેવાનો સ્વપ્ને પણ વિચાર ન આવતો કે ‘ના, મને માછલી નથી ભાવતી.’ એ તો માત્ર એટલું જ ધ્યાન રાખતાં કે ‘સમુદ્ર’ની અને ‘પહાડ’ની શરત પોતાના ભોજનના ડબ્બામાં જળવાય છે કે નહીં. ને જ્યારે આવી બંને જરૂરિયાતો સંતોષાતી ત્યારે બાળકો ખુશખુશ થઈ જતાં.

તોત્તો-ચાનને હવે ખ્યાલ આવવા માંડ્યો હતો કે આ ‘કંઈક દરિયામાંથી ને કેટલુંક પહાડમાંથી’ - એનો શો અર્થ છે. એટલે એને શંકા થઈ કે સવારે માએ ઉતાવળે જમવાનું કર્યું છે એ બરાબર હશે કે કેમ. પણ એણે પોતાનો ડબ્બો ઉઘાડ્યો ને જોયું તો એમાં એટલું સરસ જમવાનું હતું કે પોતાની જાતને શાબાશી આપતાંઆપતાં એ રહી ગઈ. તોત્તો-ચાનના ડબ્બામાં હતાં ચળકતાં પીળાં ઈંડાં, લીલા વટાણા, ભૂરાંભૂરાં ડેન્બુ અને ગુલાબી માછલીના ટુકડા ! જાણે વિવિધરંગી ફૂલોનો નાનકો બગીચો !

‘અરે વાહ, કેટલું સુંદર!’ હેડમાસ્ટરજીએ કહ્યું.

તોત્તો-ચાન આનંદથી ઊછળી પડી. ‘મા જમવાનું ખૂબ જ સરસ બનાવે છે’ - એણે હેડમાસ્ટરજીને કહ્યું.

‘એમ કે? લાગે જ છે.’ પછી એમણે ડેન્બૂ બતાવીને પૂછ્યું - ‘અરજા, હવે આને શું કહેવાય - ‘સમુદ્રવાળું’ કે ‘પહાડવાળું’?’

એ વિચારમાં પડી ગઈ. લાગતું તો હતું ભૂરું માટોડી રંગનું એટલે પહાડવાળું કહેવાય - પણ એને ચોક્કસ ખાતરી થતી ન હતી. એ બોલી : ‘ખબર નથી.’ હેડમાસ્ટરજીએ હવે બધાં છોકરાંઓને પૂછ્યું : ‘ડેન્બૂ ક્યાં થાય - સમુદ્રમાં કે જમીનમાં?’

થોડીવાર બધાં ચૂપ થઈ વિચારવા લાગ્યાં. પછી કેટલાંક કહે ‘સમુદ્રમાં’ કેટલાંક બોલ્યા ‘ના, જમીનમાં.’ પન કોઈ પૂરી ખાતરીથી કંઈ કહી ન શક્યું.

‘ભલે,ભલે. હું કહું છું.’ હેડમાસ્ટરજી બોલ્યા, ‘ડેન્બૂ સમુદ્રવાળું છે.’

‘કેવી રીતે ?’ એક હષ્ટપુષ્ટ છોકરાએ પૂછ્યું.

બધાંની વચ્ચે જઈને એમણે સમજાવ્યું : ‘જુઓ, બાફેલી માછલીના કાંટાની આસપાસ જે માંસ હોય તે ઉખેડી લેવાનું, એ માંસને ફરી સહેજ શેકવાનું અને એના ટુકડા કરીને પછી સહેજ સૂકવવાનું ત્યારબાદ એમાં મસાલો નાખવાનો એટલે ડેન્બૂ તૈયાર!’

‘ઓ...હો’ બધાં છોકરાંએ કહ્યું - એમની આંખો આશ્ચર્યથી પહોળી થઈ. કોઈક બોલી ઊઠ્યું : ‘અમે જોઈએ, તોત્તો-ચાનનું ડેન્બૂ ?’

‘જરૂર, જરૂર’ હેડમાસ્ટરજીએ કહ્યું ને બધા એ ડેન્બૂ જોવા ઉમટીને ધસી આવ્યાં. એમાંનાં કેટલાંકને ડેન્બૂની ખબર પણ હશે જ પરંતુ એમને જોવું હતું કે તોત્તો-ચાનનું ડેન્બૂ એમના ઘરે બને છે એનાથી વળી કંઈ જુદું હોય તો! એટલે બધાંએ આવીઆવીને ડેન્બૂને એવું તો સૂંઘવા માંડ્યું કે તોત્તો-ચાનને થયું કે ક્યાંક એ ટુકડા ઊડી ન જાય.....

આમ પહેલા દિવસના ભોજન સમયે ઘડીક તોત્તો-ચાન મૂંઝાઈ ગઈ - પણ છેવટે તો મજા આવી ગઈ. એ વિચારવાની ને નક્કી કરવાની પણ મજા હતી કે દરિયાઈ ખાણું કોને કહેવાય ને જમીનનું ખાણું કોને કહેવાય. એને એ પણ જાણવા મળ્યું કે ડેન્બૂ માછલીમાંથી બને છે. વળી માએ ખાસ યાદ રાખીને ‘થોડુંક દરિયાવાળું’ ને ‘થોડુંક પહાડવાળું’ પણ એના ડબ્બામાં મૂક્યું હતું. ચાલો, બધું જ બધી રીતે સારું થયું - એણે વિચાર્યું. એને પૂરો સંતોષ થયો હતો.

અને વળી, જમવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે એને બીજો આનંદ એ થયો કે માએ બનાવેલી રસોઈ ખૂબ જ સ્વાદિષ્ટ હતી!

જી

ખૂબ ચાવીને ખાઓ

આમ તો બધી જ જગાએ જમતાં પહેલાં બોલવામાં આવે છે : ‘ઈ તા દા કિ મા સુ’ (હે ઈશ્વર, તારો આભાર માનીને જમું છું.) પણ આ સ્કૂલમાં જરા જુદું એ હતું કે જમતાં પહેલાં બધાં ગીત ગાતાં. હેડમાસ્ટરજી સંગીતકાર હતા

ને એમણે 'જમતાં પહેલાં ગાવા માટેનું' એક ખાસ ગીત બનાવ્યું હતું. ખરેખર તો એમણે આ અંગેના થોડાક શબ્દો પસંદ કરીને એને 'દોડી દોડી દોડી, તારી દોડી' એ જાણીતી તરજમાં બેસાડ્યા હતા. એ પંક્તિઓ આ રહી :

ચાવો ચાવો ચાવો સારી રીતે
જે કંઈ ખાઓ તે ચાવો ખાસ;
ચાવો રે ચાવો રે તમે ચાવો
ભાત અને માછલી ને માંસ.

આ ગીત બધાં બાળકો ગાય ને એ પછી બોલે : 'ઈ તા દા કિ મા સુ' આ ગીતના શબ્દો 'દોડી દોડી દોડી તારી દોડી' ના તાલ સાથે એવા ચપોચપ બેસી જતા હતા કે અહીં ભણેલા ઘણાખરા વિદ્યાર્થીઓ તો વર્ષો વીત્યા પછી પણ એમ જ માનતા કે આ ગીત ખરેખર ભોજન પહેલાં ગાવા માટેનું કોઈ જૂનું ગીત હશે.

હેડમાસ્ટરજીએ બનાવેલું આ ગીત બાળકોને બરાબર મોઢે થઈ જાય એવું હતું.

જોરજોરથી મોઢા અવાજે આ ગીત ગાઈને પછી 'ઈતાદાકિમાસુ' બોલીને બધાં બાળકો 'કંઈક દરિયાવાળું ને કંઈક પહાડવાળું' જમવાનું શરૂ કરી દેતાં.

જી

ફરવા જઈએ!

જમી લીધા પછી તોત્તો-ચાન થોડીકવાર બધાં સાથે મેદાનમા રમતી રહી. એ પછી પોતાના વર્ગમાં આવી. ત્યાં શિક્ષિકા એમની સૌની રાહ જોતાં હતાં :

"તમે બધાંએ સવારમાં ઘણી મહેનત કરી છે. હવે અત્યારે બપોરે તમને શું કરવાનું ગમશે, બોલો?"

તોત્તો-ચાન તો હજુ વિચારતી જ હતી કે હવે શું કરવાનું ગમશે, ત્યાં તો બાકીનાં સૌ એકસાથે બોલ્યાં : '-ફરવા જવાનું...'

'ભલે ચાલો ત્યારે' શિક્ષિકાએ કહ્યું અને તરત બાળકો વર્ગમાંથી નીકળીને બહાર દોડવા લાગ્યાં. તોત્તો-ચાન રોજ રોકીને લઈને ડેડી સાથે બહાર ફરવા જતી. પણ નિશાળમાં પણ બહાર ફરવા જવાનું હોય છે એવો એને ખ્યાલ જ નહોતો. એને અચરજ થયું. ફરવા જવાનું તો એને ખૂબ ગમતું એટલે એ

તો થનગનવા લાગી.

એને પાછળથી ખબર પડી કે જો સવારના પિરિયડોમાં બધાંએ શિક્ષિકાએ સોંપેલું કામ ધ્યાનથી પૂરું કર્યું હોય તો બપોર પછી ફરવા જવાની રજા કાયમ મળતી હતી. આ નિયમ પહેલા ધોરણથી લઈને છઠ્ઠા ધોરણ સુધીના દરેકને માટે સરખો હતો.

બધાં સ્કૂલના મુખ્ય દરવાજેથી બહાર નીકળ્યાં - પહેલા ધોરણનાં નવેનવ બાળકો અને બધાંની વચ્ચે એમની શિક્ષિકા. એ સૌ એક ઝરણા જેવી નાનકડી નદીના કિનારે કિનારે ચાલવા લાગ્યાં. એને બંને કાંઠે ચેરીનાં ઝાડ હતાં જે આ દિવસોમાં ફૂલોથી ઊભરાઈ ગયાં હતાં. પાસે જ ખેતરો હતાં જેમાં સરસવના પીળા છોડ હતા - જ્યાં નજર પડે ત્યાં બસ પીળા સરસવ છવાઈ ગયા હતા. હવે તો, ઘણાં વર્ષોથી એ નાનકડી નદી સુકાઈ ગઈ છે ને એ સ્થળ રહેણાંકના મકાનોથી ને બજારોથી ખીચોખીચ થઈ ગયું છે. પરંતુ એ દિવસોમાં તો જિયુગાઓકા પ્રદેશ ખેતરોથી છવાયેલો હતો.

પેલી, સસલાનું ચિત્ર દોરેલા ફોકવાળી છોકરી બોલી : 'આપણે કુહોન્બુત્સુ મંદિર સુધી જઈએ.' એનું નામ સાકો-ચાન હતું.

'ખબર છે, ગઈ વખતે આપણે તળાવ પાસે એક સાપ જોયેલો તે?' એણે કહ્યું, 'મંદિરમાં એક જૂનો ફૂલો છે, ને કહે છે કે એમા આકાશમાંથી એક તારો ખરી પડેલો!'

ચાલતાંચાલતાં બાળકો જાતજાતની વાતો કરતાં હતાં. આકાશ એ વખતે સુંદર વાદળી રંગનું થઈ ગયું હતું ને પતંગિયાં હવામાં પાંખો ફફડાવી ઊડાડીડ કરતાં હતાં.

દસેક મિનિટ ચાલ્યા પછી શિક્ષિકા ઊભી રહી ગઈ. ખીલેલાં પીળાં ફૂલો બતાવીને બોલી : 'જુઓ તો આ સરસવનાં ફૂલ કેવાં ખીલ્યાં છે! તમે જાણો છો ફૂલ કેવી રીતે ખીલતાં હોય છે?'

એણે આ ફૂલોમાં પિસ્ટિલ(સ્ત્રીકેસર) ને સ્ટેમન(પુંકેસર) વિશે સમજાવ્યું. બાળકો એની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યાં હતાં. શિક્ષિકાએ પણ સમજાવ્યું કે પતંગિયાં ફૂલોને ખીલવામાં મદદ કરે. અને સાચે જ, પતંગિયાં ફૂલોને મદદ કરવાના કામે લાગી ગયાં દેખાતાં હતાં.

પછી શિક્ષિકા આગળ ચાલી. બાળકો પણ ઊભાં થવા લાગ્યાં. ઊભાં થતાં થતાં વળી એક છોકરું બોલ્યું : 'આ કંઈ પિસ્ટોલ જેવાં તો નથી દેખાતાં, હૈને?'

તોત્તો-ચાનને પણ ફૂલમાં 'પિસ્ટોલ' જેવું કંઈ ન લાગ્યું. પણ બીજાં બધાંની

જેમ એ પણ એટલું જરૂર સમજી કે 'ચિસ્ટલ' અને 'સ્ટેમન' બહુ મહત્વની ચીજો હોવી જોઈએ.

દસેક મિનિટ આગળ ચાલ્યાં એટલે ગીચ વૃક્ષવાળો એક બાગ નજરે પડ્યો. કુહોન્બુત્સુ નામનું મંદિર એ ગીચ ઝાડીથી ઘેરાયેલું હતું. એની નજીક પહોંચતાં જ બાળકો આમતેમ વિખરાઈ ગયાં.

'જેમાં તારો પડ્યો હતોને, એ કૂવો જોવો છે?' સાક્કો-ચાને તોત્તો-ચાને પૂછ્યું. એ તો તૈયાર જ હતી. એની પાછળ દોડી ગઈ.

કૂવો પથ્થરનો બનાવેલો હોય એવો લાગતો હતો. એની ઊંચાઈ આ બાળકોની છાતી જેટલી હતી. ઉપર લાકડાનું ઢાંકણ હતું. ઢાંકણું ઉઠાવી ઉઠાવીને એ બંને અંદર ડોકિયાં કરવા લાગી. અંદર કાળુંડમ્મર અંધારું હતું. થોડીવાર જોયા પછી તોત્તો-ચાને લાગ્યું કે અંદર તો સિમેન્ટ અને પથ્થરના ડગલા છે. ત્યાં ટમટમતા તારા જોવાની જે કલ્પના કરેલી એ તો કશું જ ન હતું. છતાં ઘણીવાર અંદર જોયું ને પછી એણે સાક્કો-ચાને પૂછ્યું : 'તેં કદી આમાં પડેલા એ તારાને જોયો છે?'

'ના રે ના, કદીપણ નહીં' - એણે ડોકું ધુણાવ્યું.

તોત્તો-ચાને પણ અચંબો થયો કે એ તારો ચળકતો કેમ નહીં હોય ? થોડીવાર વિચારીને એણે કહ્યું : 'તારો કદાચ ઊંઘી ગયો હશે.'

સાક્કો-ચાનની ગોળગોળ મોટી આંખો આશ્ચર્યથી પહોળી થઈ ગઈ : 'હું, તારો ઊંઘે?'

'અ..., મને લાગે છે કે દિવસે ઊંઘી જતા હશે એટલે પછી આખી રાત જાગતા રહીને ચમકે.' તોત્તો-ચાને કશી જ ખબર ન હતી પણ એણે બોલી નાખ્યું.

પછી પાછાં બધાં ભેગાં થયાં ને મંદિર પાસે ફરવા લાગ્યાં. એના પ્રવેશદ્વારની બંને બાજુએ મંદિરપાલક દેવ-રાજાઓની મૂર્તિઓ હતી, એમની ખુલ્લી મોટી ફાંદ જોઈજોઈને બધાં બહુ હસ્યાં. અંદર, મંદિરના ગર્ભગૃહમાં, આછા અંધારામાં બુદ્ધની વિશાળ મૂર્તિ હતી - બાળકો ત્યાં થોડીકવાર શાંતિથી ઊભાં રહ્યાં. બીજી બાજુ એક મોટું પગલું બનાવેલું હતું - કહે છે કે એ તૈંગૂ નામના એક લાંબા નાકવાળા ભૂતનું પગલું હતું. બધાં બાળકો એક પછી એક એ પગલાંમાં પોતાનો પગ મૂકવા લાગ્યાં. પછી એ પાસેના તળાવની આસપાસ રખડ્યાં, હોડીમાં બેઠેલા સહેલાણીઓને હાથ હલાવી 'હે... લો' કહ્યું, ચળકતા ગોળ પથ્થરો ભેગા કરીને ત્યાં કબરો આગળના મેદાનમાં પથ્થરો ફૂંદાવવાની રમત રમ્યાં - નિરાંતે, મનને

સંતોષ થયો ત્યાં સુધી રમ્યાં. તોત્તો-ચાન માટે આ બધું જ નવુંનવું હતું ને એણે આનંદની કિલકારીઓ કરીને જાણે આ બધી નવીનતાઓનું સ્વાગત કર્યું.

સૂરજ નમવા લાગ્યો એટલે શિક્ષિકાએ કહ્યું - 'ચાલો, પાછા જવાનો વખત થઈ ગયો.' બાળકો સરસવનાં ખેતરો પાસેથી ને ચેરીનાં વૃક્ષોની વચ્ચેથી ચાલતાંચાલતાં સ્કૂલ તરફ જવા લાગ્યાં.

આ છોકરાંને ક્યાંથી ખબર હોય કે આ મનની મોજથી ફરતાં જે સહેલ કરી તેમાં ખરેખર તો વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ અને જીવવિજ્ઞાનના કેટલા મોટા પાઠ તે શીખ્યાં !

તોત્તો-ચાને આ દરમ્યાન બધાંની સાથે દોસ્તી કરી લીધી - એને લાગ્યું કે જાણે એ બધાંને તે કેટલાંય વખતથી ઓળખે છે.

એણે મોટેમોટેથી મિત્રોને કહ્યું - 'પાછું કાલે આપણે ફરવા આવીશું..'

'હા, હા, જરૂર....' બધાંએ જોરજોરથી કહ્યું.

પેલાં પતંગિયાં હજુય ફૂલોની આસપાસ ઊડતાં હતાં. વાતાવરણ પંખીઓના કલરવથી ગૂંજતું થઈ ગયું હતું. તોત્તો-ચાનના મનમાં આનંદ સમાતો ન હતો.

શ્રી

સ્કૂલ-ગીત

તોમોએ ગાકુએન સ્કૂલમાંનો એકએક દિવસ તોત્તો-ચાન માટે નવાંનવાં અચરજોથી ભરેલો હતો. નિશાળમાં જવાની એને એવી તાલાવેલી હતી કે એને થતું કે જાણે સવાર જલ્દી પડતી જ નથી. અને સાંજે ઘરે આવતાં જ રોકીને ને માને ને ડેડીને નિશાળની બધી જ વાતો કહેવા માંડતી - શું શું નવું જોયું ને કેવી કેવી મજા પડી એ બધું કહેતાં એ થાકતી જ ન હતી ! માને છેવટે કહેવું પડતું : 'બસ બેટા બસ, હવે બોલબોલ કરવાનું બંધ કર અને આ નાસ્તો કરી લે.'

નિશાળમાં દાખલ થયે હવે ઘણા દિવસો થઈ ગયા ને બધું રોજનું થઈ ગયું એ પછી પણ તોત્તો-ચાનનો વાતોનો પટારો તો રોજ સાંજે ખૂલતો જ. મા બધું આનંદથી સાંભળતી ને વિચારતી કે ચાલો સરસ થયું.

એકવાર સ્કૂલમાં જતી વખતે ટ્રેનમાં જ તોત્તો-ચાનને એક વિચાર આવ્યો કે તોમોએનું કોઈ સ્કૂલ ગીત હશે કે નહીં...? એની તાલાવેલી એટલી વધી પડી કે એનાથી રહેવાયું નહિ. હજુ તો બે સ્ટેશન બાકી હતાં ને તોત્તો-ચાન

ટ્રેનના બારણા પાસે આવીને ઊભી - ક્યારે સ્કૂલવાળું સ્ટેશન આવે ને ક્યારે ઊતરું. સ્કૂલ પહેલાંનું સ્ટેશન આવ્યું ત્યાં એક મહિલાને ઊતરવાનું હતું. એમને થયું કે તોત્તો-ચાનને પણ અહીં ઊતરવું હશે કેમકે એ તો, કોઈ દોડનો ખેલાડી દોડવાની તૈયારીમાં ઊભો હોય ને 'ઓન યોર માર્ક.....'ની રાહ જોતો હોય એ રીતે છેક બારણા આગળ ઊભી હતી. પણ એ ખસી નહીં એટલે પેલાં બહેન ગણગણ્યાં, 'કોણ જાણે આ છોકરીને શું કરવું છે !'

સ્ટેશન આવ્યું. કંડક્ટર 'ચાલો, જિયુગાઓકા, જિયુગાઓકા' બોલતો રહ્યો, ને એક પગ દરવાજાની બહાર લટકતો રાખીને ઊભેલી તોત્તો-ચાન ટ્રેન ઊભી રહે ન રહે ત્યાં તો સ્ફૂર્તિથી નીચે ઊતરીને ભાગવા જ માંડી. વર્ગમાં પહોંચતાં જ ત્યાં ઊભેલા તાઈજી યામાનોઉચી નામના છોકરાને એણે પૂછ્યું : 'અરે તાઈ-ચાન, આપણે ત્યાં સ્કૂલ-ગીત છે?'

તાઈને તો ભૌતિકશાસ્ત્રમાં વધારે રસ હતો - જરાક વિચારીને એ બોલ્યો : 'મને નથી લાગતું કે છે.'

'ઓહ્' - તોત્તો-ચાન ઉદાસ થઈ ગઈ. બોલી : 'મને લાગે છે કે સ્કૂલનું એક ગીત હોવું જ જોઈએ. મારી પેલી સ્કૂલમાં એક સરસ સ્કૂલ-ગીત હતું.' મોટે અવાજે એ ગાવા લાગી :

સંજોકુ તળાવનું જળ કેવું છીછરું છીછરું...
જ્ઞાન અમારું ગગન-વિશાળું કેવું ઊંડું ઘેરું!

તોત્તો-ચાન એ સ્કૂલમાં તો કેટલા ઓછા દિવસ ગઈ હતી ને વળી ગીતના શબ્દો પણ ભારેભારે હતા. પરંતુ, એ ગીત મોંઢે કરી લેવામાં એને તકલીફ નહોતી પડી - આ જેટલું ગાયું તેમાં તો જરાય તકલીફ ન થઈ.

તાઈ-ચાનને તાજજુબી થઈ. આ દરમ્યાન બીજાં બાળકો પણ વર્ગમાં આવી ગયાં હતાં એ બધા પણ તોત્તો-ચાનના મોંઢેથી આ અઘરાઅઘરા શબ્દોવાળું ગીત સાંભળીને પ્રભાવિત થઈ ગયાં.

'ચાલો, આપણે હેડમાસ્ટરસાહેબને કહીએ કે એક સ્કૂલગીત બનાવે?' - તોત્તો-ચાને કહ્યું.

'હા,હા, ચાલો જઈએ' - બધાં તૈયાર થઈ ગયાં ને એમની ઓફિસ બાજુ ચાલવા લાગ્યા. તોત્તો-ચાને ફરી પેલું ગીત ગાયું એ સાંભળીને બધાંની ઈચ્છાને માન આપીને હેડમાસ્ટરજીએ કહ્યું : 'ભલે, કાલે સવારે જ હું તમારે માટે એક સ્કૂલ-ગીત તૈયાર કરી દઈશ.'

'પાકુંને?' બધાં એકસાથે બોલી ઊઠ્યાં ને વર્ગખંડ તરફ દોડ્યાં.

બીજે દિવસે સવારે દરેક વર્ગખંડમાં સૂચના આવી ગઈ કે બધાં મેદાનમાં એકઠાં થાય. બધાંની સાથે તોત્તો-ચાન પણ આતુરતાથી મેદાનમાં આવી. મેદાનની વચ્ચે એક બ્લેકબોર્ડ મૂકાવ્યું હતું. હેડમાસ્ટરજીએ કહ્યું 'તો આ તમારી સ્કૂલ તોમોએનું ગીત. લો જુઓ' અને એમણે બોર્ડ પર પાંચ લીટીઓ દોરી અને એના પર આ મુજબ સ્વરલિપિ લખી.

તો - મો - એ   તો - મો - એ   તો - મો - એ

પછી એમણે કોઈ સંગીતકારની અદાથી હાથ ઊંચા કરીને કહ્યું 'ચાલો હવે બધા સાથે ગાવા લાગો.'

હેડમાસ્ટરે જ્યારે તાલ આપીને ગીત ગાવા માંડ્યું કે સ્કૂલના તમામ પચાસેપચાસ વિદ્યાર્થીઓએ એ ગીત ઝીલવા લાગ્યું:

'તો-મો-એ... તો - મો-એ... તો - મો - એ...'

'બસ આટલું જ?' તોત્તો-ચાને થોડીવારે પૂછ્યું.

'બસ, આ જ' હેડમાસ્ટરજીએ ગૌરવથી કહ્યું.

'જરા સરસ સરસ શબ્દોવાળું હોય, તો કેટલું મજાનું લાગે...' નિરાશ થઈ જઈને તોત્તો-ચાને કહ્યું... 'આ પેલું, સંજોકુ તળાવનું જળ...' એના જેવું કંઈક..'

'નહીં ગમ્યું તને?' હેડમાસ્ટરજીએ સહેજ ખચકાઈને પણ હસીને કહ્યું : 'મને તો લાગે છે કે આ સારું છે.'

કોઈને પણ ગીત ગમ્યું નહીં - બહુ સારુંસારું હતું! એમને થયું કે આના કરતાં તો સ્કૂલ-ગીત ન હોય એ સારું.

હેડમાસ્ટરજી નારાજ થઈ ગયા પણ એ ગુસ્સે ન થયા ને બોર્ડ પર લખેલું ભૂંસી નાખ્યું. તોત્તો-ચાનને થયું કે એમણે બધાંએ આ બરાબર ન કર્યું, બહુ ખરાબ લાગે. પણ એના મનમાં તો રહી જ ગયું કે ગીત જરા ભારેભારે શબ્દોનું હોય તો સારું લાગે.

હેડમાસ્ટરના મનમાં તો બાળકો માટે ને આ સ્કૂલ માટે અઢળક હેત હતું પણ એ સમજવા માટે આ છોકરાં હજુ નાનાં હતાં. થોડા વખતમાં એ તો ગીતની માંગણી કરવાનું ય ભૂલી ગયાં. ને હેડમાસ્ટરજીને પણ આવા કોઈ અઘરાઅઘરા ગીતની જરૂર ન લાગી. એટલે પછી આ વાત પૂરી થઈ ગઈ, ને તોમોએનું કોઈ સ્કૂલ ગીત પણ ન થયું.

છી

‘બધું પાછું અંદર નાખી દઈશને?’

તોત્તો-ચાને આટલી બધી મહેનત કદી કરી ન હતી...

એક દિવસ એવું થયેલું કે એનો એક સુંદર બટવો જાજરમાં પડી ગયેલો. એમાં પૈસા તો ન હતા પણ એ એને એટલો બધો ગમતો કે જાજરમાં પણ સાથે લઈને જતી! એના પર લાલ-પીળા ને લીલા રંગની ચેક્સ હતી. એ ચોરસ ને ચપટું હતું એના ઉપરના ત્રિકોણ આકારના ફ્લેપ પર ફૂતરાનું એક સુંદર રૂપેરી ચિત્ર ટાંકેલું હતું.

હવે, તોત્તો-ચાનને નાનપણથી એક ખરાબ વિચિત્ર આદત પડી ગયેલી. જાજર ગયા પછી એ એના ઊંડા ટબની અંદર માથું નાખીને ડોકિયાં કરે. એટલે, નિશાળમાં જતી થઈ એ પહેલાં એણે કંઈ કેટલીયે હેંટ અંદર પાડી નાખી હશે! એક તો સરસ પોલી સળીઓની બનાવેલી હતી ને બીજી એક સુંદર લેસવાળી હતી. એ દિવસોમાં જાજર આજની જેમ ફલશવાળાં ન હતાં. ખાળકૂવા સાથે જોડેલા એક ખાડા પર ટબ ફીટ કરેલું હોય એટલે થોડેક ઊંડે પાણી પર પેલી હેંટ તરતી થઈ જાય - લઈ જ કેવીરીતે શકાય !

મા રોજ કહે કે - આમ તું અંદર જો જો ન કર....

તે દિવસે સવારે સ્કૂલમાં વર્ગ શરૂ થાય એ પહેલાં એ જાજર ગયેલી. માની વાત ભૂલી જઈને, ટેવ મુજબ એણે તો ટબમાં ડોકિયાં કરવા માંડ્યાં! હાથમાં પર્સ પકડેલું એના પર ધ્યાન ન રહ્યું ને પકડ ઢીલી થતાં જ પર્સ જાજરના અંધારિયા ખાડામાં .... તોત્તો-ચાનના મોંમાંથી એક ચીસ નીકળી ગઈ.

તોત્તો-ચાને રોઈને બેસી રહેવું ન હતું, પર્સ ગુમાવવું ન હતું. એટલે એ તો દોડી ચોકીદારના છાપરા પાસે ને ત્યાંથી એક લાંબા હાથવાળો લાકડાનો ડોયો લીધો જે બગીચાને પાણી પાવાના કામમાં લેવાતો. આ હાથો તોત્તો-ચાનની

ઊંચાઈ કરતાં પણ બમણો લાંબો હશે! પણ એ કંઈ એમ નાસીપાસ થાય એમ ન હતી. એ આ ડંડો ખેંચીને સ્કૂલના પાછળના ભાગમાં લઈ ગઈ અને જાજરના ટબવાળા ખાડામાંથી બધું જેમાં ઠલવાતું હોય એ ખાળકૂવાનું ઢાંકણું શોધવા લાગી. એને એમ થયું કે એ બરાબર જાજરની દિવાલ પાછળ જ હશે. પણ ખાસો સમય આમતેમ શોધ્યા પછી, પાંચ-સાત ડગલાં દૂર એક જગ્યાએ સિમેન્ટનું મોટું ઢાંકણ ઢાંકેલું જોયું. મહામહેનતે એ ઢાંકણું ખસેડ્યું - એને ખ્યાલ આવી ગયો કે જાજર સાથે જોડાયેલો ખાળકૂવો આ જ છે. ખાડો ઊંડો ને લાંબો પહોળો હતો. નવાઈ પામીને એ બોલી ઊઠી : ‘અરે આ તો કુહો-બુત્સુના તળાવ જેટલો મોટો છેને!’

પછી એણે શોધખોળ શરૂ કરી. પેલા ડોયાથી એણે અંદરનો ગંદવાડ બહાર કાઢવા માંડ્યો. પહેલાં એણે જાજર તરફના ભાગમાંથી બધું ખેંચવા માંડ્યું, કદાચ ત્યાંથી પર્સ આ બાજુ આવ્યું હોય. પણ ખાડો ખૂબ અંધારો, ઊંડો ને લાંબો-પહોળો હતો - કેમકે ત્રણ જાજરનાં પાણી ને મળ એમાં ઠલવાતાં હતાં. અને જો એ અંદર નખીને ડોકિયું કરવા જાય તો ક્યાંક પોતે જ અંદર પડી જાય - એવું એને લાગ્યું. એટલે હવે એણે નક્કી કર્યું કે એ ડોયાથી અંદરનો બધો કચરો ગંદવાડ બહાર ઠાલવશે ને એ રીતે પર્સ શોધી કાઢશે.

તે કચરો કાઢતી ગઈ ને એકએક ડોયામાં એ જોતી ગઈ કે પર્સ નીકળી છે કે નહીં. આટલી બધી વાર લાગશે એવું એણે ધારેલું નહીં. ‘ક્યાં ગઈ હશે મારી પર્સ!’ - એને ચિંતા થઈ. એટલામાં સ્કૂલનો ઘંટ વાગ્યો.

હવે? એણે વિચાર્યું કે જવું તો પડે. પણ હવે આટલું બધું કર્યું છે તો પર્સ શોધવાનું માંડી વાળવાનોય શો અર્થ? એણે બમણી તાકાતથી ઝડપભેર ડોયેડોયે ગંદકી બહાર ઉલેચવા માંડી. એની પાસે ગંદકીનો મોટો ટેકરો થઈ ગયો હતો.

હેડમાસ્ટરજી ત્યાંથી પસાર થતા હતા એમણે અચાનક આ જોયું.

‘આ તું શું કરે છે?’ - એમણે તોત્તો-ચાનને પૂછ્યું.

‘મારું પર્સ પડી ગયું છે’ - એમની તરફ જોયા વિના કચરો કાઢતાંકાઢતાં જ એણે જવાબ આપ્યો - હવે એક મિનિટ પણ એ બગાડવા માંગતી ન હતી.

‘અચ્છા, એવું છે,’ કહીને હેડમાસ્ટરજી પાછા ચાલ્યા - ફરવા નીકળે ત્યારે પીઠ પાછળ હાથમાં હાથ રાખીને ચાલવાની એમને ટેવ હતી.

બહુ જ વખત થઈ ગયો હતો પર્સ શોધવામાં, ને એની બાજુમાં તો ગંદકીનો ટેકરો મોટો ને મોટો થતો જતો હતો.

હેડમાસ્ટરજી ચાલતાચાલતા ફરી આ તરફ આવ્યા - ‘પર્સ મળી કે?’

‘ના’ - પરસેવાથી લથબથ તોત્તો-ચાને ગંદકીના ઢગલા વચ્ચેથી જવાબ આપ્યો - એના ગાલ પણ થાકથી લાલચોળ થઈ ગયેલા.

હેડમાસ્ટરજી એની નજીક આવ્યા ને હેતથી કહ્યું - ‘કામ પતી જાય એટલે બધું પાછું અંદર નાખી દઈશને?’ ને એ પાછા ચાલી ગયા.

‘હા, જરૂર’ તોત્તો-ચાને ઉત્સાહથી જવાબ આપ્યો ને કામ કરતી રહી. એને એકદમ વિચાર આવ્યો : ‘કામ પતે પછી આ બધો કચરો તો હું અંદર પાછો નાખી શકીશ, પણ આ પાણીનું શું કરાશે?’

પાણી તો જમીનમાં શોષાઈ જતું હતું! જરા અટકીને એણે આજુબાજુનો આ ઢગલો જોઈને ગણતરી કરવા માંડી કે કેવી રીતે આ બધું જ પાછું અંદર નાખી દેશે - કેમકે એણે હેડમાસ્ટરજીને વચન આપ્યું હતું! એણે નક્કી કરી લીધું કે આ કચરો ને પછી પેલી પાણી વાળી માટી પણ અંદર નાખશે.

હવે તો કચરાનો મોટો ડુંગર ખડકાઈ ગયો હતો ને ગટર લગભગ ખાલી થવા આવી હતી. પણ પર્સનું કોઈ નામોનિશાન ન હતું. કદાચ કોઈ ખૂણે ભરાઈ ગયું હોય કે છોક તળિયે ચોંટી ગયું હોય... તોત્તો-ચાનને સંતોષ હતો કે એણે પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કરી જોયો છે. ને આ સંતોષ ચોક્કસ એ કારણે થયો હશે કે હેડમાસ્ટરજીએ એને ધમકાવી નહીં ને એનામાં પૂરો વિશ્વાસ મૂક્યો. એથી એનું આત્મગૌરવ વધ્યું હશે. પણ એટલી નાની ઉંમરે આવી અટપટી વાત એને શી રીતે સમજાવાની હતી!

બીજા કોઈ પણ વડીલે, તોત્તો-ચાનને આવી સ્થિતિમાં જોઈ હોત તો ગુસ્સે થઈને ધમકાવી હોત : ‘અરે, આ શું માંડ્યું છે તે?’ કે પછી એમ કહ્યું હોત કે ‘બંધ કર, આમાં કેટલું જોખમ છે એની તને ખબર નથી.’ કે બહુબહુ તો કોઈ એને મદદ કરવા બેસી ગયું હોત.

પણ તમે વિચારો, કે હેડમાસ્ટરજીએ તો માત્ર એટલું જ કહ્યું કે, ‘જ્યારે તારું કામ પૂરું થાય ત્યારે તું આ બધું અંદર પાછું નાખી દઈશને?’ તોત્તો-ચાને ઘરે જઈ બધી વાત કરી ત્યારે માએ પણ વિચાર્યું કે કેટલા અદ્ભુત છે આ હેડમાસ્ટરજી!

આ બનાવ બન્યો પછી તોત્તો-ચાને ક્યારેય જાજરૂની અંદર ડોકિયું કર્યું નહીં. એને એમ પણ થયું કે હેડમાસ્ટરજી ઉપર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ રાખી શકાય. એમને માટે એને હવે બહુ જ આદર થયો.

તોત્તો-ચાને વચન પાળ્યું - જે કચરો ગંદકી વગેરે એણે ગટરમાંથી બહાર કાઢેલું એ બધું પાછું નાખી દીધું. બહાર કાઢતાં મુશ્કેલી પડેલી, પણ અંદર પાછું નાખવાનું જલદી પતી ગયું. પછી એણે થોડીક ભીની માટી પણ અંદર

નાખી દીધી. બધું હાથ ફેરવી સરખું કરી દીધું. ઢાંકણ પણ બરાબર ઢાંકી દીધું ને પેલો ડોયો પણ પાછો ચોકીદારના ઢાળિયામાં મૂકી દીધો.

રાત્રે એ સૂઈ ગઈ ત્યારે એને, અંધારામાં ડૂબી ગયેલું એનું સુંદર પર્સ વાદ આવ્યું, એ ઉદાસ થઈ ગઈ. પણ દિવસે જે મહેનત કરેલી એનાથી એટલી થાકી ગયેલી કે થોડી જ વારમાં એ ઘસઘસાટ ઊંઘી ગઈ.

એ જ વખતે, પેલી ગટર પાસેની ભીની જમીનનો એ ટુકડો ચંદના પ્રકાશમાં કોઈ સુંદર ચીજની જેમ ચળકતો હતો.

એની ખોવાયેલી પર્સ ગટરમાં ક્યાંક એક ખૂણે પડી હશે...

છા

‘તોત્તો-ચાન’ -નામ

તોત્તો-ચાનનું ખરું નામ હતું તેત્સુકો. તેનો જન્મ થયો એ પહેલાં મા અને ડેડીનાં બધાં મિત્રોએ કહેલું કે, તમારે જરૂર દીકરો જ આવશે. એમનું આ પહેલું જ બાળક હતું એટલે એમને સૌની વાત ખરી જ લાગી. એથી એમણે એનું નામ ‘તોરુ’ પાડવાનું નક્કી કર્યું. પણ પછી તો દીકરી આવી. એથી એ થોડાંક નારાજ થયાં કેમકે એમને બંનેને ‘તોરુ’ શબ્દમાં રહેલા ચીની અક્ષરો બહુ ગમતા હતા. (‘તોરુ’નો અર્થ હતો - આરપાર વીંધવું, દૂરદૂર લઈ જવું, અવાજ જેવું સ્પષ્ટ ને રણકતું) એટલે એ જ શબ્દને છોકરીના નામમાં ફેરવવા એમણે એ અક્ષરના ચીની ઉચ્ચારણ ‘તેત્સુ’માં નારીવાચક ‘-કો’ જોડીને ‘તેત્સુકો’ નામ પાડ્યું.

એટલે બધા એને ‘તેત્સુકો ચાન’ કહેવા લાગ્યાં. (‘ચાન’ એ ‘સાન’નું જાણીતું રૂપ છે ને હરકોઈ વ્યક્તિના નામ પાછળ જોડી શકાય છે.) પણ એ ખૂબ નાની હતી ત્યારે આ ‘તેત્સુકો-ચાન’ એવું બરાબર બોલી શકતી નહોતી. એટલે જ્યારે કોઈ એને પૂછે કે તારું નામ શું છે? - ત્યારે એ બોલતી : ‘તોત્તો-ચાન.’ એ તો એમ પણ માનતી હતી કે આ ‘ચાન’ એ પણ નામમાં જ આવી ગયું.

ડેડી ક્યારેક એને ‘તોત્સકી’ કહેતા - જાણે એ છોકરો ન હોય! કહેતાતો : ‘અરે તોત્સકી, અહીં આવ તો - આ ગુલાબ પરનાં જીવડાં કાઢવામાં મને મદદ કર તો.’ પણ ડેડી અને રોકી સિવાયના બધાં જ એને ‘તોત્તો-ચાન’

કહેતાં ને સ્કૂલમાં એ પોતાની નોટબુકી પર તો 'તે-ત્સુ-કો' એમ લખતી પણ એ માનતી કે પોતાનું નામ તોત્તો-ચાન જ છે.

જી

રેડિયોમાં આવતા વિદ્યુષકો

ગઈકાલે તોત્તો-ચાન બહુ બેચેન હતી. માએ કહી દીધેલું : 'જો, આજથી હવે રેડિયો પર હા-હા-હી-હી કરનારા મશકરાઓને સાંભળવાનું બંધ...'

તોત્તો-ચાન નાની હતી તે દિવસોમાં રેડિયો મોટા લાંબાપહોળા અને લાકડાના બનાવેલા આવતા. બહુ સરસ દેખાતા. એમને ત્યાં જે રેડિયો હતો એ લંબચોરસ હતો ને આગળ અર્ધગોળાકારે ઊપસેલો હતો. એની પાસે એક મોટું સ્પીકર મૂકેલું રહેતું ને એ ગુલાબી રંગના રેશમી કાપડની આસપાસ નકશીવાળી ફેમથી મઢેલું હતું. રેડિયો ચલાવવા માટે બે નોબ હતા.

નિશાળમાં જતી થઈ એ પહેલાંય તોત્તો-ચાન રેડિયો પર, 'રાકુગો' તરીકે ઓળખાતા હાસ્યકારોને સાંભળતી - પોતાના કાન સ્પીકરના ગુલાબી રેશમ સાથે દબાવી દઈને, આનંદથી સાંભળતી. એમના જોકસ એને બેહદ ગમત આપતા. ગઈકાલ સુધી તો માએ પણ એને જોકસ સાંભળતાં ક્યારેય અટકાવેલી નહીં.

પરંતુ, ગઈકાલે એવું બન્યું કે, ડેડીની ઓરકેસ્ટ્રાના કેટલાક મિત્રો એમને ઘરે આવ્યા ને રિયાઝ કરવા લાગ્યા.

માએ એને કહ્યું : 'જો, આ સેલો વગાડવાવાળા ત્સુનેસાદા તાચીબાના તારે માટે કેળાં લાવ્યા છે.'

તોત્તો-ચાન ખુશખુશાલ થઈ ગઈ. એણે વિનયપૂર્વક નમીને તાચીબાના અંકલનો આભાર માન્યો ને મા તરફ ફરીને બોલી ઊઠી : 'આહ્હા મા, આ તો મારું બેટું ખરું કહેવાય, ખરું ને!'

ખલાસ! મા એકદમ ગુસ્સે. એમને થયું : આવુંઆવું એ પેલા વિદ્યુષકોને સાંભળીસાંભળીને જ બોલતી થઈ છે. એટલે, આ પછી, તોત્તો-ચાનને રેડિયો સાંભળવો હોય તો મા-ડેડી ઘરે ન હોય ત્યારે, ચોરીછૂપીથી સાંભળવો પડતો. કોમેડિયનો જોરદાર જોકસ કહે ત્યારે તોત્તો-ચાન ખડખડાટ હસી પડતી. કોઈ મોટાએ જો આ જોયું હોય તો એમને નવાઈ લાગે કે આવડી નાનકી છોકરી આવા અઘરા જોકસ કેવી રીતે સમજતી હશે! પણ એમાં કોઈ જ શંકા નથી.

કે બાળકોની હાસ્યની સમજ ઊંડી હોય છે. ભલેને ઉંમરમાં એ નાનાં રહ્યાં, રમૂજવાળી વાત એ તરત પકડી શકે છે.

જી

રેલવેનો નવો ડબ્બો આવે છે...

બપોરે જમતાં હતાં ત્યારે મિયો-ચાને કહ્યું કે, 'આજે રાતે એક નવો ડબ્બો આવે છે!' મિયો-ચાન હેડમાસ્ટરજીની ત્રીજા નંબરની દીકરી હતી અને તોત્તો-ચાનના વર્ગમાં જ ભણતી હતી. રેલવેના છ ડબ્બા તો હતા જ દરેક વર્ગ માટે, હવે સાતમો આવશે એ લાયબ્રેરી માટે છે - મિયો-ચાને કહેલું. બધાં એકદમ ખુશખુશાલ.

'એ ડબ્બો સ્કૂલ સુધી આવશે કઈ રીતે, હું ?' એક જણે આશ્ચર્યથી કહ્યું. ખરેખર આ બહુ અઘરો સવાલ હતો ! થોડીવાર એક ચૂપકીદી છવાઈ ગઈ.

'કદાચ ઓઈમોચી તરફ જતા રેલવેના પાટા પર આવશે ને પછી કોર્સિંગ આગળથી આ બાજુ વળી જશે' - બીજા એકે જવાબ આપ્યો.

- 'તો તો પછી એને પાટા પરથી ઊતરી જવું પડે ને !' વળી કોઈએ કહ્યું.

- 'તો કદાચ એને કોઈ મોટા ગાડામાં લાવે.'

- 'આવડા મોટા રેલવેના ડબ્બાને લાવવા માટે કંઈ એવડું મોટું ગાડું તે હોતું હશે !' કોઈએ વાંધો ઉઠાવ્યો.

- 'મને ય લાગે છે કે ના હોય...'

પરંતુ છેવટે બધા વિચારો-તુક્કાઓનો અંત આવી ગયો ! એટલું જ સમજાયું કે રેલવેનો ડબ્બો કંઈ ગાડામાં કે પછી ટ્રકમાં પણ ન આવી શકે.

'અરે પાટા!', બહુ મથામણ કરી તોત્તો-ચાને કહ્યું, 'એ લોકો કદાચ પાટા નાખે સ્કૂલ સુધી, શું?'

'કઈ જગાએથી?'

'કઈ જગાએથી એટલે છે ને ... અત્યારે જ્યાં એ ટ્રેનવાળા પાટા છે ને ત્યાંથી...' તોત્તો-ચાને કહ્યું તો ખરું પણ એને થયું કે એની વાતમાં કંઈ તથ્ય નથી. એને તો એય ખબર નહોતી કે આ ટ્રેનનો ડબ્બો કઈ જગાએથી આવવાનો છે. અને વળી એ લોકો અહીં સુધી પાટા નાખવા માટે કંઈ વચ્ચેનાં ઘર ને એ બધું તોડી નાખે ખરું?

ટ્રેનનો ડબ્બો કઈકઈ રીતે આવી શકે એની બધી વાતો, ચર્ચાઓ અર્થ વગરની લાગી, એટલે પછી બધાંએ નક્કી કર્યું કે સાંજે ઘરે પાછા ન જવું ને ડબ્બો આવે એની રાહ જોવી. બધાંએ મિયો-ચાનને હેડમાસ્ટરજી પાસે મોકલી, રાત સુધી અહીં રોકાવાની રજા લેવા માટે. એને પાછી આવતાં થોડીક વાર લાગી. આવીને એણે કહ્યું :

‘ડબ્બો તો છેક મોડી રાતે આવશે, બધી જ ટ્રેનનો આવવા-જવાનો સમય પૂરો થઈ જાય ને એ બંધ થઈ જાય ત્યાર પછી. એટલે બધાંએ સાંજે ઘરે જ જવાનું છે ને પછી જેને પાછા આવવું હોય ડબ્બો જોવા, એણે ઘરે પૂછીને ને રાત રોકાવા માટે પાયજામો ને ઓઢવાનું લઈને જમ્યા પછી આવવાનું.’

‘હે.....હે’ - બધાં બહુ જ મસ્તીમાં આવી ગયાં.

‘હા,હા. એમણે કહ્યું કે આવી જાઓ પાયજામા લઈને-’

‘- અને ઓઢવાનું લઈને....’

બપોર પછીના વર્ગોમાં કોઈનું ચિત્ત ચોંટ્યું નહીં. સ્કૂલ છૂટ્યા પછી તોત્તો-ચાનના વર્ગનાં બધાં બાળકો જલદીજલદી ઘર તરફ ભાગ્યાં, એમને આશા હતી કે બધાંને રાત્રે પાછા આવવા મળશે, પાયજામા પહેરીને ને ઓઢવાનું લઈને....

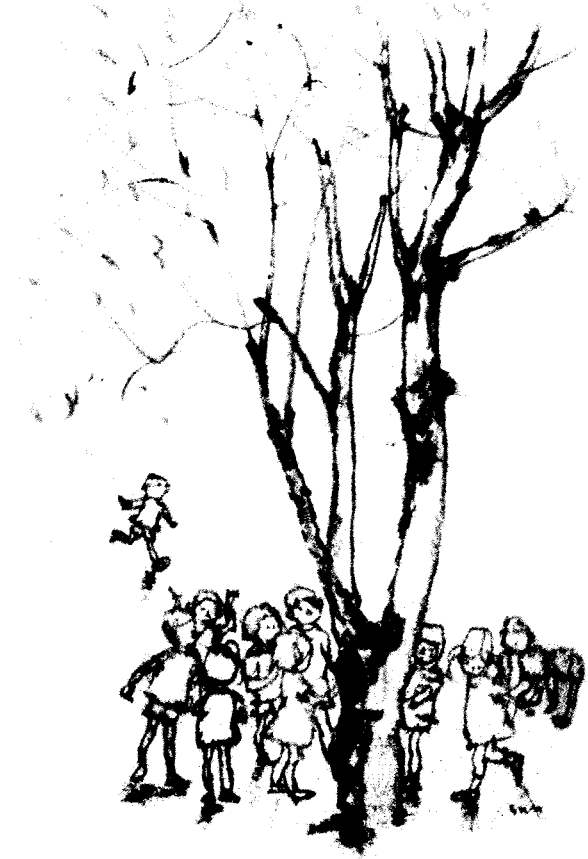
ઘરે પહોંચતાં જ તોત્તો-ચાને એકી થાસે માને કહેવા માંડ્યું : ‘મા, ટ્રેનનો ડબ્બો.... ક્યાંથી આવે છે, ખબર નથી...., પાયજામો અને ઓઢવાનું...., હું જઉંને?’

આ બોલી ગઈ એમાંથી, વાત શી છે એ મા કઈ રીતે સમજે ? એને ખબર જ ન પડી કે એ શું કહેવા માંગે છે. પણ તોત્તો-ચાનના ચહેરા પરની આતુરતા જોઈને એ એટલું તો સમજી કે કંઈક અસામાન્ય ઘટના બનવાની છે.

માએ તોત્તો-ચાનને કંઈ અનેક જાતના પ્રશ્નો પૂછ્યા ત્યારે છેવટે એને શું છે ને શું કરવાનું છે એનો બરાબર ખ્યાલ આવી ગયો. એને થયું કે તોત્તો-ચાને જરૂર ડબ્બો જોવા જવું જોઈએ, આવી તકો કંઈ વારંવાર આવતી નથી. એણે વિચાર્યું કે એને પોતાને પણ ટ્રેનનો ડબ્બો સ્કૂલમાં આવતો જોવા જવાનું ગમશે.

માએ તોત્તો-ચાનનો પાયજામો ને ધાબળો કાઢ્યાં અને જમ્યા પછી એને લઈને સ્કૂલમાં ગઈ. ત્યાં દસેક બાળકો હતાં - જેમાં ઉપલા ધોરણોનાં કેટલાંક બાળકો પણ હતાં જેમને આ વાતની ખબર પડી ગઈ હતી. કેટલાંકની સાથે એમની મા પણ આવી હતી. એમને જોતાં એમ લાગતું હતું કે એ રોકાશે, પણ પછી હેડમાસ્ટરજીને છોકરાંની ભાળવણી કરીને એ સૌ ચાલી ગઈ હતી.

બધાં બાળકો એમના ધાબળા ઓઢીઓઢીને સભાખંડમાં સૂઈ ગયાં -

હેડમાસ્ટરજીએ વચન આપ્યું હતું કે ‘જેવો ટ્રેનનો ડબ્બો આવશે કે હું તમને સૌને જગાડીશ.’

બાળકોને થયું કે ઊંઘાશે તો નહિ જ. કેવી રીતે ટ્રેનનો ડબ્બો આવશે એ જોવાનું કુતૂહલ જતું ન હતું. પણ થોડીકવારની ઉત્તેજના પછી એ થાકીને ઝોકે ચઢ્યાં ને ‘અને જગાડવાનું ભૂલી ના જશો, હોં ને ?’ કહેતાં કહેતાં તો લગભગ દરેક જણ ઘસઘસાટ ઊંઘી ગયું.

‘એ આવી, એ આવી!’

શોરબકોરથી જાગી ગયેલી તોત્તો-ચાન ઝડપથી ઊંડીને ઠેકડો મારીને દોડી, મેદાન વટાવીને સ્કૂલના દરવાજાની બહાર પહોંચી ગઈ. સવારના આછાઆછા અજવાળામાં રેલવેનો મોટો ડબ્બો દેખાયો. આ તો સપનું છે કે શું - નથી કોઈ અવાજ, નથી રેલવેના પાટા ! એક લાંબા ટ્રેલરમાં ચડાવેલા રેલવેના ડબ્બાને એક ટ્રેક્ટર ઓઈમોચીના ફાટક આગળથી ખેંચી લાવતું હતું. તોત્તો-ચાનને તથા એના મિત્રોને આ નવું જાણવા મળ્યું કે એક મોટું ટ્રેક્ટર હોય છે ને એની સાથે જોડેલું આવડું મોટું, ગાડાથી તો બહુ મોટું, ટ્રેઈલર હોય છે ને એ બધું ખેંચી લાવે છે ! આવું કદી જોયું ન હતું એટલે એ બહુ નવાઈ પામ્યાં - પ્રભાવિત થઈ ગયાં.

વહેલી સવારના સૂમસામ રસ્તા પર, ટ્રેઈલર પર ચડાવેલો રેલવેનો ડબ્બો ધીરેધીરે આવી રહ્યો હતો.

થોડીવારમાં તો મોટો હોબાળો મચી ગયો. એ દિવસોમાં તોર્તિંગ કેનો તો હતી નહીં એટલે આટલા મોટા ડબ્બાને ઉતારીને સ્કૂલના મેદાનમાં ગોઠવવાનું કામ જબરદસ્ત મહેનતનું હતું. ટ્રેક્ટરમાં આવેલા મજૂરોએ લાકડાના લાંબા અને મોટામોટા ગોળ લકા ટ્રેનના ડબ્બાની નીચેના ભાગમાં ગોઠવ્યા ને એના પર સરકાવી-ગબડાવીને એ આ ડબ્બાને સ્કૂલના મેદાનમાં ઉતારવા લાગ્યા.

‘બરાબર ધ્યાનથી જોજો’ હેડમાસ્ટરજીએ બાળકોને કહ્યું ‘આ લકા છે એમને રોલર કહેવાય - એનામાં ગમે તેટલી વજનદાર વસ્તુને સરકાવવાની શક્તિ છે એથી આટલો મોટો ડબ્બો પણ સરકાવી શકાય છે.’

‘જો...ર લ-ગા...ઓ, હે-ઈ...સા’ - ડબ્બાને ધકેલતા-ખસેડતા મજૂરોએ એક તાલમાં મોટા અવાજે બોલવા માંડ્યું. એમના આ મહાઘોષથી જાણે સવારનો સૂરજ પણ આકાશમાં ઉપરની તરફ ખસવા લાગ્યો!...

છ ડબ્બામાં આ સાતમો ઉમેરાયો. આ ડબ્બાએ ઘણાં મુસાફરોનો ભાર એનાં જે પૈડાં પર ઉઠાવ્યો હતો - એ બધાં પૈડાં કાઢી લેવામાં આવ્યાં હતાં. હવે તો આ ડબ્બાએ માત્ર બાળકોના ખિલખિલાટનો જ ભાર ઝીલવાનો હતો.....!

સવારના આછા તડકામાં, પાયજામા પહેરેલાં બાળકોનાં મનમાં આનંદ સમાતો ન હતો. એ કૂદાકૂદ કરતાં હતાં, હેડમાસ્ટરજીના ગળે વીંટળાતાં હતાં ને એમના ખભે લટકતાં હતાં.

ચારેબાજુના આ આક્રમણથી હેડમાસ્ટરજી થોડા હલબલી ગયા પણ એમના

મોં પર પ્રસન્ન સ્મિત હતું. એમનો આનંદ જોઈને બાળકો પણ ખુશખુશાલ...

આમાંનું કોઈ કદી ભૂલ્યું નહીં હોય કે એ દિવસે કેટલી બધી મજા આવી ગયેલી.

દ્વિ

સ્નાનાગાર

તોત્તો-ચાન માટે એ બહુ યાદગાર દિવસ હતો. એ દિવસે એ પહેલી જ વાર સ્નાનાગારમાં તરી હતી ને એ પણ કપડાં પહેર્યા વિના જ !...

એક દિવસ સવારમાં જ હેડમાસ્ટરજીએ કહ્યું : ‘એકાએક જ ગરમી વધવા લાગી છે. વિચાર થાય છે કે સ્નાનાગારમાં પાણી ભરાવી દઉં.’

‘ઓ- યુ - હો...ય’ બધાં બાળકો ઉછળીઉછળીને કિકિયારીઓ પાડવા લાગ્યાં. તોત્તો-ચાન અને પહેલા ધોરણનાં એનાં મિત્રો બીજાં બધાં કરતાં વધુ મોટેથી કિકિયારીઓ પાડતાં હતાં. તોમોએનો સ્નાનાગાર બીજાં સ્નાનાગારની જેમ ચોખંડો ન હતો - એની એકબાજુનો ભાગ સાંકડો ને અણિયાળો હતો, એટલે એનો આકાર કોઈ સરસ હોડી જેવો લાગતો હતો. પણ એ મોટો ને મજાનો હતો. વર્ગખંડોથી સભાખંડ જવાના રસ્તે એ આવેલો હતો.

વર્ગો ચાલતા હોય ત્યારે તોત્તો-ચાન અને બીજાં બાળકો વચ્ચેવચ્ચે બારીમાંથી એ સ્નાનાગાર તરફ જોઈ લેતાં. એ ખાલી હતો ત્યારે તો મેદાનની જેમ એમાં પણ સૂકાં પાંદડાં પડેલાં દેખાતાં. હવે એમાં પાણી ભરાયું હતું ને એ ખરેખરો સ્નાનાગાર લાગતો હતો.

બપોરે જમવાની રિસેસ પડી ને બધાં બાળકો સ્નાનાગાર પાસે એકઠાં થયાં ત્યારે હેડમાસ્ટરજીએ કહ્યું : ‘પહેલાં આપણે થોડીક કસરત કરીએ. પછી ન્હાવા પડીશું.’

‘અહીં મારે તરવાના પોષાકની જરૂર નહીં પડે?’ તોત્તો-ચાને વિચાર્યું. જ્યારેજ્યારે એ મા અને ડેડી સાથે કામાકુરા સ્નાનાગારમાં તરવા જતી ત્યારે સ્વીમ-સૂટ, રબરની ટ્યુબ અને બીજી જરૂરી વસ્તુઓ સાથે રાખતી. એ યાદ કરવા લાગી કે ગઈકાલે શિક્ષિકાએ તરવાનો પોષાક લાવવાનું કહ્યું તો નહીં હોયને....

જાણે હેડમાસ્ટરજીને એના મનમાં ચાલતા વિચારનો ખ્યાલ આવી ગયો હોય એમ એ બોલ્યા : ‘સ્વીમ-સૂટની ચિંતા છોડો. જાઓ સભાખંડમાં અને જુઓ.’ તોત્તો-ચાન અને વર્ગનાં બીજાં છોકરાંએ સભાખંડમાં જઈને જોયું તો

એમનાથી મોટાં હતાં તે છોકરાં આનંદની ચિચિયારીઓ પાડતાં હતાં ને નહાવા જવા માટે પોતાનાં કપડાં કાઢી રહ્યાં હતાં. એક પછી એક નાગાં-પૂંગાં થઈને એ સ્નાનાગાર તરફ દોડ્યાં. તોત્તો-ચાન અને એનાં દોસ્તો પણ થોડાં જ વારમાં કપડાં કાઢીને એમની પાછળ દોડ્યાં. મનગમતા હૂંફાળા પવનમાં આમ કપડાં વિના દોડવાની મજા પડતી હતી. સભાખંડના દાદર પરથી એમણે જોયું તો આગળ ગયેલાં બાળકોએ સ્નાનાગાર પાસે જઈને, જરાક ગરમાટો આવી જાય એવી કસરતો કરવાનું ચાલું કર્યું હતું. એ પણ દોડ્યાં.

મિયો-ચાનના મોટા ભાઈ, હેડમાસ્ટરજીના પુત્ર તરવાનું શિખવવા આવ્યા હતા. એ વ્યાયામના નિષ્ણાત હતા. તોમોએ સ્કૂલમાં એ શિક્ષક ન હતા, એ તો યુનિવર્સિટીની સ્વીમિંગ ટીમના સભ્ય હતા. સ્કૂલના નામે જ એમનું નામ હતું, તોમોએ - તોમોએ-સાન. એમણે સ્વીમ-સૂટ પહેર્યો હતો.

કસરત પૂરી થયા પછી એમના પર ઠંડુ પાણી ઉડાડવામાં આવ્યું એથી બધાં ખુશીની ચિચિયારીઓ પાડવા લાગ્યા ને પછી હોજમાં ફૂદી પડ્યાં. નહાવા પડેલાં સૌ હોજમાં તળિયે પગ મૂકીને ઊભાં રહી શકતાં હતાં, એટલું જ પાણી હતું - એ બરાબર જોઈને પછી તોત્તો-ચાન પણ હોજમાં ફૂદી પડી. ઘરમાંના બાથટબની જેમ પાણી ગરમ ન હતું પણ મજાનું હતું. હોજ લાંબો-પહોળો હતો - જ્યાંજ્યાં હાથ ફેલાવીએ ત્યાં બધે પાણી જ પાણી હતું.

કોઈ દૂબળાં-પાતળાં, કોઈ હૃષ્ટપુષ્ટ છોકરાઓ અને છોકરીઓ બધાં જ હસતાં ને બૂમો પાડતાં, પાણી ઉછાળતાં ને ફંગોળતાં પોતપોતાના જન્મ સમયના પોષાકમાં નહાતા હતાં!

‘કેવી મજા જ મજા છે!’ તોત્તો-ચાનને લાગ્યું. હા, એને એટલું દુઃખ થયું કે જો રોકીને પણ ખબર હોત કે સ્વીમ-સૂટ પહેર્યા વિના પણ તરવા પડી શકાય છે તો એ પણ જરૂર એની સાથે નહાવા આવ્યો હોત.

તમને કદાંચ પ્રશ્ન થતો હશે કે આ હેડમાસ્ટરજીએ બાળકોને આમ સાવ નિર્વસ્ત્ર થઈને નહાવા કેમ દીધાં! પણ એવો કોઈ એક નિયમ તો હોય નહીં - બાળકો જો સ્વીમ-સૂટ લઈને આવ્યાં હોય ને એ પહેરીને એમને નહાવું હોત તો એ સાચી ને સ્વાભાવિક વાત હતી - એ રીતે પણ જરૂર નાહી શકાય. પણ, આ કિસ્સામાં બન્યું એમ, ધારોકે અચાનક જ નહાવાની ઈચ્છા થઈ ને એ વખતે સ્વિમ-સૂટ નથી તો કંઈ વાંધો નહીં - કપડાં વિના પણ નાહી શકાય - એ પણ એટલું જ સાચું છે. છોકરાંને કપડાં વિના નહાવાની છૂટ આપવા પાછળ હેડમાસ્ટરજીના મનમાં એક બીજો વિચાર પણ હતો - છોકરા-છોકરીઓના શારીરિક તફાવતો અંગે કોઈ નકામી

કે વિકારી ઉત્કંઠા બાળકોમાં જાગે નહીં. શરીરને છુપાવવું એ વાત જ બાળકો અંગે એમને અસ્વાભાવિક ને અકુદરતી લાગતી હતી.

બાળકોને તે એ પણ શીખવવા માંગતા હતા કે દરેકનું શરીર, શરીરમાત્ર સુંદર હોય છે. આ સ્કૂલમાં કેટલાંક બાળકો પોલિયોવાળાં હતાં જેમકે યાસુકી-ચાન. બીજાં કેટલાંક ઈંગણાં હતાં. કેટલાંક અપંગ કે વિકલાંગ હતાં. જો આ બધાં પોતાના શરીર ઉઘાડાં રાખીને ઘડીભર સાથે રમે તો એમના મનમાં પડેલી શરમ દૂર થાય ને એથી એ લઘુતાગ્રંથિનો ભોગ બનતાં અટકે. અને એવું બન્યું પણ ખરું. શરૂઆતમાં આ બાળકો જરાક શરમાયાં ને મૂંઝાયાં, પણ પછી બીજાની સાથે મોકળાશથી ને આનંદથી રમવા લાગ્યાં ને એ રીતે આખરે એમની લઘુતાગ્રંથિ છૂટી.

કેટલાંક મા-બાપોને આ વિચાર ચિંતાજનક લાગતો હતો એટલે એ પોતાનાં સંતાનોને સ્વીમ-સૂટ આપી રાખતાં ને કહેતાં કે સ્નાનાગારમાં તરતી વખતે એ કપડાં જરૂરથી પહેરજો. પણ એ મા-બાપોમાંથી ઘણાંને એની ખબર પણ નહોતી પડતી કે આ સ્વીમ-સૂટનો કેટલો ઓછો ઉપયોગ થતો હતો ! તોત્તો-ચાન જેવીએ તો પેલા પહેલા દિવસના અનુભવ પછી નક્કી કરી લીધું હતું કે કપડાં વિના નહાવું એ જ મજાનું છે. એવાં પણ થોડાં હતાં કે જે કહેતાં કે અમે સ્વીમ-સૂટ લાવવાનું ભૂલી ગયાં છીએ! ખરેખર તો મોટાભાગનાં બાળકોના મનમાં વસી ગયું હતું કે બધાની સાથે મળીને નિર્વસ્ત્ર નહાવાનો આનંદ જ જુદો છે. હા, પણ એ લોકો કાળજીપૂર્વક યાદ રાખતાં કે ઘરે જતાં પહેલાં પોતાનો સ્વીમ-સૂટ ભીનો કરી લેવાનો !

તોમોએનાં બધાં જ બાળકો નાહીનાહીને બેરીનાં ફળ જેવા એકદમ ભૂરા રંગનાં બની ગયાં - ભાગ્યે જ કોઈ એવું હશે કે જેના શરીરનો, સ્વીમ-સૂટ પહેર્યો હોય એટલો ભાગ, સફેદ રહી ગયો હોય !

પ્રગતિપત્રક

ડાબે કે જમણે કયાંય જોયા વિના તોત્તો-ચાન બસ સીધી દોડી જ રહી હતી. પીઠ પર દફતર ઊછળતું હતું. એને આ રીતે દોડતી કોઈ જોતું હોય તો ચેક્કસ એને એમજ લાગે કે કંઈ ન બનવાનું બન્યું છે ! છેક સ્કૂલના દરવાજેથી એ

આમ દોડતી ને દોડતી આવતી હતી.

ઘરે પહોંચીને એણે બારણું ખોલતાં જ મોટેથી બૂમ મારી - 'આવી ગઈ છું...' ને પછી એ રોકીને શોધવા લાગી. એ તો ઓસરીની ઠંડકમાં, દરવાજા સાથે પેટ દબાવીને, પડ્યો હતો. તોત્તો-ચાન કશું બોલ્યાચાલ્યા વિના, એની પાસે બેસી ગઈ, ને, ખભેથી દફતર ઉતારીને, અંદરથી પ્રગતિ-પત્રક કાઢ્યું - એનું પહેલવહેલું પ્રગતિ-પત્રક! એમાંનું રિઝલ્ટવાળું પાનું ખોલીને એણે રોકીના નાક આગળ ધર્યું જેથી એ બરાબર વાંચી શકે !

'જો ! જો !' - એણે અભિમાનથી કહ્યું. પ્રગતિપત્રકમાં ક્યાંક A લખેલો હતો તો ક્યાંક B. તોત્તો-ચાનને પોતાને હજુ ખબર નહોતી પડતી કે A કરતાં B સારું કહેવાય કે B કરતાં A વધારે સારું ગણાય ! એટલે પછી રોકીને માટે તો એ સમજવામાં ઓર તકલીફ થશે એમ એને લાગ્યું. પરંતુ, પોતાનું પ્રગતિપત્રક એ સૌથી પહેલાં રોકીને જ બતાવવા માંગતી હતી. એને ખાતરી હતી કે એને જોઈને રોકી જરૂર ખુશ થશે.

રોકીએ એના નાક સામે ધરવામાં આવેલો એ કાગળ સૂંઘ્યો ને પછી એ તોત્તો-ચાનની સામે તાકી રહ્યો.

'કે...મ, જોયુંને? એમ છે ત્યારે !' તોત્તો-ચાને કહ્યું , 'અરે, બહુ બધું અઘરુંઅઘરું લખેલું છે એમાં, એ બધું તો તું શી રીતે વાંચી શકવાનો !'

રોકીએ એની ડોકી વળી પાછી નીચે નમાવી - જાણે કે ફરી એકવાર પ્રગતિપત્રક જોતો ન હોય ! ત્યારબાદ એણે તોત્તો-ચાનનો હાથ ચાટી લીધો.

'બહુ સરસ' - એને સંતોષ થયો, 'હવે હું માને બતાવીશ.' તોત્તો-ચાન ગઈ પછી રોકી ત્યાંથી ઊઠીને બીજી ઠંડકવાળી જગ્યાએ જઈને આડો પડ્યો ને આંખો બંધ કરી. આ દૃશ્ય જોઈને, તોત્તો-ચાન તો શું, કોઈને પણ એમ જ થયું હોત કે રોકી આંખો બંધ કરીને પેલા પ્રગતિપત્રક વિશે જ વિચારી રહ્યો છે !

❧

ઉનાળાની રજાઓ

'આવતીકાલે આપણે શિબિરમાં જવાનું છે તો દરેક બાળકે પોતાનાં કપડાં ને ઓઢવાનું લઈને સાંજ સુધીમાં સ્કૂલે આવી જવું' - હેડમાસ્ટરે આપેલી એ ચિઠ્ઠી તોત્તો-ચાને માને બતાવી.

બીજા દિવસથી ઉનાળાની રજાઓ પડતી હતી.

'આ, શિબિર એટલે શું ?' - તોત્તો-ચાને પૂછ્યું.

માને પણ પૂરેપૂરી ખબર તો ન હતી પણ એણે કહ્યું : 'એવું તો નહીં હોય ને કે તમે બધાં બાળકો થઈને એક તંબૂ ઊભો કરો ને પછી એમાં સૂઓ ? તંબુમાં સૂવાથી રાત્રે ચંદ્ર અને તારા પણ જોઈ શકાશે. ખ્યાલ નથી આવતો કે શિબિર કઈ જગ્યાએ થશે... આ ચિઠ્ઠીમાં ક્યાંય ગાડીભાડાની વાત લખી નથી એટલે કદાચ સ્કૂલની આસપાસ જ કોઈ જગ્યાએ શિબિર હશે.'

એ રાત્રે તોત્તો-ચાનને થયું કે જાણે વરસોથી એ જાગતી પડી છે ! શિબિરમાં જવાના વિચારે એને ડર પણ લાગતો હતો ને ખુશી પણ થતી હતી. એનું હૃદય જોરથી ધબકતું હતું.

સવારે ઊઠતાંવેત જ એણે શિબિરમાં લઈ જવાની બધી વસ્તુઓ પેક કરવા માંડી. પણ જ્યારે સાંજે એની પીઠ પર ભરાવેલી એટ્ટેચી પર ધાબળો લટકાવ્યો ને બધાંને 'આવજો' કહ્યું ત્યારે એને લાગ્યું કે પોતે સાવ નાનકી ગભરુ બાળકી જેવી છે.

બધાં બાળકો સ્કૂલના ઝાંપે આવી પહોંચ્યાં એટલે, હેડમાસ્ટરજીએ કહ્યું : 'તો ચાલો. બધાં સભાખંડમાં પહોંચી જાઓ.' બધાં આવી ગયાં એટલે તે સભાખંડના મંચ પર હાથમાં લીલા રંગનું કડક ને મોટું કાપડ લઈને આવી ઊભા - એ તંબુ હતો.

'તંબુ કેવી રીતે ઊભો કરાય એ તમને બતાવી રહ્યો છું' કહીને એમણે તંબુ ખોલવા માંડ્યો - 'ધ્યાનથી જોજો.'

એમણે એકલે હાથે, થાંભલા પર રસ્સીઓ નાખીને અને ખેંચીને, ઠીકઠીક જોર કરીને, ઝડપથી તંબુ બાંધવા માંડ્યો. ને કોઈ બોલી ઊઠે કે, 'ઓહો, જેક રોબિન્સન !' એ પહેલાં તો ત્યાં એક સુંદર તંબુ ખડો થઈ ગયો !

'તો ચાલો હવે -' હેડમાસ્ટરજી બોલ્યા, 'હવે તમે આખા સભાખંડમાં તંબૂ બનાવવા શરૂ કરો ને પછી શિબિર કરો.'

માએ વિચારેલું - ને બધાં એમ જ વિચારતાં હોય કે - આ લોકો ખુલ્લામાં તંબૂ બાંધશે. પણ હેડમાસ્ટરજી તો કંઈ અલગ રીતેજ વિચારતા હતા ! એમણે વિચાર્યું કે સભાખંડ જ બાળકો માટે સારો રહે - ન વરસાદની ચિંતા, ન રાતે ઠંડી પડે એની ચિંતા.

'અમે કેમ્પીંગ કરીએ છીએ....., હેયુ કેમ્પીંગ કરીએ છીએ' એવી બૂમરાણ મચાવતાંમચાવતાં જુદાંજુદાં જૂથોમાં વહેંચાઈ જઈને, શિક્ષક-શિક્ષિકાઓની મદદ

લઈલઈને બાળકોએ છેવટે જરૂરી ટેન્ટ ઊભા કરી દીધા. એક ટેન્ટમાં ત્રણ જણ સૂઈ શકે તેમ હતું. તોત્તો-ચાને તરતોતરત કપડાં બદલી લીધાં. થોડીકવારમાં બાળકો મસ્તી કરતાંકરતાં ઢીંચણ ને કોણીઓ પર ચાલતાં આ તંબૂમાંથી પેલા તંબૂમાં ફરવા લાગ્યાં.

બધાં જ છોકરાં કપડાં બદલીને તૈયાર થઈ ગયાં ત્યારે હેડમાસ્ટરજી, બધાં જોઈ શકે એ રીતે, આવીને બેઠા ને પોતાના વિદેશ-પ્રવાસની વાતો કરવા લાગ્યા.

કેટલાંક બાળકોએ તંબૂમાં સૂઈને ડોકું બહાર રાખ્યું હતું, કેટલાંક વ્યવસ્થિત બેસી ગયાં હતાં તો વળી કેટલાંક મોટાં છોકરાંના ખોળામાં માથું રાખીને સૂતા હતાં - પણ બધાં જ ધ્યાનથી હેડમાસ્ટરજીની દેશવિદેશની વાતો સાંભળતાં હતાં. એ દેશો એમણે કદી જોયેલા પણ નહીં કે એના વિશે કોઈપણ વાત સાંભળેલી નહીં. હેડમાસ્ટરજીની વાતો રોમાંચક લાગતી હતી. દરિયાપારના દેશોના બાળકોની વાર્તાઓ સાંભળતાં તો એમને એમ લાગ્યું કે એ બધાં પણ જાણે એમનાં દોસ્તો હતાં.

સભાખંડમાં તંબૂ બાંધીને સૂવું એ આમ સાધારણ લાગતી બાબત આ બાળકોને માટે તો ઘણી મહત્ત્વની ને એક આનંદદાયક અનુભવ બની ગઈ - એ એક કાયમી સંભારણું બની ગઈ. બાળકોને કેવી રીતે આનંદમાં રાખી શકાય, એ હેડમાસ્ટરજી બરાબર જાણતા હતા.

હેડમાસ્ટરજીની વાતો પૂરી થઈ. સભાખંડની લાઈટો બંધ થવા લાગી ને બાળકો પોતપોતાના તંબૂમાં જતાં રહ્યાં. ક્યાંક ખિલખિલાટ હસવાનો અવાજ આવતો હતો ત્યાં ક્યાંક ગુસપૂસ ગુસપૂસ અવાજ થતો હતો. વળી એક ખૂણાના તંબૂમાંથી તો થોડીક ફેટમબાજીના અવાજ પણ આવતા હતા ! ધીમેધીમે બધું શાંત થઈ ગયું.

આ કેમ્પ એવો હતો કે એમાં ચંદ્રમા કે તારા કશું જોવાનું ન હતું, તેમ છતાં બાળકોને તો આખો વખત ખૂબ જ મજા આવી. એમને માટે તો સભાખંડ જ ખરેખર કેમ્પ-મેદાન હતું. એનાં સ્મરણો જ ચંદ્રબિંબ ને તારાઓના પલકારા જેવાં કાયમી થઈ ગયાં છે !

જી

એક જબરદસ્ત સાહસ

કેમ્પના બે જ દિવસ પછી તોત્તો-ચાને એક જબરું સાહસ કર્યું. એ દિવસે તેણે અને યાસુકી-ચાને મળવાનું ગોઠવેલું. આ મસલત બહુ ખાનગી હતી - તોત્તો-ચાને મા-ડેડીને પણ નહોતું કહ્યું ને યાસુકી-ચાનના મમ્મી-પપ્પા પણ એ નહોતા જાણતા. વાત એમ હતી કે તોત્તો-ચાને યાસુકી-ચાનને પોતાના ઝાડ પર ચઢવા નિમંત્રણ આપ્યું હતું !

તોમોએના દરેક વિદ્યાર્થીને એકએક ઝાડ ફાળવવામાં આવેલું - જેના પર ચઢવાનો અધિકાર માત્ર તે વિદ્યાર્થીને જ હતો. તોત્તો-ચાનનું પોતાનું ઝાડ સ્કૂલના મેદાનના છેક છેડે, કુહોનબુત્સુ જનારા રસ્તા નજીક હતું. ઝાડ બહુ મોટું હતું ને એનું થડ લીસ્સું હતું. પણ જો કુશળતાથી ચડી શકો તો પછી જમીનથી છ-એક ફૂટ ઊંચે એક મોટી જાડી ડાળ ફેંટાતી હતી ત્યાં પહોંચી શકો. એ જગા આરામખુરશીના સરસ ઝૂલા જેવી હતી. તોત્તો-ચાન બપોરની રિસેસમાં કે સ્કૂલ છૂટ્યા પછી લગભગ રોજ ત્યાં બેઠી હોય. ત્યાં બેસીને દૂરદૂર સુધી જોતી હોય, ઉપર આકાશમાં નજર ફરતી હોય કે નીચે સડક પર ચાલતા લોકોને જોયા કરતી હોય.

દરેક બાળક આ 'પોતાના' ઝાડને એની ખાનગી મિલકત ગણતું. એટલે, ધારોકે, કોઈને બીજાના ઝાડ પર ચઢવું હોય તો સૌ પહેલાં તો ખૂબ વિનયપૂર્વક એની રજા લેવી પડતી : 'નમસ્તે ! હું ઉપર આવું કે ?'

યાસુકી-ચાનને પોલિયો હતો એટલે ક્યારેય એ ઝાડ પર ચડેલો નહીં અને એથી કોઈ ઝાડને પોતાની મિલકત ગણી શકતો નહીં ! બસ આ જ કારણે તોત્તો-ચાને એને પોતાના ઝાડ પર ચઢવા નિમંત્રણ આપેલું. પરંતુ આ વાત એણે કોઈનેય કહેલી નહીં. કેમકે જો કોઈને ખબર પડી હોત તો જરૂર એમણે હોબાળો કર્યો હોત.

ઘરેથી નીકળી ત્યારે તોત્તો-ચાને માને કહેલું કે હું યાસુકી-ચાનને ઘેર ડેનેનચોક્કુ જાઉં છું. એ જૂઠું બોલી હતી એટલે એણે માની સામે જોઈ વાત કરવાને બદલે આમતમ બીજે જ જોયું. રોકી એની પાછળપાછળ સ્ટેશન સુધી આવ્યો. જતાં પહેલાં સાચી વાત એ રોકીને કહ્યા વિના ન રહી શકી : 'હું યાસુકી-ચાનને મારા ઝાડ પર લઈ જવાની છું.'

તોત્તો-ચાન સ્કૂલે પહોંચી ત્યારે રેલવેનો પાસ એના ગળા પાસે ઊડાઊડ કરતો હતો. યાસુકી-ચાન એને મેદાનમાં ફૂલોની ક્યારીઓ પાસે મળ્યો. ઉનાળાની રજાઓને લીધે એ બધું ખાલીખાલી હતું. તોત્તો-ચાનથી એ એક જ વરસ મોટો હતો પણ એ જ્યારે વાતો કરતો ત્યારે ઘણો મોટો ને ગંભીર લાગતો.

તોત્તો-ચાનને જોતાં યાસુકી-ચાન પગ ઘસડતો એની તરફ ઝડપથી ચાલવા લાગ્યો. શરીરનું સંતુલન જાળવવા એણે બંને હાથ આગળ લંબાવવા પડતા હતા. બીજું કોઈ જ નહોતું જાણતું એવા એમના છૂપા રહસ્યનો વિચાર આવતાં તોત્તો-ચાનના મનમાં ઉત્તેજના વ્યાપી ગઈ - એ મોટેથી ખોટુંખોટું હસવા લાગી. યાસુકી-ચાન પણ ખોટું હસવા લાગ્યો.

તોત્તો-ચાન એને પોતાના ઝાડ પાસે લઈ ગઈ. એને ત્યાં પહોંચાડીને તરત જ એ ચોકીદારના છાપરા તરફ દોડી. રાત્રે જ એણે મનમાં વિચારી લીધું હતું

એ મુજબ, ત્યાંથી એક સીડી ઘસડીને ઝાડ પાસે લઈ આવી. એને એવી રીતે ગોઠવી કે એનો ઉપરનો છેડો પેલી ફંટાયેલી ડાળને અડકે. પછી એ પોતે ઝડપથી ઝાડ પર ચઢી ગઈ ને સીડીનો ઉપરનો છેડો પકડીને બેઠી. ત્યાંથી એણે નીચે યાસુકી-ચાનને બૂમ મારી : 'ચાલ, હવે ઉપર ચડવાનો પ્રયત્ન કર.'

યાસુકી-ચાનના હાથ-પગ એટલા નબળા હતા કે એ પહેલા પગથિયે પણ કોઈકની મદદ વિના ચઢી શકે એમ ન હતો. એનો ખ્યાલ આવતાં તોત્તો-ચાન નીચે ઊતરી ગઈ અને યાસુકી-ચાનને પાછળથી પગથિયા ઉપર ધકેલવા માંડી. પણ આખરે તો તોત્તો-ચાન એક નાનકડી ને નાજુક છોકરી હતી! એટલે આથી વધારે મદદ તો એ શું કરી શકે ? યાસુકી-ચાને પોતાનો પગ સીડીના પગથિયા ઉપરથી લઈ લીધો અને હતાશાથી માથું નમાવી ઊભો રહ્યો. તોત્તો-ચાનને પહેલીવાર સમજાયું કે એણે ધારી લીધેલું એટલું આ કામ સરળ નથી. હવે કરવું શું ?

તોત્તો-ચાનની અંતરની અભિલાષા હતી કે યાસુકી-ચાન એના ઝાડ પર ચઢે, ને વળી યાસુકી-ચાનની પણ એટલી જ તીવ્ર ઇચ્છા હતી. એણે હતાશ થયેલા યાસુકી-ચાનની સામે જોયું ને એને હસાવવા માટે, ગાલ ફુલાવવાના ને એવાએવા ઘણા નુસખા કર્યા.

'ઊભો રહે, મને એક મસ્ત વિચાર આવ્યો છે.'

વળી પાછી એ ચોકીદારના છાપરા તરફ દોડી. ત્યાં પડેલાં ઓજારોને એક પછી એક ખસેડવા ને જોવા લાગી. એમ કે, કંઈ કામની વસ્તુ હાથ લાગે તો લઈ જવાય. એમ કરતાં એણે પગથિયાવાળી ને પાછળ ટેકાવાળી એક સીડી જોઈ — સરસ, આને ઉપરથી પકડી રાખવી નહીં પડે.

એણે સીડી ખેંચવા માંડી. વાહ, આટલી ભારે નિસરણી પોતે ખેંચી શકતી હતી એ તાકાત માટે એને માન થયું ! એને વધુ આનંદ તો એ થયો કે આ સીડી પેલી ડાળીની લગોલગ પહોંચતી હતી.

'જો, હવે જરાય ન ડરીશ, હં' એણે મોટી બહેનની અદાથી કહ્યું, 'આ સીડી બિલકુલ ખસી જાય એવી નથી.'

યાસુકી-ચાન નિરાશ ચહેરે નિસરણીને જોવા લાગ્યો. પછી એણે તોત્તો-ચાનની સામે જોયું - એ પરસેવે રેબઝેબ હતી. એને પોતાને પણ પરસેવો થઈ રહ્યો હતો ! એણે ઝાડ તરફ જોયું ને પછી, હિંમત કરીને, પહેલા પગથિયા પર પગ મૂક્યો.

બંનેને જરાય ભાન ન હતું કે આ ઉપર ચડવાની પળોજણમાં કેટલો સમય

પસાર થઈ ગયો હતો ! તડકો આકરો થતો જતો હતો પણ બંનેનું બધું જ ધ્યાન યાસુકી-ચાન ઝાડ ઉપર પહોંચે એમાં જ રોકાયેલું હતું. તોત્તો-ચાન એની પાછળ રહીને યાસુકીનો પગ એક પછી એક કરીને આગળના પગથિયે મૂકવામાં મદદ કરતી હતી ને પોતાના માથાથી એના શરીરના પાછલા ભાગને પણ ટેકો આપીને ઉપર ધકેલતી હતી. યાસુકી-ચાન પણ પોતાની બધી તાકાત એકઠી કરીને ઝડૂમતો હતો - અને છેવટે એ છેક ઉપલે પગથિયે પહોંચી ગયો !

‘હુ રૂ રૂ...રે!’

પણ હવે એમ લાગતું હતું કે બધી મહેનત પાણીમાં જશે. તોત્તો-ચાન ફૂદકો મારીને પેલા ડાળા પર જતી રહી પણ ઘણી મહેનત કરવા છતાં એ યાસુકી-ચાનને નિસરણીના એ છેલ્લા પગથિયાથી ઝાડ સુધી લાવવામાં સફળ ન થઈ. નિસરણીને બરાબર પકડી રહેલો યાસુકી-ચાન તોત્તો-ચાનની સામે જોવા લાગ્યો. તોત્તો-ચાન રડુંડું થઈ ગઈ. યાસુકી-ચાનને પોતાના ઝાડ પર ચઢાવવાની ને પછી ત્યાંથી ઘણું બધું બતાવવાની એને કેટલી બધી ઇચ્છા હતી!

પણ એણે રડવું રોકી રાખ્યું. એને ડર હતો કે જો પોતે રડી તો યાસુકી-ચાન પણ રડી પડશે. એણે યાસુકીનો હાથ પકડી લીધો - પોલિયોને લીધે એની આંગળીઓ જકડાઈ ગયેલી હતી. પણ એ તોત્તો-ચાનના હાથ કરતાં મોટો હતો ને એની આંગળીઓ પણ લાંબી હતી.

ઘણીવાર સુધી એણે આમ હાથ પકડી રાખ્યો ને વિચારતી રહી. પછી એણે યાસુકી-ચાનને કહ્યું, ‘એમ કર, તું પગથિયા પર ઊંધો સૂઈ જા, હું તને અહીં ખેંચી લેવાની કોશિશ કરું છું.’

નિસરણીના ઉપલા પગથિયે આમ ઊંધા સૂતેલા યાસુકી-ચાનને ઝાડની ડાળી પરથી ખેંચતી તોત્તો-ચાનને જો કોઈ જોઈ ગયું હોત તો એની જરૂર ચીસ પાડી હોત. કોઈપણ વડિલ માણસને આ લોકોની આવી ચેષ્ટા જોખમી જ લાગી હોત. પણ યાસુકી-ચાનને તોત્તો-ચાન પર પૂરો ભરોસો હતો અને એ પણ યાસુકી-ચાનને ઝાડ પર લાવવા પૂરું જોખમ ખેડી રહી હતી. પોતાના બન્ને નાનકડા હાથ વડે એ, એનામાં હતી એટલી તાકાતથી, યાસુકીને ખેંચતી હતી. આકાશમાં એક મોટું વાદળ પસાર થતું હતું ને થોડીથોડીવારે આ બંને ઉપર છાંયડો કરીને એમને આકરા તાપથી બચાવતું હતું...

ઘણી મહેનતને અંતે, તોત્તો-ચાન અને યાસુકી-ચાન ઝાડના એ ડાળા પર સામસામે ઊભા હતાં ! પરસેવાથી લથપથ પોતાના વાળ સરખા કરીને, વિનયપૂર્વક ઝૂકીને તોત્તો-ચાન બોલી : ‘મારા ઝાડ પર તારું સ્વાગત છે...’

યાસુકી-ચાન ડાળ પકડીને સ્થેજ સાવચેતીથી ઝૂક્યો ને સ્મિત કરીને બોલ્યો : ‘હા, અંદર આવું કે ?’

યાસુકી-ચાને ઝાડ પરથી સુંદર ને વિશાળ દૃશ્ય જોયું જે એણે ક્યારેય જોયું ન હતું - ‘તો આ મજા હોય છે ઝાડ પર ચઢવાની, કેમ ?’ એ ખુશખુશાલ થઈ હરખાઈ ઊઠ્યો !

એ બંને ખાસ્સો સમય સુધી ઝાડ પર બેઠાં ને જાતજાતની વાતો કરી.

‘મારી બહેન છેને અમેરિકામાં, તે એમ કહે છે કે ત્યાં એક વસ્તુ હોય છે, ...એને ટેલિવિઝન કહે છે’ યાસુકી-ચાને બહુ ઉત્સાહથી કહેવા માંડ્યું. ‘તો એ કહે છે કે એ વસ્તુ જાપાનમાં આવશેને, ત્યારે આપણે ઘરમાં બેઠાબેઠા જ, દૂરદૂર ચાલતી હોય તે સુમો-કુસ્તી જોઈ શકીશું !... અને કહે છે કે આ ટેલિવિઝન એક ડબ્બા જેવું હોય છે.’

એ વખતે તોત્તો-ચાનને એ સમજાયું નહીં કે યાસુકી-ચાન કે જે જરા પણ દૂર સુધી ચાલી શકતો નથી, એને માટે ઘરમાં બેઠાંબેઠાં દૂરદૂરનું જોવું એ કેટલી મહત્ત્વની વાત હતી !

એના મગજમાં તો એ ચાલતું હતું કે સુમોનો આવડો મોટો પહેલવાન હોય, એ વળી ઘરમાં મૂકેલા એક ડબ્બામાં કેવી રીતે સમાઈ શકે ? ! પણ વાત બહુ રોમાંચક તો હતી જ. એ દિવસોમાં ટેલિવિઝનની કોઈને ખબર ન હતી. યાસુકી-ચાને પહેલી જ વાર એ તોત્તો-ચાનને કહી.....

ડાળીઓ જાણે ગીત ગાતી હતી ને આ બંને બહુ પ્રસન્ન હતાં... અને યાસુકી-ચાન માટે તો ઝાડ પર ચઢવાની આ પહેલી ને છેલ્લી મજા હતી.

જી

બહાદુરીની કસોટી

‘એવું શું છે જે ડરામણું હોય, જેમાંથી દુર્ગંધ આવતી હોય, ને જે સ્વાદમાં સારું હોય?’

બાળકોને આ ઉખાણું એટલું બધું ગમતું હતું કે એનો જવાબ જાણતાં હોવા છતાં તોત્તો-ચાન અને એનાં મિત્રો એકબીજાને આ ઉખાણું પૂછતાં થાકતાં નહીં,

કે ‘પેલું પૂછ ને! પેલું - એવું શું હોય છે જે ડરામણું હોય.....?’

‘જાજરમાં બેઠેલું ભૂત, જે જામ લગાડેલી મીઠી બ્રેડ ખાતું હોય છે....’ - આ એ ઉખાણાનો ઉકેલ હતો...

અને એક વાર તોમોએ સ્કૂલમાં ‘બહાદુરીની કસોટી’નો કાર્યક્રમ થયો હતો એનું પણ એવું એક સરસ ઉખાણું બનાવી શકાયું હોત, કે, ‘એવું શું છે જે ડરામણું હોય, જેનાથી ખંજવાળ આવે છે ને જે આપણને હસાવે છે ?’

જે રાત્રે સભાખંડમાં શિબિર થયેલી ને તંબૂ બાંધવામાં આવેલા એ જ રાત્રે હેડમાસ્ટરજીએ જાહેરાત કરેલી કે, ‘આપણે સૌ એક દિવસ રાતના સમયે કુહોનબુત્સુ મંદિરમાં જઈને ‘બહાદુરીની કસોટી’ યોજીશું. ભૂત બનવાની જેનીજેની ઇચ્છા હોય એ આંગળી ઊંચી કરે.’

સાત છોકરાઓએ સ્પર્ધામાં ભાગ લેવાની ઇચ્છા બતાવી હતી. નક્કી કરેલા દિવસે જ્યારે સાંજે બધા સ્કૂલમાં ભેગા થયા ત્યારે ભૂત બનવાવાળા છોકરાઓ પોતે ખાસ તૈયાર કરેલો પોષાક લઈ આવેલા. એ પહેરીને એ બધા કુહોનબુત્સુ મંદિરના બગીચામાં સંતાવા માટે દોડી ગયા.

‘તમને એવાં ડરાવીશું કે તમે બી બી ને મરી જશો, હા !’ - જતાંજતાં એમણે કહેલું.

બાકીનાં ત્રીસેક બાળકો પાંચ-પાંચની ટુકડીઓમાં વહેચાઈ ગયાં. દરેક ટુકડીએ થોડાથોડા સમયના અંતરે પેલા મંદિર તરફ જવાનું હતું. પછી એમણે મંદિરના મેદાનમાં એક ચક્કર લગાવીને તેમજ કબરોવાળા રસ્તેથી પસાર થઈને સ્કૂલમાં પાછા આવવાનું હતું.

હેડમાસ્ટરજીએ તો પહેલેથી જ કહેલું કે આમાં કોણ બહાદુર છે એની કસોટી જ કરવાની છે. પણ ધારોકે કોઈને આ નક્કી કરેલા રસ્તેથી આવવાને બદલે સીધા સ્કૂલમાં આવતા રહેવું હોય તો આવી જાય - વાંધો નથી.

તોત્તો-ચાન મા પાસેથી ટોચ લઈ આવેલી.

‘ખોઈ ના નાખતી’ - માએ કહેલું.

કેટલાંક કહે કે, ‘અમે ભૂતને પાંજરામાં પૂરી દઈશું’ - એટલે એ લોકો પતંગિયાંનું પાંજરું લઈ આવેલાં. બીજાં વળી કહે કે અમે તો ભૂતને બાંધી દઈશું ! - એટલે એ લોકો દોરડું લઈ આવેલાં....

હેડમાસ્ટરજીએ બધું સમજાવ્યું એ પછી બાળકોએ ‘પથ્થર-કાગળ-કાતર’ એ રમતને આધારે ટુકડીઓ પાડી. ત્યાં સુધી તો અંધારું થવા માંડ્યું હતું. બાળકો આનંદના આવેશમાં આવી જઈને કિકિયારીઓ કરતાંકરતાં સ્કૂલના ઝાંપાની બહાર નીકળવા લાગ્યાં. છેલ્લી ટુકડી હતી તોત્તો-ચાનની.

હેડમાસ્ટરજીએ કહેલું કે મંદિર સુધી પહોંચે એ પહેલાં કોઈ ભૂત દેખાવાનું નથી. પણ બાળકોને ભરોસો પડતો ન હતો એટલે એ તો મંદિરે પહોંચ્યાં ત્યાં સુધી ડરતાંડરતાં જ ચાલતાં હતાં. મંદિર નજીક આવતાં, રક્ષણહાર દેવ-રાજાઓની મૂર્તિઓ દેખાવા લાગી. આકાશમાં ચંદ્ર નીકળવા લાગ્યો હતો છતાં મંદિર આગળ ખાસ્સું અંધારું હતું. દિવસે તો આ જગા બહુ ગમતી, પણ આ રાતના વખતે ડરામણી લાગતી હતી - અને વળી અત્યારે તો, ગમે ત્યાંથી કોઈ નીકળી આવે, એમ લાગવાથી એમને બહુ જ ડર લાગતો હતો. ઝાડ પર પવનથી ક્યાંક પાંદડાં ખખડ્યાં ને એક છોકરું ‘ઓઈઈઈ....’ કરીને ચીસ પાડી ઊઠ્યું ! કોઈને પગ આગળ કશુંક લીસ્સુ લીસ્સું અડ્યું ને, ‘ભૂત આવ્યું રે’ કહીને એ ભડકી ઊઠ્યું. પછી તો એટલી બધી બીક લાગવા માંડી કે ટુકડીના જે સાથીદારનો હાથ પકડેલો હતો એ સાથીદાર જ, જાણે કે બાજુમાં ચાલતું કોઈ ભૂત ન હોય, એવી શંકા થવા લાગી! તોત્તો-ચાને મન સાથે નક્કી કરી લીધું હતું કે કોઈ પણ સંજોગોમા હું કબ્રસ્તાન સુધી તો નહીં જ જાઉં - ત્યાં તો ભૂત હોય જ ને ! એને થયું કે ‘બહાદુરીની કસોટી’ ને એવું બધું હવે જાણી લીધું ને હવે પાછા જઈ શકાય. એની ટુકડીવાળાં બીજાંએ પણ આ જ નિર્ણય કરી લીધો હતો એટલે એને ખાતરી થઈ કે આવું વિચારનાર કંઈ એ એકલી જ ન હતી. એ બધાં એમના પગની પૂરેપૂરી તાકાત વાપરીને પાછા દોડ્યાં !

સ્કૂલમાં આવીને ખબર પડી કે એમના પહેલાં નીકળેલી બાકીની બધી ટુકડીઓ પણ ત્યાં જ પાછી આવી ગઈ હતી - ઘણાંબધાં આ રીતે પાછાં ભાગી આવ્યાં હતાં! કબ્રસ્તાન સુધી જવાની કોઈની હિંમત ચાલેલી જ નહીં ને !

એ જ વખતે માથે સફેદ કપડું ઓઢેલો એક છોકરો રડતોરડતો, એક શિક્ષકની સાથે, ત્યાં આવ્યો. એ પેલા ભૂત બનેલાં છોકરાઓમાંનો એક હતો, જે કબ્રસ્તાનમાં સંતાઈ રહેલો ને બધાં બાળકોના આવવાની રાહ જોતો હતો! પણ કોઈ આવ્યું જ નહીં એથી એ તો વધારે ને વધારે ડરવા લાગ્યો ને છેવટે રડતોરડતો રસ્તા પર દોડવા માંડ્યો - આખે રસ્તે થોડેથોડે અંતરે શિક્ષકો બધાંનું ધ્યાન રાખવા રોકાયેલા હતા. એમાંથી એક શિક્ષક એને સ્કૂલમાં લઈ આવ્યા. બધાં એને શાંત કરવા પ્રયત્ન કરતાં હતાં ત્યાં વળી એક રડતો ‘ભૂત’ બીજા એક રડતા છોકરા સાથે સ્કૂલમાં પાછો આવ્યો. આ ‘ભૂત’ કબ્રસ્તાનમાં સંતાઈને બેઠો હતો, કોઈના આવવાનો અવાજ આવ્યો એટલે એને ડરાવવા એ ફૂધી ને એમ કરવામાં બંને અથડાઈ ગયા ! એક તો વાગ્યું ને પાછા ખૂબ ડરી પણ ગયા, એટલે રડતા ને રડતા ભાગ્યા સ્કૂલ તરફ !

આ બધું એટલું તો રમૂજ હતું કે સૌને માથેથી ભૂતનો ભાર હતી ગયો ને બધાં પેટ પકડીને હસવા લાગ્યાં. પેલાં 'રોતાં ભૂતો'ની હાલત વિચિત્ર હતી - એ હસી પડતાં ને વળી રડવા પણ લાગતાં !

એટલામાં તો, તોત્તો-ચાનના વર્ગનો મિગિતા કરીને એક છોકરો સ્કૂલમાં પાછો ફર્યો. એણે છાપાના પાનાનું મહોરું પહેર્યું હતું. એ બહુ ગુસ્સામાં હતો - કહે કે, એની પાસે તો કોઈ ગયું જ કેમ નહીં ?

હાથ અને પગ પર ખંજવાળતાં ખંજવાળતાં એણે ફરિયાદ કરી, કે, 'મેં તો ત્યાં કબરમાં છુપાઈને અત્યાર સુધી રાહ જોયા કરી...' એને પુષ્કળ મચ્છરો કરડ્યા હતા.

'અરે વાહ, ભૂતને મચ્છરોએ કરડી ખાધો ?!' - કોઈએ કહ્યું ને બધાં ફરી હસી પડ્યાં.

'તો હવે હું બાકીનાં બધાં ભૂતોને પણ લઈ આવું' - પાંચમા ધોરણના શિક્ષક મારુયામાએ જતાંજતાં કહ્યું.

એમણે જોયું કે કેટલાંક ભૂત સ્ટ્રીટલાઈટ નીચે ગભરાઈને ઊભાં હતાં! એ પણ ખબર પડી ગઈ કે કેટલાક ડરના માર્યા સીધા ઘરે ભાગી ગયેલા. એ બધાંને ભેગાં કરીને એ પાછા સ્કૂલમાં લઈ આવ્યા.

એ પછી તોમોએ સ્કૂલનાં બાળકો ભૂતથી ડર્યા નહીં - એમણે તો ખુદ ભૂતોને જ ડરી ગયેલાં જોયાં, પછી શું !!

શ્રી

રિયાઝખંડ

તોત્તો-ચાન શાંતિપૂર્વક ચાલતી હતી. રોકી પણ બહુ ગંભીરતાથી ચાલતો હતો, ને વચ્ચેવચ્ચે તોત્તો-ચાન સામે નજર નાખતો હતો. આવી શિસ્તનું એક જ કારણ હતું - એ લોકો ડેડીના રિયાઝખંડ (રિહર્સલ હોલ) તરફ જઈ રહ્યાં હતાં ! બાકી તો, તોત્તો-ચાન પૂરપાટ દોડતી હોય, કે પછી ચાલતાંચાલતાં આમતેમ ફાંફા મારતી હોય, કંઈ ખોવાઈ ગયું હોય એ શોધતી હોય ને વળી લોકોના ઘરના બગીચામાં વાડ નીચેથી ઘૂસીને બીજા બાજુ વાડ નીચેથી નીકળી જતી હોય.

ડેડીનો આ સંગીતના અભ્યાસ માટેનો ખંડ ઘરથી લગભગ પાંચ મિનિટ ચાલતાં જ આવી જતો. ઓરકેસ્ટ્રાના એ મુખ્ય માણસ - કોન્સર્ટમાસ્ટર હતા;

એનો અર્થ એ કે તે વાયોલીન વગાડતા.

એકવાર એ સંગીતના કાર્યક્રમમાં ગઈ હતી. જ્યારે કાર્યક્રમ પૂરો થયો ત્યારે સૌએ તાળીઓ પાડીને કાર્યક્રમની પ્રશંસા કરી. એ પતી ગયું એ પછી પરસેવાથી ભીંજાઈ ગયેલા સંગીત-નિર્દેશક શ્રોતાઓ સામે ફર્યા, પોતાના મંચ પરથી નીચે ઊતર્યા ને ડેડી સાથે હાથ મિલાવ્યા. પછી ડેડી ઊભા થયા, એની સાથે એમનું ઓરકેસ્ટ્રા પણ ઊઠ્યું.

તોત્તો-ચાનને નવાઈ લાગી. એણે માને ધીમેથી પૂછ્યું : 'તે એમણે હાથ કેમ મિલાવ્યા, ડેડી સાથે ?'

પોતાના સાથીઓએ સરસ વાદ્ય વગાડ્યાં એ માટે નિર્દેશક એમને ધન્યવાદ આપે છે. ડેડીને એ બધાંના પ્રતિનિધિ ગણીને એમણે એમની સાથે હાથ મિલાવ્યા- માએ સમજાવ્યું.

તોત્તો-ચાનને ડેડીના અભ્યાસખંડમાં જવાનું બહુ ગમતું એનું એક કારણ એ હતું કે એની સ્કૂલમાં તો મોટાભાગનાં બાળકો જ હોય, અહીં બધા મોટી ઉંમરનાઓ હતા. એ જાતજાતનાં વાદ્યો વગાડતા હોય. ને વળી એક સંગીત-નિર્દેશક હતા શ્રી રોઝેનસ્ટોક કરીને, એ બહુ રમૂજ જાપાની બોલતા.

ડેડીએ કહેલું કે, જોસેફ રોઝેનસ્ટોક યુરોપમાં ખૂબ વિખ્યાત સંગીત-નિર્દેશક હતા પણ ત્યાં હિટલર નામના માણસે બહુ જોડુકમી કરવા માંડેલી. એટલે યુરોપ છોડીને એ જાપાન આવતા રહેલા જેથી એમની સંગીતની પ્રવૃત્તિ સારી રીતે ચાલતી રહે. ડેડી એમને ખૂબ માન આપતા. તોત્તો-ચાનને ત્યારે દુનિયાની આવી મોટી ઘટનાઓની કંઈ જ સમજણ ન હતી. પણ એ વખતે હિટલરે જ્યૂ પ્રજા પર અત્યાચાર કરવા માંડેલો. જો એવું ન બન્યું હોત તો રોઝેનસ્ટોક કદી પણ જાપાન આવી ગયા ન હોત. અને તો કોસ્કાક યામાદા નામના સંગીતરચનાકારે સ્થાપેલી વાદ્યવૃંદ-મંડળી (ઓરકેસ્ટ્રા) આટલા ટૂંકા સમયમાં આટલી ખ્યાતિ ન પામી હોત - આ વિશ્વવિખ્યાત સંગીત-નિર્દેશકના પ્રતાપે જ એ બની શક્યું હતું, રોઝેનસ્ટોકે આ સંગીત-મંડળી પાસે, યુરોપની કોઈ ઉત્તમ સંગીત-મંડળીના જેવાં જ ઉચ્ચ ધોરણોનો આગ્રહ રાખેલો. એટલે દરેક રિહર્સલ પૂરું થયા પછી રોઝેનસ્ટોક રડી પડતા - 'અરે, હું આટલો બધો પ્રયત્ન કરું છું પણ તમારા પર તો કશી અસર જ થતી નથી...!'

હાઈદો સાઈતો સેલો નામનું વાદ્ય વગાડતા ને રોઝેનસ્ટોક આરામ કરતા હોય ત્યારે નિર્દેશન પણ કરતા. એ જર્મન ભાષા બહુ ઉત્તમ રીતે બોલતા ને બધાંના વતી રોઝેનસ્ટોકને કહેતા, 'અમે ખરેખર બહુ કોશિશ કરીએ છીએ

પણ અમારી ટેકનીક હજુ નબળી છે. એટલે આપ વિશ્વાસ રાખજો કે અમે જાણીજોઈને ભૂલો નથી કરતા.’

સંગીતની આ બધી જટિલ વાતો તોત્તો-ચાનને કંઈ સમજાતી નહીં પણ એ જોતી કે કોઈવાર તો રોઝેનસ્ટોકનો ચહેરો લાલઘૂમ થઈ જતો. એવા ધૂંઆપૂંઆ થઈ જતા જાણે એમના માથામાંથી વરાળો ન નીકળતી હોય ! અને એ વખતે એ જર્મન ભાષામાં ઘાંટા પાડતા. ત્યારે બારી આગળ હડપચી પર હાથ ટેકવીને સંગીત સાંભળવા ઊભેલી તોત્તો-ચાન એકદમ ત્યાંથી ઊભી થઈ જતી ને રોકીને લઈ દૂર બેસી જતી. એના શ્વાસ થંભી જતા. ને એ સંગીત ક્યારે શરૂ થાય એની રાહ જોવા લાગતી.

પણ એ સિવાય, આમ તો રોઝેનસ્ટોક બહુ મજાના માણસ હતા. એ જાપાની બોલતા ત્યારે તોત્તો-ચાનને ખૂબ જ ગમત પડતી.

મંડળી બહુ સારું સંગીત વગાડે ત્યારે એ એમના લાક્ષણિક જાપાની ઉચ્ચારો કરીને કહેતા, ‘બવ સર્રસ કુરોયાંગી-સાન, બવ સર્રસ’ કે પછી ક્યારેક કહેતા, ‘અ દ ભૂ ત !’

રિયાઝ ચાલતો હોય ત્યારે કદી પણ તોત્તો-ચાન ખંડમાં જતી નહીં. એને તો બારીમાં ઝૂકીને જ સંગીત સાંભળવાની મજા આવતી. એટલે જ્યારે આ વાદક-મંડળી વચ્ચે વિરામ લેતી કે કેટલાક વાદકો સિગારેટ પીવા બહાર આવતા ત્યારે ડેડી તોત્તો-ચાનને બારી આગળ ઊભી રહેલી જોતા.

‘અરે, તો તું અહીં આવીને ઊભી છે, તોત્સ્કો ?’ એ કહેતા.

જો રોઝેનસ્ટોક એને જોઈ જતા તો એમના લાક્ષણિક ઉચ્ચારોમાં કહેતા : ‘ગુદ મોરનિંગ’ કે ‘ગુદ દે’. અને હવે તો તે મોટી થઈ ગયેલી પણ ત્યારે એ નાનકી તોત્તો-ચાનને ઊંચકી લેતા ને પોતાના ગાલ એના ગાલ સાથે દબાવતા. એને આ થોડુંક વિચિત્ર લાગતું પણ ગમતું બહુ. એ ચાંદીની પાતળી ફેમનાં ચશ્માં પહેરતા, એમનું નાક જરીક મોટું હતું ને એ થોડાક ઈંગણા હતા. પણ એમનો ચહેરો બહુ સુંદર હતો. એમને જોતાં જ ખબર પડી જાય કે તેઓ કલાકાર છે.

તોત્તો-ચાનને આ અભ્યાસખંડ ગમતો. એ પશ્ચિમની શૈલીએ બાંધેલો ને થોડો બિસ્માર હતો. સંજુકા તળાવ પરથી વહેતી હવા સંગીતને પણ પોતાની સાથે દૂરદૂર સુધી ખેંચી જતી. ઘણીવાર સોન-માછલી(કુંચો) વેચવાવાળા ફેરિયા આવતા. એમનો ઘોષ પણ ભળી જતો આ સંગીતમાં.

કિં - ગ્યો

ઈ

કિં-ગ્યો

જી

ગરમ પાણીના ઝરાનો પ્રવાસ

ઉનાળાની રજાઓ પૂરી થઈ અને આખરે એ ‘ગરમ પાણીના ઝરાની યાત્રા’વાળો દિવસ આવી પહોંચ્યો. તોમોએ સ્કૂલના સૌ વિદ્યાર્થીઓ એને મહત્વનો ઉત્સવ ગણતા, આમ તો કોઈ વાતે મા ભાગ્યે જ ચોંકી ઊઠે પણ તે દિવસે સ્કૂલમાંથી આવીને તોત્તો-ચાને પૂછ્યું, ‘મા, હું બીજાં બધાંની સાથે ગરમ પાણીના ઝરાની

સહેલ કરવા જાઉં ?' ત્યારે મા ખરેખર ચોંકી ઊઠેલી. એણે સાંભળ્યું તો હતું કે ઘણાં વૃદ્ધ માણસોનો સંઘ ગરમપાણીના ઝરાની યાત્રાએ જતો. પણ આવાં, પહેલા ધોરણનાં છોકરડાં એવી જગ્યાએ જાય એ એણે નહોતું કલ્પ્યું. પરંતુ હેડમાસ્ટરજીની ચિઠ્ઠી એણે ધ્યાનથી વાંચી ત્યારે એને લાગ્યું કે આ તો બહુ સરસ કાર્યક્રમ છે ! એને હેડમાસ્ટરજીની આવી યોજના માટે માન થયું. એ કાર્યક્રમનું નામ હતું : 'સ્કૂલ : સમુદ્રના કિનારે'. ને એ જગ્યા હતી શીઝુઓકાના ઇંજુ દ્વીપકલ્પ પર આવેલું તોઈ નામે ઓળખાતું સ્થળ. ત્યાં દરિયાની વચ્ચે ગરમ પાણીનો એક ઝરો ફૂટતો હતો. એ પ્રવાહમાં બાળકો સ્નાન કરી શકે. પ્રવાસ ત્રણ દિવસ અને બે રાતનો હતો. તોમોએના એક વિદ્યાર્થીના પિતાનું આરામગૃહ તોઈમાં હતું જેમાં પહેલાથી છઠ્ઠા ધોરણ સુધીનાં પચાસે પચાસ બાળકો એકસાથે રહેવાનાં હતાં. માએ તરત હા પાડી.

પ્રવાસે જવાના દિવસે બધાં વિદ્યાર્થીઓ સ્કૂલમાં એકઠા થયાં.

'તો, ચાલો હવે મારી વાત પર ધ્યાન આપો.' હેડમાસ્ટરજીએ કહ્યું, 'જુઓ આપણે પહેલાં ટ્રેનમાં જઈશું ને પછી વહાણમાં બેસીશું. હવે કોઈએ છૂટા પડવાનું નહીં હું, સાથે જ રહેવાનું - બરાબરને? તો ચાલો ત્યારે ઊપડીએ!'

બસ આટલી વાત એમણે કહેલી. પરંતુ જ્યારે જિયુગાઓકા રેલવે સ્ટેશનથી તોયાકો જતી ટ્રેનમાં એ બધાં બેઠાં ત્યારે એ સૌ આશ્ચર્યજનક રીતે શિસ્તબદ્ધ હતાં ! ડબ્બામાં કોઈ આમતેમ દોડાદોડ કરતું ન હતું; વાતો પણ એ લોકો પોતાની પાસે બેઠેલાની સાથે બહુ ધીમા અવાજે કરતાં હતાં. તોમોએ સ્કૂલમાં બાળકોને એમના કોઈ શિક્ષક કદી પણ, એક કતારમાં વ્યવસ્થિત ચાલો, કે વર્ગમાં ચૂપચાપ બેસો કે જમતી વખતે આજુબાજુ એઠવાડ ન પાડો.... એવી તેવી કોઈ સૂચનાઓ આપતાં નહીં - એવા હુકમોનો શિરસ્તો જ ન હતો. હા, સ્વાભાવિક રીતે બાળકોના મનમાં સારા વર્તનનો ખ્યાલ રોપવામાં આવતો જેમકે, પોતાનાથી નાનો હોય એને અમસ્તોય ધક્કો ન મરાય; અવિનયી વર્તન સૌ કોઈ માટે શરમજનક ગણાય; રસ્તામાં ક્યાંય પણ કચરો કે ગંદકી નજરે પડે તો એ ત્યાંથી લઈ લેવાં જોઈએ; બીજાને મુશ્કેલી થાય એવું કશું ન કરાય.... વગેરે. બહુ જ આશ્ચર્યકારક વાત તો એ હતી કે હજુ તો થોડાક માસ અગાઉ, જે છોકરી એની પહેલી સ્કૂલમાં ગાવાવાળાઓને બોલાવીને ધમાલધાંધલથી આખા વર્ગને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખતી હતી એ તોત્તો-ચાન પણ અહીં પોતાના વર્ગમાં શાંતિપૂર્વક પોતાનું કામ કરતી હતી ! જો પેલી સ્કૂલની કોઈ શિક્ષિકા એને આ ડબ્બામાં આમ શાંતિથી બેઠેલી જોઈ જાય તો એ ચોક્કસ એમ જ કહે,

'ના, ના આ તો કોઈ બીજી જ છોકરી હશે.'

સૌ નુમાઝુ બંદરે આવ્યાં - ત્યાં એ વહાણમાં બેઠાં ત્યારે એમણે જે કલ્પના કરેલી એવું બધું જ હતું. આ કંઈ મોટું જહાજ ન હતું પણ એ તો બધાં એટલા હર્ષોલ્લાસમાં આવી ગયેલાં કે ક્યાંક કશુંક પકડી લઈને ને ક્યાંક લટકીને ઝૂલો ખાઈ લઈને એ વહાણનો ખૂણેખૂણો ખૂંદી વળ્યાં. છેવટે વહાણ દરિયામાં સરકવા લાગ્યું, ત્યારે એમણે કાંઠે ઊભેલા લોકોને હાથ હલાવી હલાવીને વિદાય આપી! થોડીકવાર પણ નહીં થઈ હોય ને વરસાદ શરૂ થયો. બધાં અંદર જતાં રહ્યાં. એકાએક સમુદ્ર તોફાની થઈ ગયો. તોત્તો-ચાનને અને બીજાં કેટલાંકને બેચેની થવા લાગી. પણ એટલામાં એક મોટો છોકરો ઊભો થયો અને એવા ખેલ કરવા માંડ્યો, જાણે આ ડોલતા વહાણને પોતે સમતોલ રાખે છે ! વહાણ આ બાજુ નમે એટલે તરત તે 'એ...ય...હા' કરતો સામે છેડે દોડે ને વહાણ તે બાજુ નમે એટલે વળી 'એએએય...હા' કરતો આ બાજુ દોડી આવે. આ તમાશો એટલો રમૂજી હતો કે સૌ પેટ પકડીને હસવા માંડ્યાં - પેલાં, જેમને ચક્કર આવતા હતા, એ પણ હસવા લાગ્યાં. છેક તોઈ આવી ગયું ત્યાં સુધી બધાં હસ્યા કરતાં હતાં. ખરી મજાની વાત તો એ થઈ કે જ્યારે વહાણ કિનારે લાંઘરું ત્યારે બધાં સ્વસ્થ અને ખુશ હતાં જ્યારે પેલા 'એ...ય...હા'વાળા ભાઈને ચક્કર આવવા માંડ્યા !

ચારેબાજુ લીલીછમ વનરાજિથી વિંટાયેલું દરિયાકાંઠાનું આ તોઈ ગામ બહુ શાંત અને રળિયામણું ગામ હતું. થોડીકવાર સૌએ આરામ કર્યો ને પછી શિક્ષકો એમને દરિયાકિનારે લઈ ગયા. આ કંઈ એમની સ્કૂલનો તરણકુંડ ન હતો, એટલે બધાં બાળકોએ પોતાનાં સ્વીમ-સૂટ પહેરી લીધાં.

દરિયામાં ગરમ પાણીનો આ ઝરો - એ એક અવનવી વાત હતી. ચારેબાજુથી બંધ બાંધીને દરિયાથી એને જુદો પાડવામાં આવેલો હોય એવો એ ન હતો એટલે એને અલગ રાખનાર કોઈ રેખા જેવું એમાં ન હતું. બરાબર જે જગ્યાએ ઝરો હતો ત્યાં પગ મૂકતાં આ બાળકોને લગભગ ગળા સુધી પાણી આવતું હતું. પાણી બહુ ઢૂંઢાળું હતું, ગરમ બાથટબમાં હોય તેવું. પણ ત્યાંથી પંદર ફૂટ અંદર જાઓ એટલે પાણી ધીમેધીમે ઠંડું લાગવા માંડે. સ્થેજ વધારે આગળ જાઓ એટલે પાણી વધારે ઠંડું લાગે - ત્યારે તમને ખ્યાલ આવી જાય કે, હા હવે તમે દરિયા વચ્ચે છો. એટલે આમતેમ આગળ તરતાંતરતાં શરીરને ઠંડુ પાણી અડવા લાગે એટલે પાછા તરતાંતરતાં ઝરા પાસે આવી જવાનું - જાણે ઘરના બાથરૂમમાં પાછા આવી ગયા ! એવી તો મજા આવતી હતી !

કેટલાંક બાળકો નહાવાની ટોપીઓ લગાવીને સમુદ્રમાં તરતાં હતાં ત્યારે વળી કેટલાંક એકબીજાના હાથ પકડીને વર્તુળ બનાવીને નિરાંતે આ ઝરાના ગરમ પાણીમાં ઊભાંઊભાં ટોળાટપ્પાં લગાવી રહ્યાં હતાં. કોઈ જુએ તો મજાકમાં કહે કે, 'વાહ, આ નાનકાં છોકરાં પણ આ ગરમ પાણીના ઝરાની 'જાતરા'એ આવ્યાં છે એટલે મોટેરાંની જેમ વર્તી રહ્યાં છે કે શું !'

એ દિવસોમાં ત્યાં પ્રવાસીઓની ભીડ ન હતી. એટલે એવું લાગતું હતું કે આ ટાપુ જાણે આ બાળકોની પોતાની માલિકીનો છે ! બાળકોએ આ નવા આનંદદાયક અનુભવનો ભરપૂર લાભ લીધો. લગભગ આખો દિવસ પાણીમાં જ તોફાનમસ્તી કરીને છેક સાંજે એ બહાર નીકળ્યાં ત્યારે એમની આંગળીઓ કુણાઈને કરચલીઓવાળી થઈ ગઈ હતી !

રાત્રે જ્યારે એ બધાં રજાઈઓમાં ગોટમોટ થઈને સૂઈ ગયાં ત્યારે એ ભૂતની વાતો કરવા લાગ્યાં. તોત્તો-ચાન ને એના કલાસનાં બીજાં કેટલાંક બાળકો તો એટલા બધાં બી ગયેલાં કે એમને રડવું આવી ગયું. પણ રડતાંરડતાંય પૂછતાં- '...પછી, શું થયું, હું ?'

સ્કૂલના સભાખંડમાં કરેલા શિબિર કરતાં ને પેલી બહાદુરીની કસોટીવાળા કાર્યક્રમ કરતાંય આ ત્રણ દિવસનો પ્રવાસ કંઈક ઓર જ હતો ને જીવનનો વાસ્તવિક અનુભવ પણ એમાંથી મળ્યો હતો. દાખલા તરીકે, અહીં ભોજન માટે એમને સૌને જાતે જ શાકભાજી ને માછલી વગેરે ખરીદવા વારાફરતી મોકલવામાં આવ્યાં હતાં ને ત્યાં કોઈ અજાણ્યા માણસો એમને પૂછતા કે, કઈ સ્કૂલમાંથી આવો છો કે કયા ગામનાં છો, ત્યારે એમણે જાતે જ બહુ વિનયથી એનો જવાબ આપવો પડતો હતો. જંગલમાં ફરતાંફરતાં કેટલાંક બાળકો અટવાઈ ગયેલાં - એમ થાય કે એ ખોવાઈ ગયાં કે શું; તરતાંતરતાં દૂર નીકળી ગયેલાં કેટલાંકને કિનારે પાછા આવવાની તકલીફ થઈ, કોઈકને વળી પગમાં કાચ વાગી ગયો - આવી સ્થિતિમાં દરેકે એકબીજાને પૂરેપૂરી મદદ કરેલી.

એકદરે મજા જ પડેલી. જંગલમાં કેટલાં બધાં પતંગિયાં ને તમરાં હતાં ! ગામમાં દુકાન હતી ત્યાં ચવાણું (પોપ્સીકલ્સ) પણ મળતું હતું ! ત્યાં એક માણસ હતો - જે પોતે એકલો જ લાકડાની એક મોટી હોડી બનાવતો હતો. આમ તો હોડી તૈયાર થવા આવી હતી પણ રોજ સવારે બાળકો સૌથી પહેલા ત્યાં હોડી જતાં કે હોડીનું કામ કેટલું આગળ ચાલ્યું છે ! તોત્તો-ચાનને એ હોડી બનાવનારે લાકડું છોલવાની રંધા જેવી એક વસ્તુ આપી હતી.

'યાદગીરી માટે એક સમૂહ ફોટો પડાવીશું ને ?' નીકળવાના દિવસે

હેડમાસ્ટરજીએ કહ્યું. છોકરાંએ કદીયે સમૂહ-તસવીર પડાવી ન હતી એટલે આ વિચારથી સૌ ખુશખુશાલ થઈ ગયાં. પણ શિક્ષિકાએ જેવો કેમેરા તૈયાર કર્યો કે કોઈને બાથરૂમ જવાનું થયું ! ને વળી એ આવ્યો એટલે બીજાને થયું કે પોતે ઊંધા બૂટ પહેર્યા છે ! છેવટે જ્યારે શિક્ષિકાએ પૂછ્યું કે - 'ચાલો બધાં તૈયાર ?' ત્યારે એમણે જોયું કે બે-ચાર છોકરાં તો ઊભાંઊભાં થાકીને એવાં લોથપોથ થઈ ગયેલાં કે નીચે બેસીને ઊંઘી જ ગયેલાં ! આમ, ફોટો પાડતાંપાડતાં બહુ વાર લાગી !

પરંતુ, પાછળ સમુદ્રનો પરિવેશ છે ને દરેક બાળક પોતપોતાની આગવી અદામાં ઊભેલું છે - એવો એ ફોટોગ્રાફ સૌને માટે એક યાદગાર મોંઘી મિરાત જેવો બની રહ્યો ! એને જોતાં જ વર્ષો જૂની યાદો તાજી થતી - પેલી હોડીની મુસાફરી... ગરમ પાણીના ઝરામાં કરેલું એ સ્નાન... ભૂતની વાતો... અને પેલા 'એય...હા'વાળા ભાઈ...! ઉનાળાની રજાઓનો એનો આ પહેલો આનંદભર્યો પ્રવાસ તોત્તો-ચાન ક્યારેક ભૂલી નહીં.

આ એ દિવસોની વાત છે જ્યારે ટોકિયોમાં ઘરની પાસે આવેલાં તળાવડાંમાં મોટી કે-ફીશ (નમીઠા પાણીમાં રહેતી કાચબા જેવા કવચવાળી માછલી) જોવા મળતી અને કચરો-ગંદવાડ ભેગો કરીને દૂર ફેંકવા જતી કચરા-ગાડીઓ બળદોથી ખેંચવામાં આવતી હતી.

તાલ-વ્યાયામ (યુરિથ્મિક્સ)

ઉનાળાની રજાઓ પૂરી થઈ ને બીજા સત્રનો આરંભ થયો. જાપાનની સ્કૂલોમાં નવું વર્ષ એપ્રિલથી શરૂ થતું હોય છે. રજાઓમાં સૌની સાથે હરવા-ફરવાનું થયું હોવાથી હવે તોત્તો-ચાનને એના વર્ગ સિવાયનાં બીજાં વિદ્યાર્થીઓની સાથે પણ દોસ્તી થઈ ગઈ હતી. ને એટલે, સ્કૂલ એને વધારે ને વધારે ગમવા લાગી હતી.

તોમોએ સ્કૂલમાં વર્ગો લેવાની પદ્ધતિ તો બીજી સ્કૂલો કરતાં નોખી હતી જ; ને એ ઉપરાંત અહીં સંગીત શીખવવા પર વધારે ધ્યાન ને વધુ સમય આપવામાં આવતાં હતાં. સંગીતના વિવિધ પ્રકારોની તાલીમ અહીં અપાતી એમાં રોજ એક પિરિયડ 'તાલ-વ્યાયામ' (યુરિથ્મિક્સ) માટે રહેતો. આ યુરિથ્મિક્સ

સંગીતના તાલ(=રિધમ) શિખવવાની એક ખાસ પ્રકારની તાલીમ હતી - એમીલ જેક્સ-ડેલકોસ નામના એક સ્વીસ સંગીત-શિક્ષક અને સ્વરકાર હતા. એમણે એ શોધી કાઢી હતી. એમની આ શોધ ઇ.સ. 1904માં પહેલી વાર જાણીતી બની હતી. ને પછી ખૂબ ઝડપથી એ આખા યુરોપમાં અને અમેરિકામાં ફેલાઈ ગઈ હતી. આ અંગેની તાલીમ અને સંશોધનની સંસ્થાઓ ઠેરઠેર સ્થપાવા માંડી હતી. આ તાલ-વ્યાયામ-પદ્ધતિ તોમોએ સ્કૂલમાં કેવી રીતે દાખલ થઈ એની પણ એક સરસ વાત છે :

તોમોએ સ્કૂલ શરૂ કરી એ પહેલાં, હેડમાસ્ટર સોસાકુ કોબાયાશી યુરોપના પ્રવાસે ગયેલા - ત્યાં બાળકોને શિક્ષણ કેવી રીતે અપાય છે એ જાણવા માટે. ત્યાંની અનેક પ્રાથમિક શાળાઓમાં એ ફર્યા અને ઘણા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ સાથે ચર્ચાઓ કરી. પેરિસમાં એ ડેલકોઝને મળ્યા - જે પોતે સારા શિક્ષણવિદ હતા ને ઉત્તમ સંગીતકાર પણ હતા.

ડેલકોઝ ઘણાં વર્ષો સુધી એ શોધવા માટે મથામણ કરતા રહ્યા કે, બાળકો માત્ર કાનથી જ નહીં, મન અને હૃદયથી પણ સંગીતની તાલીમ પામે એ માટે શું કરવું જોઈએ? - એટલે કે બાળકો માટે સંગીત એક ચીલાચાલુ વિષય જ ન બની રહે પણ જીવનનો એક ધબકાર બની રહે એ માટે શું કરી શકાય.....? કારણકે આખરે તો સંગીતથી બાળકની સંવેદનશીલતા કેળવાવી જોઈએ.

એમ કરતાંકરતાં એમના ધ્યાનમાં આવ્યું કે બાળકોની કૂદાકૂદ ને ધીંગામસ્તીમાં એક લય હોય છે. ને તરત એમને વિચાર આવ્યો કે એવી કેટલીક કસરતો તૈયાર કરવી જોઈએ જેમાં આ પ્રકારના લયનું સૌથી વધારે મહત્ત્વ હોય. એવી સંગીતબદ્ધ કસરતો એમણે તૈયાર કરી ને પછી એની તાલીમ-પદ્ધતિને એમણે નામ આપ્યું - 'યુરિધ્મિક્સ'(તાલ-વ્યાયામ).

કોબાયાશી ડેલકોઝની સ્કૂલમાં એક વરસ રોકાયા હતા. ને એમણે આ તાલીમ-પદ્ધતિ બરાબર શીખી લીધી હતી. કેટલાક જાપાની કલાકારોને પણ ડેલકોઝ માટે આદર જાગ્યો હતો. એ કલાકારો એટલે જાપાની સંગીતકાર કોસ્કાક યામાદા, જાપાનના આધુનિક નૃત્યના જનક બાકુઈશી, કાબુકી અભિનેતા ઈચિકાવા સદાનજી-બીજા, આધુનિક નાટકના અગ્રણી પ્રારંભક કાઓરુ ઓસનાઈ અને નર્તકી મિચિઓ ઈતી. આ સૌનું એવું માનવું હતું કે ડેલકોઝની આ શિક્ષણપદ્ધતિ ઘણી કળાઓના પાયારૂપ છે. પરંતુ હેડમાસ્ટરજી સોસાકુ કોબાયાશી એવા પહેલા માણસ હતા કે જેમણે આ પદ્ધતિનો છેક પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે ઉપયોગ કર્યો.

તમે એમને કદાચ પૂછો કે આ યુરિધ્મિક્સ છે શું ? - તો એ એમ કહે

કે, આ એક એવો વ્યાયામ છે જે શરીરના તંત્રને શુદ્ધ કરે છે; એક એવી રમત છે જેનાથી આપણા મનને, શરીર પાસેથી કેવી રીતે કામ લેવું ને એને કેવી રીતે નિયંત્રિત રાખવું, એની તાલીમ મળે છે. આ તાલ-વ્યાયામ આખા વ્યક્તિત્વને જ લયાત્મક કરે છે. અને લયબદ્ધ વ્યક્તિત્વ હંમેશા સુંદર અને સશક્ત હોય છે જે કુદરતના લય સાથે પણ સુમેળ સાધે છે.

તોત્તો-ચાનના વર્ગમાં શરીરને માટેના આવા લય-તાલ શીખવવાની શરૂઆત થઈ. હેડમાસ્ટરજી સભાગૃહના મંચ પર બેસી પિયાનો વગાડતા અને બાળકો ત્યારે જે જગાએ હોય ત્યાંથી એ પિયાનોના લય સાથે તાલ મેળવી ચાલવા લાગતાં. એ સૌને પોતાને ઠીક પડે એ બાજુ ચાલવાની છૂટ હતી પણ ધ્યાન એટલું રાખવાનું હતું કે એ બીજા સાથે અથડાઈ ન પડે. આ કારણે, સામાન્ય રીતે, એ લોકો જૂથ બનાવીને એક દિશામાં ચાલતાં. જો એમને સમજાય કે સંગીત બેવડા તાલમાં ચાલે છે તો એ લોકો ચાલવાની સાથેસાથે હાથ પણ ઉપર-નીચે કરતાં જતાં, સંગીત-નિર્દેશક કરતા હોય છે એ રીતે. એમણે પગ જોરથી પછાડવાના ન હતા, જો કે એનો અર્થ એવો પણ નહીં કે એમણે નૃત્યનાટિકા(બેલે)ના નર્તકોની જેમ પગના પંજા પર ગતિ કરવાની હતી. ખરેખર તો એમને કહેવામાં આવ્યું હતું કે શરીરને સાવ ઢીલું છોડીને ચાલો - સ્થેજ લસરતી ચાલે. ખાસ વાત એ કે એમણે ખૂબજ સ્વાભાવિક રીતે ચાલવાનું હતું એટલે એ ઠીક લાગે તે રીતે ચાલી શકતાં. સંગીતની ગતિ બે ને બદલે ત્રણ માત્રાની બની જતી ત્યારે એમના હાથની ને પગની ગતિ એ અનુસાર બદલાતી ને તેજ બનતી. એમણે વધુમાં વધુ છ માત્રાની ગતિ સુધીની તાલીમ લેવાની રહેતી.

આમાં ચાર તાલ-માત્રા સરળ હતી :

'હાથ - નીચે, આસપાસ, બાજુમાં, ઉપર !'

પણ પાંચ તાલ-માત્રા આવે ત્યારે -

'હાથ - નીચે, આસપાસ, સામે, બાજુમાં, ઉપર !'

ને છ તાલ-માત્રા વખતે -

'હાથ - નીચે, આસપાસ, સામે, ફરી આસપાસ, બાજુમાં, ઉપર !'

આમ તાલ-માત્રાઓ વધતી જતી એમ તાલ જાળવવાનું કઠણ બની જતું.

પણ આ કામ એથી ય મુશ્કેલ તો ત્યારે બનતું જ્યારે હેડમાસ્ટરજી એમ કહેતા કે 'પિયાનો પર તાલ-માત્રા બદલાય તો પણ હું કહું નહીં ત્યાં સુધી તમારે લય બદલવાનો નહીં.' એટલે કે, દાખલા તરીકે, બાળકો બે તાલ-માત્રાના

લયમાં ચાલતાં હોય ને પિયાનોનું સંગીત અચાનક બદલાઈને ત્રણ તાલ-માત્રાનું થઈ જાય તો પણ બાળકોએ તો બે તાલ-માત્રાના લયમાં જ ચાલવાનું ! આ બહુ જ અઘરું હતું ! પણ હેડમાસ્ટરજી કહેતા કે બાળકોની એકાગ્રતા વિકસાવવા માટે આ જરૂરી છે.

ઠીકઠીક સમય પછી છેવટે એ કહેતા, ‘હવે બદલો તમારી ચાલ.’

એટલે રાહતનો શ્વાસ લઈને બાળકો તરત ત્રણ તાલ-માત્રા પર આવી જતાં. પણ ત્યારે વળી પાછું ધ્યાન તો રાખવું જ પડતું. મનમાંથી બે તાલ-માત્રા ખસેડીને સ્નાયુઓને ત્રણ તાલ-માત્રાનો આદેશ આપવો પડતો ને ત્યારે વળી સંગીત અચાનક પાંચ તાલ-માત્રામાં ફેરવાઈ ગયું હોય ! શરૂશરૂમાં તો બધાંના હાથપગ આડાઅવળા પડવા લાગતા, ગરબડ થઈ જતી. પણ પછી મહાવરો થતો ગયો એમ આ તાલ-વ્યાયામ જામવા માંડ્યો. બાળકો પોતે તાલપલટા વિચારી શકતાં ને એની મજા માણતાં.

સામાન્ય રીતે તો દરેક બાળક સ્વતંત્ર રીતે વ્યાયામ કરતું પણ ક્યારેક, માત્ર બે તાલ-માત્રાનો લય હોય ત્યારે, એકબીજાના હાથને પકડીને જોડીમાં પણ ચાલતાં, ક્યારેક વળી આંખો બંધ રાખીને ચાલતાં. બસ એક જ વાતની મનાઈ હતી – વ્યાયામ કરતી વખતે વાતો નહીં કરવાની.

ક્યારેક વાલી-શિક્ષક-મિલનના પ્રસંગે આવેલી બાળકોની માતાઓ પણ બારીમાંથી ડોકિયું કરી લેતી ને એમનેય એ જોવામાં આનંદ આવતો કે દરેક બાળક બહુ જ સ્વાભાવિકતાથી હાથ-પગ લયમાં હલાવે છે. ને આનંદથી ઊછળે છે.

આમ, તાલ-વ્યાયામનું પ્રથમ ધ્યેય શરીર અને મનને લય અંગે સભાન બનાવવાનું ને એ રીતે દેહ અને ચિત્ત વચ્ચે સંવાદિતા રચવાનું હતું. આખરે તો એનો આશય કલ્પનાશક્તિને જગાડીને સર્જકશક્તિને વિકાસમાન કરવાનો હતો.

તોમોએ સ્કૂલમાં પહેલીવાર પ્રવેશ કરેલો ત્યારે તોત્તો-ચાને, મુખ્ય દરવાજા આગળ સ્કૂલનું નામ લખેલું એ વાંચીને માને કહેલું, ‘તોમોએ’નો અર્થ શું થાય ? ‘તોમોએ’ એ અલ્પવિરામ જેવા આકારનું એક પ્રાચીન પ્રતીક છે. હેડમાસ્ટરજીએ એ પ્રાચીન પ્રતીક-આકારને લઈને – એક ઊંધો અલ્પવિરામ ને એક સીધો અલ્પવિરામ જોડીને “ તથા એમાંથી એકને કાળો તથા બીજાને ધોળો કરાવીને – એવા બે ‘તોમોએ’ સાથે મૂકીને એક વિશિષ્ટ, પૂર્ણ વર્તુળ આકારવાળું, સ્કૂલ-

ચિહ્ન તૈયાર કરાવ્યું હતું :

આવું પ્રતીક એ પણ સૂચવતું હતું કે શરીર અને મનનો એકસરખો વિકાસ કરીને પૂરેપૂરી સંવાદિતા સુધી પહોંચી શકાય છે.

યુરિધિક્સને પોતાની શાળાના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવા પાછળ એમની એ જ સમજ હતી કે બાળકોના વ્યક્તિત્વ પર તાલ-વ્યાયામનો પ્રભાવ પડે ને એ રીતે એમનો વિકાસ સ્વાભાવિક બને.

હેડમાસ્ટરજી એમના પોતાના સમયની શિક્ષણ-પદ્ધતિના ટીકાકાર હતા કેમકે એમાં લિખિત શબ્દ પર વધારે ભાર મૂકવામાં આવતો હતો. એને લીધે બાળકની ઈન્દ્રિય-સંવેદના ઓછી ને ઓછી થતી જાય છે અને જેને આપણે પ્રેરણા કહીએ છીએ એવી સાહજિક, કુદરતી ગ્રહણશીલતા પણ ઓછી થતી જાય છે.

કવિ બાશોએ કહેલું :

સાંભળો,

દેડકો કૂદી રહ્યો છે

મૌનના પ્રાચીન સરોવરમાં !

તળાવમાં કૂદતા દેડકાને તો કવિ બાશોની પહેલાં પણ અનેક જણાએ જોયો હશે! અને યુગોથી આ દુનિયામાં માત્ર વોટ અને ન્યૂટનનું એકલાનું જ ‘ઊંચળતી કિટલીની વરાળ’ પર ને ‘ઝાડ પરથી નીચે પડતા સફરજન’ ઉપર ધ્યાન પડ્યું હશે એવું તો નથી ને ?

એટલે, હેડમાસ્ટરજી કહેતા કે, આંખો હોય ને સુંદરતા ન દેખાતી હોય; કાન હોય ને સંગીત ન સંભળાતું હોય; મગજ હોય પણ એના પર સત્ય ન ઝિલાતું હોય; હૃદય હોય પણ એ સ્પંદિત ન થઈ ઊઠતું હોય... તો એ ચિંતાનો વિષય છે.

અને તોત્તો-ચાન ઈઝાડોરા ડંકનની જેમ, ઉઘાડે પગે દોડતી ને ઊછળતી ત્યારે બહુ ખુશ રહેતી. એના માન્યામાં જ ન આવતું કે આ બધું ભણવાના ભાગરૂપે થઈ રહ્યું છે.

મારે બસ આ જ જોઈએ.

મંદિરના મેળામાં તોત્તો-ચાન આ પહેલી જ વાર જઈ રહી હતી. એની જૂની સ્કૂલ પાસે આવેલા સેન્જોકુ સરોવરની વચ્ચે એક નાનો ટાપુ હતો અને એમાં સુંદરતા ને સંગીતની દેવી બેન્ટેનનું મંદિર હતું. ત્યાં દર વર્ષે મેળો ભરાતો. એ મેળામાં મા અને ડેડી સાથે તોત્તો-ચાન જઈ રહી હતી ત્યારે રસ્તે તો આછું અજવાળું હતું પણ જેવો મેળો નજીક આવ્યો કે બધું ઝળાંઝળાં થઈ રહ્યું એવો મેળાનો ભપકો હતો. એ તો મેળાની એકેએક દુકાનમાં કુતૂહલથી ડોકિયાં કરવા લાગી. મેળામાં ચારેકોર જાતજાતના અવાજો -ચેંચાં ને ધડામધમ ને છમમ્છમ - સંભળાતા હતા ને ભાતભાતની સુવાસો આવતી હતી. તોત્તો-ચાન માટે આ બધું નવું નવું ને નવાઈ ભરેલું હતું.

એક જગાએ રમકડાંનો હુક્કો હતો એનો દમ મારતાં ગળામાં પીંપરમીટની

સુવાસ આવતી હતી! એ હુક્કા પર વળી બિલાડીઓનાં ને કૂતરાંનાં ને એવાં બધાં ચિત્રો હતાં. ત્યાં લોલીપોપ મળતી હતી ને બુફ્ફીના બાલ મળતા હતા. વાંસની બંદૂકો હતી જેમાં લાકડાનું ખપાટિયું નાખીને છોડવાથી 'ફટ્ટ' એવો અવાજ નીકળતો હતો.

રસ્તાને એક છોડે ઊભેલો માણસ કાચ ખાવાના ને તલવાર ગળી જવાના નુસખા કરતો હતો. એક બીજો માણસ વળી એક ખાસ પ્રકારનો પાવડર વેચતો હતો - વાસણના કાંઠલા પર એ પાવડર ઘસવાથી 'ચક્ ચક્' એવો અવાજ થતો હતો. ત્યાં એક જગાએ વળી જાદુઈ વીંટીઓ હતી જે પૈસા પર મૂકવાથી પૈસા છૂ થઈ જતા હતા ! પહેલાં ન દેખાય પણ સૂરજના અજવાળામાં ધરવાથી ધીમેધીમે દેખાવા માંડે એવાં ચિત્રો હતાં. કાગળનાં ફૂલની કળીઓ હતી જે પાણીમાં મૂકતાં જ ખીલવા લાગતી હતી ! તોત્તો-ચાન આગળ ચાલતી થઈ, એની આંખો બધે કુતૂહલથી ફરતી રહી. એક જગાએ તો એ એકદમ ઊભી રહી ગઈ.

'અરે વાહ, જુઓ તો' - એણે મોટેથી બૂમ મારી. એક ખોખામાં નાનાંનાનાં પીળાં મરઘાંનાં બચ્ચાં ભરેલાં હતાં. 'મારે પણ એક લેવું છે', એણે માને અને ડેડીને એ બાજુ ખેંચી જઈને કહ્યું. 'મને એક બચ્ચું અપાવોને !' એણે ચીસાચીસ કરી મૂકી.

આ બચ્ચાં તોત્તો-ચાન તરફ ચાલવા લાગ્યાં. એમનાં નાનકડાં ડોકાં એમણે ઊંચાં કર્યાં ને શરીર હલાવતાં હલાવતાં જોરથી 'ચેં-ચેં' કરવા લાગ્યાં.

'કેવાં મજાનાં છે. હું ને?' - એને થયું કે આવાં વહાલાંવહાલાં નાનુકડાં એણે પહેલાં ક્યારેય જોયાં ન હતાં. એ ત્યાં જ નીચે બેસી ગઈ.

'લઈ આપો ને...!' એણે ફરી મા-ડેડીને વિનવણી કરી. પણ એના આશ્ચર્ય વચ્ચે એ લોકો તો એને ખેંચીને દૂર લઈ જવા લાગ્યાં.

'પણ તમે કહ્યું હતું ને કે, મેળામાંથી તને જે ગમે તે ખરીદજે? તો, મારે તો આ જ જોઈએ છે.'

'ના બેટા' માએ કહ્યું, 'આ નાનાંનાનાં મરઘલાં તો તરત મરી જવાનાં.'

'કે...મ?' રડતાંરડતાં તોત્તો-ચાને પૂછ્યું.

ડેડી એને ત્યાંથી સ્હેજ દૂર લઈ ગયા ને એને સમજાવી : 'જો એ હમણાં વહાલાંવહાલાં લાગે છે ને તોત્સ્કી, પણ છે ને, એ બહુ જ દૂબળાં છે એટલે બહુ જીવશે નહીં. અને એ મરી જશે એટલે પાછી તું વધારે રડીશ. એટલે જ તને અમે એ લાવી આપતાં નથી.' પણ તોત્તો-ચાનનો જીવ મરઘલાંમાં એવો

પેસી ગયો હતો કે એ કશું સાંભળવા તૈયાર જ ન હતી :

‘હું એમને નહીં મરવા દઉં, હું એમને બહુ સાચવીશ.’ મા અને ડેડી એને ત્યાંથી દૂર લઈ જવાની કોશિશ કરતાં હતાં પણ એ તો લાલચભરી આંખેથી મરઘાંને જ જોતી રહી ને પેલાં મરઘાં પણ જોરશોરથી ચેં-ચેં કરીને એની તરફ જોતાં હતાં. તોત્તો-ચાને મનમાં ગાંઠ વાળી કે એને તો બસ મરઘું જ જોઈએ, એટલે વારંવાર એ કાલાવાલા કરતી જ રહી - ‘લઈ આપો ને, લઈ આપોને....!’ પણ મા અને ડેડી પણ મક્કમ હતાં. ‘જો, અમારે તને એટલા માટે જ નથી લાવી આપવાં કે એ લઈને છેવટે તો તું વધારે જ રડવાની છે.’

તોત્તો-ચાન હવે ધૂસકે ધૂસકે રડવા લાગી ને ઘેર પાછા જવાના રસ્તે ચાલવા લાગી. એની આંખોમાંથી ચોંધાર આંસુ વહેતાં હતાં. જ્યારે પેલા અંધારિયા રસ્તે એ ચાલતાં હતાં ત્યારે તે એટલાં હિબકાં ભરતી હતી કે એનું આખું શરીર ધૂજતું હતું. ‘મને... અત્યાર સુધી... કદી પણ... કોઈ વસ્તુ લેવાનું... આટલું બધું મન નથી થયું. હવે હું... કદી પણ... કશું જ લાવવાનું તમને નહીં કહું... બસ, મને એમાંથી એક મરઘું લઈ આપો....’

છેવટે માને અને ડેડીને એની વાત માનવી પડી : ‘સારું, ચાલો....’

વરસાદ પછી જાણે સૂરજ નીકળ્યો - તોત્તો-ચાન બે નાનકડાં મરઘાંને નાના ડબ્બામાં લઈને આખે રસ્તે મલકતી મલકતી ચાલતી હતી.

બીજે જ દિવસે માએ સુથારને બોલાવીને લાકડાની પટ્ટીઓનું પાંજરા જેવું ખોખું બનાવડાવ્યું ને એમાં એક નાનો બલ્બ ફીટ કરાવ્યો જેથી બચ્ચાંને ગરમાવો મળતો રહે. તોત્તો-ચાન બસ આખો વખત એ બચ્ચાંને જોતી - પીળચળાં આ મરઘાં બહુ વહાલાં લાગતાં હતાં. પરંતુ, અફસોસ, કે ચોથે દિવસે એમાંનું એક હરતું-ફરતું બંધ થઈ ગયું ને પાંચમે દિવસે તો બીજાની પણ એ જ દશા! તોત્તો-ચાને એમને બહુ હલાવ્યાં ને પુચકાર્યા પણ એકેય વાર એમણે ચેં-ચેં ન કર્યું. એ બહુ વાર પાસે બેસી રહી ને રાહ જોતી રહી પણ બચ્ચાંએ આંખો ખોલી નહીં. માએ ને ડેડીએ કહેલું એવું જ થયું.

મનમાં ને મનમાં રડતાંરડતાં એણે બગીચામાં એક નાનોસરખો ખાડો ખોદ્યો. બન્નેને અંદર મૂકીને ઉપર માટી વાળી લીધી. ને એની ઉપર થોડાંક ફૂલ મૂક્યાં. એમનું પેલું પાંજરું હવે સૂનુંસૂનું ને મોટુંમોટું લાગતું હતું. એના એક ખૂણામાં બચ્ચાંનું એક નાનકડું પીળું પીછું પડ્યું હતું. એ જોઈને એને યાદ આવી ગયું કે મેળામાં બચ્ચાં કેવા કૂદકકૂદક ને ચેં-ચેં કરતાં હતાં! કોઈ સાંભળે નહીં એ રીતે, દાંત ભીડીને, એ રડવા લાગી.

આ બચ્ચાં લેવાની ઈચ્છા થયેલી એટલી બધી ઈચ્છા બીજી કોઈ જ વસ્તુ લેવાની એને કદી નહોતી થઈ - ને એ આટલાં જલદી મરી ગયાં! કંઈક ગુમાવવાનો ને જુદાઈનો એનો આ પહેલો અનુભવ હતો.

જી

સૌથી ખરાબ કપડાં

હેડમાસ્ટરજી બાળકોનાં મા-બાપને એક વાત હંમેશાં કહ્યા કરતા કે બાળકોને એ સામાન્યમાં સામાન્ય કપડાં પહેરાવીને મોકલે. આવું તે એટલા માટે કહેતા કે રમતી વખતે છોકરાંનાં કપડાં કાદવવાળાં થાય કે ફાટે તોય ચિંતા નહીં. એમનું માનવું હતું કે બાળકોનાં કપડાં ગંદાં થયાં હોય કે ફાટ્યાં હોય ત્યારે એ માટે એમને ધમકાવવાં એ કંઈ બરાબર ન કહેવાય. કેમકે, આવા ઠપકાની બીકે પછી છોકરાં ક્યારેય મુક્ત મને રમી ન શકે. તોમોએની નજીકમાં બીજી પ્રાથમિક શાળાઓ પણ હતી. ત્યાં છોકરીઓ માટે નેવી-બ્લૂ યુનિફોર્મ હતો અને છોકરાઓ માટે ઊંચા કોલરનાં જેકેટ અને ચક્રી હતાં. જ્યારે તોમોએનાં બાળકો તો એમનાં રોજનાં સર્વસામાન્ય કપડાં પહેરતાં. એમના શિક્ષકોએ પણ છૂટ આપી હતી કે એમને જે રમવું હોય તે મન મૂકીને રમે, કપડાંની ચિંતા ન કરે. એ દિવસોમાં જિન્સના જેવાં મજબૂત પેન્ટ નહોતાં, એટલે લગભગ દરેક છોકરાના પેન્ટ પર ક્યાંક ને ક્યાંક થીંગડું હોય જ! છોકરીઓ ટકાઉ કાપડમાંથી બનાવેલાં સ્કર્ટ કે ડ્રેસ પહેરતી.

તોત્તો-ચાનની સૌથી પ્રિય રમત હતી - બીજાઓના બગીચા અને મેદાનોની વાડો નીચેથી ઢીંચણ અને કોણી પર ચાલીને અંદર ઘૂસવું! એટલે એને તો કપડાંની જરાય કાળજી ન લેવાનું ફાવી ગયું હતું ! એ દિવસોમાં વાડો કાંટાળા તારની બનાવવામાં આવતી ને ક્યારેક તો એવા તાર છેક જમીન-સરસા લગાડવામાં આવતા. એટલે પછી જો એની નીચેથી નીકળવું હોય તો, જેમ કૂતરાં ખોતરે છે એમ, તાર નીચેની જમીન ખોતરવી પડતી! ગમે તેટલું ધ્યાન રાખવા છતાં તોત્તો-ચાનનાં કપડાં તારમાં ભેરવાઈને ફાટતાં. એકવાર તો એનું એક મલમલનું ફોક ઉપરથી નીચે સુધી ફાટીને લીરા થઈ ગયું હતું! ફોક આમ તો જૂનું હતું પણ એને ખબર હતી કે માને એ બહુ ગમતું હતું. એટલે, તોત્તો-ચાને બહુ વખત સુધી વિચાર્યાં કર્યું કે માની આગળ શું બહાનું કાઢવું. ફોક તારની વાડમાં ફાટ્યું

છે એવું કહેવાની તો એની બિલકુલ ઈચ્છા ન હતી. એણે વિચાર્યું કે કંઈ એવું જૂઠું બહાનું શોધી કાઢવું જેથી માને થાય કે ફોક ફાટ્યું એમાં તોત્તો-ચાનનો તો કોઈ વાંક જ નથી! એટલે એણે એક વાત ઘડી કાઢી :

‘હું રસ્તા પર જતી હતી ને, ત્યારે છે ને, એકદમ બહુ બધાં છોકરાં આવ્યાં. એ કોણ હતાં એ પણ મને ખબર નથી. ને છે ને, મારા પર એમણે બહુ બધી છરીઓ ફેંકી. તે એ છરીઓથી જો આ ફોક ફાટી ગયું...’ પણ આવી જૂઠી વાત કહેતાંકહેતાં એને ચિંતા એ હતી કે મા હવે જો કોઈ સવાલો કરશે તો એ શા જવાબ આપશે!

પણ માએ તો બસ એટલું જ કહ્યું, ‘બાપ રે, બહુ ખરાબ થયું, નહીં?’

તોત્તો-ચાને રાહતનો શ્વાસ મૂક્યો. એને થયું કે જરૂર મા સમજી ગઈ કે આવું બને તો તો પછી એનું મનગમતું ફોક પણ ફાટી જાય, અને તો એમાં બિચારી તોત્તો-ચાનનો શો વાંક?

પણ, આ છરીઓવાળી વાર્તા મા કંઈ થોડી માની ગઈ હશે? પીઠ પર છરીઓ ફેંકાઈ હોય તો ઘા પણ પડ્યા હોય ને? ને વળી તોત્તો-ચાન આવી ઘટનાથી ડરી ગઈ હોય એવું ય નહોતું લાગતું! માને ખબર પડી ગઈ કે એણે બહાનું શોધી કાઢ્યું છે. પણ આવું મોટું જુઠાણું ઉપજાવી કાઢવું એ કંઈ તોત્તો-ચાનના સ્વભાવમાં ન હતું. મા સમજી ગઈ કે પોતાને ગમતું હતું એ ફોક ફાટી ગયું એથી તોત્તો-ચાનને બહુ જ પસ્તાવો થયો છે એટલે જ આવી વાત એણે બનાવી કાઢી છે – માને એ વાતે સંતોષ થયો. પરંતુ, એક બીજી વાત મા ઘણા વખતથી જાણવા માગતી હતી ને એને લાગ્યું કે એ વાત કઢાવવાનો આ સારો મોકો છે. એટલે એણે પૂછ્યું :

‘એ તો હું સમજી ગઈ કે આમ છરીઓ વગેરે વાગે એટલે તારાં ફોક ફાટી જાય છે. પણ તારી ચડીઓ પણ કેમ રોજ ફાટી જાય છે?’ માને સમજાતું નહોતું કે સરસ ઝૂલ લગાવેલી મજબૂત ચડીઓ પાછળના ભાગથી કેમ ફાટી જાય છે, રોજ. ચડીઓ ગંદી થાય કે લપસણી પર લપસવાથી ઘસાતી જાય એ સમજી શકાય, પણ આમ ફાટી તો કેવી રીતે જાય?

તોત્તો-ચાને થોડીકવાર વિચાર કર્યો ને પછી એણે કહ્યું : ‘જો, કોઈ વાડ કાંટાળા તારની બનાવેલી હોયને, તો એની નીચેથી, થોડું થોડું ખોદીને પણ, અંદરની બાજુ જઈએને, ત્યારે ફોક કે સ્કર્ટ ફાટે જ વળી, ને પાછાં બહાર નીકળીએને, એ વખતે ચડી પણ ફાટે જ વળી. અને બીજું શું કે દર વખતે, અંદર જતી વખતે ‘હું આવું અંદર?’ એમ કહેવું પડેને? ને બહાર નીકળતી

વખતે, પાછા વળીને, ‘ચાલો, આવજો ત્યારે’ એવું પણ કહેવું પડેને? એટલે આ ફોક ને ચડીઓ ફાટે જ વળી.’

માને આ બધું અષ્ટપષ્ટ સમજાયું નહીં – પણ એને આ બધું સાંભળવાની ગમ્મત પડી.

‘એમાં બહુ મજા આવે?’ – એણે પૂછ્યું.

તોત્તો-ચાનને, માએ આવું પૂછ્યું એની નવાઈ લાગી, એ કહે –

‘હા હા વળી, તું પણ એકવાર કરી જો ને, બહુ મજા પડશે. ને તારી ચડીઓ પણ ફાટી જશે, જોજેને!’

તોત્તો-ચાનને જેમાં બહુ આનંદ આવતો હતો એવી એની પ્રિય રમતની આખી રીત કંઈક આ મુજબની હતી:

સૌથી પહેલાં તો એ કાંટાળા તારની વાડ હોય એવી જગા શોધતી. પછી, ‘માફ કરજો, શું હું અંદર આવી શકું?’ એમ કહેતાં કહેતાં તારને સ્થેજ ઉપર ઘડેલીને પછી હાથના પંજા અને નખથી, એ તારની નીચે એક ખાડો કરતી. પછી પેટે ઘસડાઈને અંદર જતી. અંદર ગયા પછી, પેલા ખાડાની બાજુમાં જ એક બીજો ખાડો ખોતરીને, ‘ચાલો, આવજો ત્યારે’ એમ બોલીને પછી પાછું પેટે ઘસડાતાં બહાર નીકળતી.

તોત્તો-ચાનની માની સમજમાં હવે આવવા માંડ્યું હતું કે બહાર નીકળતી વખતે, તારમાં ભરાવાથી, ચડીઓ ફાટતી હતી. અને પાછી પેસ-નીકળની એની રમત વારંવાર ચાલ્યા જ કરતી હતી. દર વખતે ‘માફ કરજો, શું હું અંદર આવું?’ કહીને ખાડો ખોદવાનો ને બહાર નીકળતાં ‘અચ્છા, આવજો ત્યારે’ કહીને ફરી પેટે ઘસડાવાનું. આથી ફોક-ચડીઓ તો ફાટતાં જ. તોત્તો-ચાન ખૂબ જ મશગૂલ થઈને, વાડના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી આમ ખાડા ખોદતી જઈને પેસતી-નીકળતી. પછી કપડાં ફાટે એમાં આશ્ચર્ય કેવું!

આવી કોઈ રમતની કલ્પના મોટેરાંને તો થકવી પણ દે ને એમને એથી અણગમો પણ થાય, પરંતુ બાળકો માટે તો એ બહુ આનંદની વાત બની જાય. તોત્તો-ચાનના ગંદા હાથ, માટીથી ભરાઈ ગયેલા નખ, ને માટીવાળા થઈ ગયેલા કાન જોઈને માને એની કંઈક ઈર્ષ્યા પણ થતી! અને એની સાથેસાથે આશ્ચર્યશ્રી માટે માન પણ વધી જતું. ખરેખર, એમણે સાચું જ કહેલું કે બાળકોને એવાં સામાન્ય કપડાં પહેરાવો કે એ ઈચ્છા થાય એટલાં ગંદાં કરી શકે. આશ્ચર્યશ્રી બાળકોના મનને બરાબર જાણતા હતા એનું આ પણ એક પ્રમાણ હતું.

તાકાહાશી

એક દિવસ સવારમાં જ્યારે બાળકો મેદાનમાં દોડાદોડી કરતાં હતાં ત્યારે ત્યાં આવીને આચાર્યશ્રીએ કહ્યું : ‘જુઓ, આ તમારો નવો દોસ્ત છે. એનું નામ છે તાકાહાશી. એ પણ પહેલા ધોરણવાળા ડબ્બામાં બેસશે.’

તોત્તો-ચાન અને એનાં સાથી મિત્રોએ તાકાહાશી તરફ જોયું. એણે પોતાની હેટ ઉતારીને, વિનયથી માથું નમાવ્યું. સ્હેજ શરમાળ અવાજે બોલ્યો : ‘કેમ છો?’

તોત્તો-ચાન અને એનાં મિત્રો પહેલા ધોરણમાં હતાં એટલે નાનાં-નાનાં જ હતાં. પણ આ તાકાહાશી તો, છોકરો હોવા છતાં, એમનાથી ય નાનકો હતો. એના હાથ અને પગ નાનકડા હતા. પણ એના ખભા પંહોળા હતાં. એ કંઈક ગરીબડો દેખાતો હતો.

‘ચાલોને – એની સાથો વાતો કરીએ,’ તોત્તો-ચાને મિયો-ચાન અને સાક્કો-ચાનને કહ્યું. એ ત્રણે તાકાહાશી પાસે ગયાં. નજીક ગયાં એટલે એણે સ્મિત કર્યું. એની આંખો મોટી ને ગોળગોળ હતી. એમ લાગતું હતું કે એને કંઈક કહેવું છે.

‘તારે આપણા ધોરણવાળો ડબ્બો જોવો છે ને?’ તોત્તો-ચાને પૂછ્યું.

‘હું’ – હેટ પહેરતાં એણે કહ્યું.

‘તોત્તો-ચાનને એ ડબ્બો બતાવવાની બહુ તાલાવેલી હતી. એ દોડતી ત્યાં પહોંચી અને બારણા પાસે જઈને કહ્યું : ‘ચાલ, જલદી.’

તોત્તો-ચાને જોયું કે તાકાહાશી બહુ ઝડપથી ચાલે છે પણ હજુ એ ઠીકઠીક છેડે હતો.

‘આવું છું’ – દોડવાનો પ્રયત્ન કરતાં એ માંડ લથડતાં બચ્યો.

તોત્તો-ચાનને હવે ખ્યાલ આવી ગયો કે યાસુકી-ચાનની જેમ તાકાહાશીને પોલિયો તો નથી, ચાલતી વખતે એના પગ પણ ઘસડાતા નથી, છતાં, એને ડબ્બા સુધી આવતાં વાર તો ઘણી લાગે છે. એટલે એ શાંતિથી રાહ જોવા લાગી. તાકાહાશી ઝડપથી ચાલવાની બને એટલી કોશિશ કરતો હતો એટલે ‘જલદી કર, જલદી કર’ કહેવાનો તો હવે કશો અર્થ ન હતો. એના પગ ઠીંગણા હતા ને વાંકા વળી ગયેલા હતાં. કોઈ શિક્ષક કે મોટેરાં તો એને જોઈને જ સમજી જાય કે એના શરીરનો વિકાસ અટકી ગયેલો છે. એણે જોયું કે તોત્તો-

ચાન એની તરફ જ જોઈ રહી છે ત્યારે એ જોરજોરથી હાથ હલાવીને ઝડપથી ચાલવા લાગ્યો. ડબ્બાના બારણા આગળ પહોંચતાં એણે તોત્તો-ચાનને કહ્યું, ‘તું ખરેખર બહુ ઝડપથી દોડે છે.’ પછી એણે કહ્યું, ‘હું ઓસાકાનો છું.’

‘ઓસાકા?’ – તોત્તો-ચાન ઉત્તેજનાથી બોલી ઊઠી. ઓસાકા એના સ્વપ્નનું શહેર હતું જે એણે કદી જોયું ન હતું. માના નાના ભાઈ, એના મામા, યુનિવર્સિટીમાં ભણતા. એ જ્યારેજ્યારે ઘરે આવે ત્યારે તોત્તો-ચાનનું માથું બે હાથે પકડીને એને થાય એટલી ઊંચી કરતા ને પછી કહેતા, ‘હું તને ઓસાકા બતાવું છું, જો દેખાય છે ને હવે ઓસાકા?’

આ તો નાનાં છોકરાંને રમાડવાની એક રીત હતી. પણ તોત્તો-ચાન એને સાચી માની લેતી. ઊંચે પકડેલી હોય એથી એના ગાલની ચામડી ખેંચાઈ જતી ને એના કાન ને આંખો દુખતાં, તેમ છતાં એ આમતેમ ઓસાકા જોવા મથ્યા કરતી. એને થતું કે એક દિવસ એને જરૂર ઓસાકા દેખાશે. એટલે જ્યારે મામા આવે ત્યારે એ કહેતી, ‘મને ઓસાકા બતાવોને?’ આ રીતે ઓસાકા એના સ્વપ્નનું નગર બની ગયું હતું. અને હવે આ તાકાહાશી એ શહેરમાંથી આવ્યો છે!

‘મને ઓસાકા વિશે વાત કરને?’ – તાકાહાશીને એણે કહ્યું.

‘ઓસાકા વિશેને?’ – એણે આનંદથી હસતાં કહ્યું. એનો અવાજ સ્પષ્ટ અને મોટેરાં જેવો ઘેરો હતો. એટલામાં વર્ગ શરૂ થવાનો બેલ વાગ્યો.

‘ઓફ... ફો!’ તોત્તો-ચાને ઉદ્ગાર કર્યો. તાકાહાશી ખુશ-ખુશ થઈને બારણામાં પેઠી, એનું આમતેમ હાલતું શરીર એના દફતર પાછળ ઢંકાઈ જતું હતું. વર્ગમાં જઈને એ છક આગલી પાટલી પર જઈને બેઠી. તોત્તો-ચાન પણ ઝટઝટ એની બાજુમાં જઈને બેસી ગઈ. એને થયું કે સ્કૂલમાં જ્યાં બેસવું હોય ત્યાં બેસવા મળે છે એ કેટલું બધું સારું કહેવાય, કેમકે એ તાકાહાશીથી દૂર બેસવા નહોતી માગતી. આમ શરૂ થઈ તોત્તો-ચાન અને તાકાહાશીની દોસ્તી!

ફૂદી પડતાં પહેલાં જુઓ

સ્કૂલમાંથી ઘર તરફ જવાના રસ્તે, ઘરની બિલકુલ પાસે રસ્તાને એક છેડે તોત્તો-ચાને એક લોભામણી વસ્તુ જોઈ. ત્યાં રેતનો એક મોટો ઢગલો હતો. દરિયાથી આટલે દૂર રેતનો આવો ઢગલો જોઈને એ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગઈ. આ સંપનું

તો નથી ને? એ ખુશખુશ થઈ ગઈ. ફૂદકો મારીને એ રેતીના ઢગલાની ટોચે ચઢી ને જોરથી એની વચ્ચોવચ ફૂદી. પણ આ ઢગલો ખરેખર રેતીનો હતો નહીં. એમાં, દીવાલ પર પ્લાસ્ટર કરવા માટે તૈયાર કરેલો સિમેન્ટ હતો. એટલે 'ઝપ્' લઈને એ એમાં અંદર ઊતરી ગઈ. દફતર ને જૂતાંના ઝોળાસમેત એ છાતી સુધી અંદર જતી રહેલી. એ ચીકણા પ્લાસ્ટરમાં તે, જાણે કોઈ મૂર્તિ ન હોય એમ, જકડાઈ ગઈ! બહાર નીકળવા એ મથામણ કરવા લાગી પણ એમ કરવામાં તો એનાં બંને પગ અંદર ને અંદર ઊંડી લપસતા જતા હતા. પગમાંથી બૂટ પણ નીકળી જાય એમ લાગતું હતું. અને હવે તો, આખી ને આખી અંદર ઊતરી ન જવાય એનું ધ્યાન પણ રાખવાનું હતું. એટલે જૂતાંનો ઝોળો પકડ્યો હતો એ એનો ડાબો હાથ ઉપરના ચીકણા પ્લાસ્ટર પર ટેકવીને એ છેવટે હાલ્યાચાલ્યા વિના સ્થિર ઊભી રહી ગઈ. એટલામાં, એક-બે અજાણી સ્ત્રીઓ ત્યાંથી પસાર થતી હતી. એમને જોઈને હળવે અવાજે એણે કહ્યું - 'એય..., જુઓને...!' પણ એ લોકોને લાગ્યું હશે કે છોકરી કંઈક રમત કરી રહી છે એટલે સ્હેજ હસીને એ લોકો આગળ ચાલ્યાં.

સાંજ પડી. અંધારું થવા આવ્યું એટલે મા એને શોધવા નીકળી. એકાએક એની નજર પડી તો, તોત્તો-ચાનનું માત્ર ડોકું જ ઢગલાની બહાર દેખાતું હતું. આશ્ચર્ય ને ચિંતાથી ગભરાઈને એ અવાજ થઈ ગઈ. એણે તોત્તો-ચાનનો હાથ પકડી ખેંચવા માંડી પણ ત્યાં તો એના પગ પણ સિમેન્ટના આ લખ્ખામાં ગરકી જવા લાગ્યા. એટલે પછી એણે આમતેમથી વાંસનો એક લાંબો દંડો ખોળી કાઢ્યો. તોત્તો-ચાનને એનો એક છેડો પકડવા આપ્યો ને એમ કરીને એને બહાર ખેંચી કાઢી.

તોત્તો-ચાન આખી, જાણે પ્લાસ્ટર કર્યું હોય એમ, સિમેન્ટના લખ્ખાથી થોથરથી ખરડાઈ ગઈ હતી!

'જો, મેં તને પહેલાં પણ એકવાર કહેલું કે અજાણી જગા હોય ત્યાં એકદમ ફૂદી પડવું નહીં. પહેલાં બરાબર જોવું, પછી જ ફૂદવું.'

માએ 'પહેલાં પણ એકવાર' એમ કહ્યું એની વાત આ મુજબ હતી :

એકવાર બપોરની રિસેસમાં તોત્તો-ચાન સ્કૂલના મેદાનમાં બધાં સાથે રમતી હતી. ત્યાં ચાલતાંચાલતાં સભાખંડની પાછળના રસ્તે એણે એક છાપાનું પાનું પડેલું જોયું. એને એકદમ તુક્કો સૂઝ્યો કે આ છાપાની બરાબર વચ્ચે ફૂદકો લગાવવાની કેવી મજા આવે! એટલે એ ઠેકડો મારીને થોડીક પાછી આવી ને પછી ત્યાંથી ઝડપભેર દોટ લગાવીને બરાબર છાપાની વચ્ચોવચ ફૂદી. પણ છાપાનો

આ ટુકડો કંઈ સપાટ જમીન પર ન હતો - એને તો ચોકીદારે, પેલી પર્સવાળી ગટર પર ઢાંકીને મૂકેલો હતો. ઢાંકણું બાજુમાં ખસેડીને, સાફ કરતાં પહેલાં એ કંઈક લેવા ગયેલો ને દુર્ગંધ બહાર ન આવે એટલા માટે એણે થોડીકવાર આ છાપું એની ઉપર ઢાંકી રાખેલું. એટલે તોત્તો-ચાન જેવી ફૂદી એવી ધડામ કરતી અંદર ગંદકીમાં પડી! બહુ ત્રાસ થઈ ગયેલો એ દિવસે. બધાંએ મહામહેનતે એને બહાર કાઢેલી ને એને ચોખ્ખી કરતાં પણ ઘણી તકલીફ પડેલી.

મા એ પ્રસંગની વાત કરતી હતી.

'ના મા, હવે કોઈપણ જગાએ હું ફૂદકો નહીં મારું.' - તોત્તો-ચાને બહુ જ ગંભીર ને ધીમા અવાજે કહ્યું. માનો જીવ હવે હેઠો બેઠો પણ બીજી જ મિનિટે તોત્તો-ચાને જે કહ્યું એ સાંભળીને તો ફરી એનો જીવ ઊંચો થઈ ગયો! એ કહે -

'હું હવે છો ને, કદી કોઈ છાપા ઉપર કે કોઈ ઢગલા ઉપર નહીં ફૂદું, બસ!'

માને થયું કે હજુ તોત્તો-ચાનના મનમાં, આ બે ચીજોને બાદ કરતાં, બીજી કોઈપણ વસ્તુ પર ફૂદી પડવાનો તુક્કો આવી શકે!

હવે ટૂંકા દિવસો શરૂ થયા હતા. એટલે, તોત્તો-ચાન અને મા ઘરે પહોંચ્યા ત્યારે રાત પડવા આવી હતી.

છાપી

'અને... પછી... અ...અ... અ...'

તોમોએ સ્કૂલમાં બપોરની ભોજનની રિસેસ આમેય બહુ મજાની હતી - અને હવે એક ઓર મજા એમાં ઉમેરાઈ હતી.

હજુ પણ ગુરુજી બધાં બાળકોના ભોજનના ડબ્બા તપાસી જોતા કે એ લોકો 'કંઈક સમુદ્રનું ને કંઈક પહાડનું,' લાવ્યા છે કે કેમ. ને હજુય એમનાં પત્ની બે વાડકા ભરીને એમની સાથે ચાલતાં ને જેનામાં જે ખૂટતું હોય તે પીરસતાં. અને પછી, હજુ પણ, બાળકો 'ચાવો, ચાવો, ચાવો સારી રીતે... જે કંઈ ખાઓ તો ચાવો ખાસ...' - એ ગીત ગાતાં. અને પછી બધાં એક સાથે બોલતાં - 'ઈ તા દા કિ મા સુ (ઈશ્વર, તારો આભાર માનીને જમું છું.)'

પરંતુ હવે જે નવું ઉમેરાયું તે એ હતું કે 'ઈ તા દા કિ મા સુ' બોલ્યા પછી રોજેરોજ કોઈ એક વિદ્યાર્થીએ એક નાનકડું પ્રવચન કરવાનું થતું.

એક દિવસ હેડમાસ્ટરજીએ કહ્યું : 'મને લાગે છે કે આપણે સૌએ વધારે સારી રીતે જાહેરમાં બોલતા શીખવું જોઈએ. તમને કેમ લાગે છે? એટલે હવે, બધાં જમતાં હોય ત્યારે વારાફરતી રોજ એકએક જણાએ, સૌની વચ્ચે આવીને કંઈક બોલવાનું. કેમ, કેવું રહેશે?'

કેટલાંકે વિચાર્યું કે આપણને તો કંઈ સરસ બોલતાં નહીં આવડે પણ બીજા બોલે તે સાંભળવાની ગમ્મત પડશે, થોડાંક એવું પણ વિચારતાં હતા કે પોતે જે કંઈ જાણે છે તે કહેવાની મજા આવશે. તોત્તો-ચાનને ખબર નહોતી પડતી કે એ શું બોલશે પણ એકવાર બોલી જોવાની એની ઇચ્છા તો હતી જ. એટલે, મોટાભાગનાં બાળકોને આ વિચાર ગમ્યો હતો ને એમણે નક્કી કર્યું કે આવતીકાલથી જ આ કાર્યક્રમ શરૂ કરીએ.

આમ તો જાપાનમાં બાળકોને ઘરમાં કહેવામાં આવતું હોય છે કે જમતી વખતે બોલવાનું નહીં. પરંતુ, વિદેશોમાં ફરવાથી જે અનુભવ થયેલા એ પરથી હેડમાસ્ટરજી પોતાના વિદ્યાર્થીઓને ઉત્સાહિત કરતા કે જમવામાં પૂરતો સમય લો, ને ભોજન દરમ્યાન વાતોચીતો પણ કરતા રહો.

આ ઉપરાંત, એમણે એ પણ વિચાર્યું હતું કે બધાંની વચ્ચે ઊભા થઈને, જરાય મૂંઝાયા વિના, મુક્ત મને ને સ્વજતાથી પોતાના વિચારો રજૂ કરવાની તાલીમ વિદ્યાર્થીઓને મળે એ ખૂબ જરૂરી છે. એટલે એમને થયું કે આવો પ્રયોગ કરવો જોઈએ.

બાળકો આ નવા કાર્યક્રમ માટે તૈયાર હતાં એટલે એમણે આગળ કહેવા માંડ્યું - તોત્તો-ચાન એમની વાત બહુ ધ્યાનથી સાંભળવા લાગી :

'જુઓ, આપણે એકદમ જ, બહુ સરસ બોલવાનું છે એવી ચિંતા નહીં કરવાની. તમને જે ઠીક લાગે તે વિશે તમે બોલજો. તમને શું કરવાનું ગમશે એના પર પણ તમે બોલી શકો. જે બોલવું હોય તે, પણ આપણે બોલવાનું તો રાખીએ જ.'

કોણ કયે દિવસે બોલશે એ નક્કી થયું. ને એ પણ કહેવામાં આવ્યું કે જેનો બોલવાનો વારો હોય એણે ભોજન-ગીત પછી તરત, બીજા કરતાં જરા વહેલું, જમી લેવાનું.

છોકરાંને એ તો ખ્યાલ આવી જ ગયો કે બેત્રણ મિત્રો સાથે વાત કરવી એના કરતાં, આમ બધાની વચ્ચે ઊભા થઈને બોલવું એ જરા મુશ્કેલ તો છે જ, ને એમાં ઘણી હિંમતની જરૂર પણ પડે.

કેટલાંક પહેલવહેલી વાર ઊભાં થતાં જ એવાં શરમાઈ ગયાં કે થોથવાઈ-ગભરાઈને બેસી ગયાં! એક છોકરાએ તો બહુ બધી તૈયારી કરી હતી પણ

એ જેવો ઊભો થયો કે યાદ કરેલું બધું ભૂલી ગયો. એની વાતનું જે શીર્ષક એણે તૈયાર કરેલું એ જ એ વારંવાર બોલવા લાગ્યો : 'દેડકો આસપાસ કૂદાકૂદ કેમ કરે છે? ... દેડકો આસપાસ...'. પછી વળી સ્હેજ આગળ વધ્યો : 'વરસાદ પડતો હોય છે ત્યારે... વરસાદ- ' પણ પછી આગળ કશું યાદ ન આવ્યું. છેવટે 'બસ, આટલું જ' એમ બોલી, ઝૂકીને નમસ્કાર કરીને, એ બેસી ગયો.

હજુ તોત્તો-ચાનનો વારો આવ્યો ન હતો. પણ એણે નક્કી કર્યું હતું કે પોતાનો વારો આવશે ત્યારે એની પ્રિય વાર્તા એ કહેશે : 'રાજકુમાર અને રાજકુમારી'. આ વાર્તાની બધાંને ખબર જ હતી, એટલે જ્યારેજ્યારે રિસેસમાં એ પોતાનાં મિત્રો આગળ વાર્તા કહેવા જતી ત્યારેત્યારે એ કહેતાં, 'બસ...બસ...એ સાંભળી સાંભળીને અમે થાકી ગયાં છીએ.' આમ છતાં, એણે નક્કી કરી લીધું હતું

કે એ આ જ વાર્તા કહેવાની.

આ નવો કાર્યક્રમ બરાબર ચાલી રહ્યો હતો ત્યાં એક દિવસ એક છોકરાએ બોલવાની ચોખ્ખી ના પાડી દીધી : ‘મારી પાસે કંઈ જ કહેવાનું નથી.’

તોત્તો-ચાનને નવાઈ લાગી કે કોઈની પાસે કશું કહેવાનું જ ન હોય?! પણ આ છોકરા પાસે કશું કહેવાનું ન હતું.

આચાર્યજી એ છોકરાની પાટલી પાસે આવ્યા – એનું લંચબોક્સ ખાલી પડેલું હતું. એમણે પૂછ્યું :

‘તો, તારી પાસે કશું જ કહેવાનું નથી, એમને?’

‘ના જી, કશું જ નથી’

છોકરો કંઈ ચાલાકી નહોતો કરતો, એને સાચે જ શું બોલવું એની ખબર નહોતી પડતી.

આચાર્યજી પાછળ જોઈને, એમનું બોખું મોં દેખાઈ જવાની ચિંતા કર્યા વિના, જોરજોરથી હસવા લાગ્યા.

‘ચાલો, તારે શું બોલવું તે આપણે શોધી કાઢીએ.’

‘શોધી કાઢીએ?’ પેલા છોકરાને આશ્ચર્ય થયું.

આચાર્યજી એને બધાંની વચ્ચે લઈ આવ્યા ને એ પોતે એની પાટલી પર જઈને બેસી ગયા.

‘જો હવે, યાદ કર, કે સવારે તું જાગ્યો ને પછી સ્કૂલમાં જવા નીકળ્યો, એ દરમ્યાન તેં સૌથી પહેલાં શું કર્યું?’

‘અ...અ...અ...’ એ છોકરો બોલ્યો ને પછી પાછો માથું ખંજવાળવા લાગ્યો.

‘સરસ. જો તું બોલ્યો કે ‘અ...અ...અ...’ એટલે હવે તારે આગળ કંઈક કહેવાનું તો છે જ. તો, તેં ‘અ...અ...’ પછી શું કર્યું?’

‘અ...અ... ઉહ... હુંઉ... ઊઠ્યો...’ એણે વળી માથું ખંજવાળ્યું.

તોત્તો-ચાન અને બીજાં બાળકોને ગમ્મત પડી. પણ એ ધ્યાનથી આગળ સાંભળવા લાગ્યાં. પેલાએ બોલવા માંડ્યું. ‘પછી... અ...’ પાછો એ માથું ખંજવાળવા લાગ્યો. હેડમાસ્ટરજી બહુ ધીરજપૂર્વક એની સામે જોતા હતા ને સ્મિત કરતા હતા. પછી એમણે કહ્યું :

‘બહુ સંરસ, બસ, આટલું ચાલશે. તું સવારમાં જાગ્યો. આ બધાંને એ તેં સમજાવી દીધું છે. સારા વક્તા બનવા માટે કંઈ એ જરૂરી નથી કે કંઈ અદ્ભુત વાત કરવી કે બધાંને હસાવવા. મહત્ત્વની વાત તો એ છે કે ભલે તારી પાસે કહેવા માટે કશું જ નહોતું. પણ કંઈક કહેવાનું તને મળી આવ્યું તો ખરું જ.’

પણ પેલો બેસી ન ગયો. જરા મોટે અવાજે બોલ્યો : ‘અને ત્યાર બાદ... ઉહ...’

બધાં જ છોકરાં એને સાંભળવા આગળ નમ્યા. પેલાએ એક ઊંડો શ્વાસ લીધો અને બોલવા માંડ્યું : ‘અને ત્યાર બાદ... અ... માએ... અ... એણે કહ્યું... બ્રશ કરી લે... અ... એટલે પછી મેં બ્રશ કર્યું...’

આચાર્યજીએ તાળી પાડી – છોકરાંઓએ પણ તાળીઓ પાડી. એટલે પેલાએ ઓર મોટા અવાજે બોલવા માંડ્યું : ‘અને પછી...અ...’

છોકરાંએ તાળીઓ પાડવી બંધ કરી ને શ્વાસ થંભાવી દઈને કાન માંડ્યા. આખરે પેલો, જંગ જીતી ગયો હોય એમ, બોલ્યો : ‘અને પછી...અ... હું સ્કૂલમાં આવ્યો.’

એક, મોટો સરખો છોકરો, પેલાને સાંભળવા એટલો બધો ઝૂક્યો હતો કે એનું મોઢું એના લંચબોક્સ ઉપર અથડાયું! પણ, બધાં બહુ જ ખુશ થઈ ગયેલાં કે પેલાએ છેવટે, શું બોલવું તે શોધી કાઢ્યું.

આચાર્યજીએ જોરજોરથી તાળીઓ પાડી, તોત્તો-ચાન અને એના મિત્રો પણ જોરજોરથી તાળીઓ પાડવા લાગ્યાં. અરે પેલો, ‘અને ત્યાર બાદ... અ...’ પણ વચ્ચે ઊભોઊભો જ તાળીઓ પાડવા લાગ્યો! આખો સભાખંડ તાળીઓથી ગાજી ઊઠ્યો!

મોટા થયા પછી પણ એ છોકરો, તે દિવસના તાળીઓના ગડગડાટને ભૂલ્યો ન હતો.

જી

‘અમે તો ખાલી રમતાં જ હતાં!’

તોત્તો-ચાનને એક ભયંકર અકસ્માત થયો – સ્કૂલમાંથી આવીને એ રોકી સાથે ‘વરુ...વરુ’ ની રમત રમતી હતી ત્યારે.

આ રમતમાં સામસામી દિવાલેથી બંનેએ ગુલાંટો ખાતાંખાતાં સામેના છોડે જવાનું હોય ને એમ કરતાંકરતાં વચ્ચે ક્યારેક એકબીજા સાથે સામસામે સ્થેજ અથડાઈ પણ જવાય. આવું ઘણીવાર કર્યા પછી એમણે નક્કી કર્યું કે જરા વધારે મજા કરવા રમતને વધારે અટપટી બનાવવી જોઈએ — અલબત્ત, આવા બધા નિર્ણયો, છેવટે તો, તોત્તો-ચાન જ લેતી હતી! એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે સામસામે છોડેથી ગુલાંટો ખાતાંખાતાં જ્યારે બન્ને જણ રૂમની વચ્ચે મળે ત્યારે જે પોતાનું મોં વરુ જેવું વધારે ડરામણું બનાવીને બીજાને બતાવે તે જીતે! રોકી તો જર્મન શેફર્ડ કૂતરો હતો. એને માટે વરુ જેવા દેખાવું એ સહેલું હતું — બસ કાન ઊંચા કરીને, મોં પહોળું કરીને એણે દાંત દેખાડવાના હતા, એટલું જ! એની આંખો તો આમેય સ્થેજમાં ડરામણી બની જતી. પણ તોત્તો-ચાનને તો એ માટે ઘણો પ્રયત્ન કરવો પડતો — એણે પોતાના બંને હાથના પંજા કાન આગળ અડાડી, આંગળીઓ ઉપરની બાજુ પહોળી કરીને મોટા બે કાન

બનાવ્યા હતા. મોં અને આંખો બંને એટલાં વધારે પહોળાં કર્યાં હતાં. અને ગળામાંથી ઘોઘરા અવાજો કાઢીને રોકીને ખોટું ખોટું કરડવા જતી હતી. થોડીવાર તો બધું બરાબર ચાલ્યું. પણ રોકી છેવટે તો કૂતરાનું બચ્ચું હતો. એ તો ભૂલી ગયો કે આ રમત છે અને એણે તોત્તો-ચાનને એકાએક જોરથી એક બટકું ભરી લીધું.

રોકી ભલે નાનું પપી હતો પણ એ તોત્તો-ચાન કરતાં ઘણો મોટો ને કદાવર હતો. એના દાંત લાંબા ને અણીદાર હતા. એટલે શું થયું એ વિચારે એ પહેલાં તોત્તો-ચાનને લાગ્યું કે એનો જમણો કાન નીચે લબડી પડ્યો છે ને એમાંથી પુષ્કળ લોહી વહી રહ્યું છે.

એણે ચીસ પાડી. મા રસોડામાંથી દોડી આવી. એણે જોયું કે તોત્તો-ચાન રૂમના ખૂણે રોકી પાસે ઊભી છે ને લોહીલુહાણ જમણો કાન એણે બંને હાથે દબાવી રાખ્યો છે. એના ફોક પર પણ લોહી ટપક્યું હતું.

ડેડી બેઠકખંડમાં વાયોલીન પર રિયાઝ કરતા હતા, એ પણ દોડી આવ્યા. આ બધું જોઈ રોકીને ખ્યાલ આવી ગયો કે એણે કોઈક મોટી ભૂલ કરી દીધી છે. એણે પૂંછડી પાછલા પગમાં દબાવી દીધી ને બહુ દયામણો થઈને એ તોત્તો-ચાનની સામે જોવા લાગ્યો.

તોત્તો-ચાનને એ વખતે સૌથી મોટી ચિંતા તો એ થતી હતી કે મા કે ડેડી બહુ ગુસ્સે થઈને ક્યાંક રોકીને કાઢી મૂકશે કે કોઈને આપી દેશે તો પછી પોતે શું કરશે? બહુ મોટી આફત થશે? એટલે એ રોકીની પાસે જ બેસી ગઈ. કાન દબાવી રાખીને રોતીરોતી એ બોલ્યે જતી હતી — ‘રોકીને ના વઢશો, રોકીને વઢશો નહીં...’

મા અને ડેડી તો એ જોવા માગતાં હતા કે એના કાનનું શું થયું છે — એટલે એ એનો હાથ ખસેડવા લાગ્યાં. પણ તોત્તો-ચાન તો એ જ ચીસો પાડતી રહી. ‘ના, ના, મને કંઈ થતું નથી. રોકી પર ગુસ્સો ના કરશો, એનો વાંક નથી.’ તોત્તો-ચાનનું ધ્યાન એની વેદના પર હતું જ નહીં, એને તો બસ રોકીની ચિંતા હતી.

લોહી ટપક્યાં જ કરતું હતું. થોડીવારે માને અને ડેડીને ખ્યાલ આવ્યો કે રોકીએ બટકું ભર્યું છે. પણ સૌથી પહેલાં તો એમને તોત્તો-ચાનને શાન્ત કરવી પડી કે એ લોકો રોકીને કશું નહીં કરે— એટલે પછી એણે કાન પરથી હાથ ખસેડ્યા.

જ્યારે જોયું કે એનો કાન લબડી પડ્યો છે ત્યારે માના મોંમાંથી ચીસ નીકળી

ગઈ. ડેડીએ નાનકી દીકરીને ખભે ઊંચકી લીધી ને ડૉક્ટર પાસે દોડ્યા - મા પણ સાથે દોડી. નસીબજોગે, બહુ મોડું થયું નહોતું એટલે ડૉક્ટરે ટાંકા મારીને એનો કાન બરાબર હતો એ જગ્યાએ કરી દીધો. માના અને ડેડીના જીવમાં જીવ આવ્યો. પણ તોત્તો-ચાનને તો પેલી જ ચિંતા હતી કે રોકી પર ગુસ્સે ન થવાનું વચન આપેલું તે ડેડી-મંમી ક્યાંક ભૂલી ન જાય!

તોત્તો-ચાનને ડૉક્ટરે કાન પર માથા ફરતે પાટો બાંધ્યો હતો. એકદમ સફેદ સસલા જેવી એ દેખાતી હતી! ડેડીની તો રોકીને ફટકારવાની ઇચ્છા થઈ ગયેલી પણ માએ આંખને ઇશારે જ ના પાડી, કે, 'જોજો, વચન આપ્યું છેને?' કમને ડેડીએ વાત માની લીધી.

તોત્તો-ચાન તો દોડતી ઘરમાં ગઈ. એ રોકીને કહેવા માગતી હતી કે બધું બરાબર થઈ ગયું છે ને હવે કોઈ એને મારશે નહીં. પણ રોકી ઘરમાં ક્યાંય ન હતી! તોત્તો-ચાન હવે પહેલીવાર રડી. ડૉક્ટર પાસે પણ એ રડી ન હતી - એમ વિચારીને કે રડવાથી મા-ડેડી રોકી પર ઊલટાં વધુ ગુસ્સે થાય તો! પણ અત્યારે તો એ રડવું રોકી ન શકી. રડતાંરડતાં જ એ રોકીને મોટેથી બોલાવવા લાગી : 'રોકી... રોકી... ક્યાં છે તું?'

એ વારંવાર બોલાવતી રહી એટલે થોડીવાર પછી રોકી સોફાની નીચેથી નીકળ્યો. આંસુથી ભીંજાઈ ગયેલો તોત્તો-ચાનનો ચહેરો ખીલી ઊઠ્યો. એની પાસે જઈને રોકીએ પાટાની બહાર દેખાતા એના સાજા કાનને ધીમેથી ચાટી લીધો. તોત્તો-ચાન એને ગળે વળગી પડી ને એનો કાન સૂંધી લીધો. મા ને ડેડી કહેતાં કે રોકીના કાનમાંથી દુર્ગંધ આવે છે પણ એને તો એ પરિચિત ગંધ ગમતી હતી.

રોકી અને તોત્તો-ચાન થાકી ગયાં હતાં ને એમને હવે ઊંઘ આવતી હતી.

ઊતરતા ઉનાળાની એ રાતે ચંદ્ર આકાશમાંથી જોઈ રહ્યો હતો - બાગની વચ્ચે પાટો બાંધેલી નાનકી છોકરી ને એનો કૂતરો સૂતાં છે, જે હવે કદીયે 'વડુ...વડુ...'ની રમત રમવાનાં નથી! પણ એ બંનેની દોસ્તી પહેલાં હતી એ કરતાંય વધુ પાકી થઈ હતી!

દ્વિ

રમતોત્સવ

તોમોએ સ્કૂલમાં દર વર્ષે નવેમ્બરની ત્રીજી તારીખે રમત-દિન ઉજવવામાં આવતો. હેડમાસ્ટરસાહેબે બહુ શોધખોળને અંતે આ દિવસ પર પસંદગી ઉતારી હતી. એમણે શોધી કાઢ્યું કે ત્રીજી નવેમ્બર પાનખર ઋતુનો એક એવો દિવસ છે કે એ દિવસે વરસાદ પડવાની શક્યતા ઓછામાં ઓછી રહે છે. બાળકોએ બહુ ઉમંગપૂર્વક આગલા દિવસથી સ્કૂલનું મેદાન શણગાર્યું હોય ને રમતોત્સવની બધી જ તૈયારીઓ કરી રાખી હોય ત્યારે વરસાદનું વિઘ્ન ન જ નડવું જોઈએ. કાં તો હવામાનની એમની જાણકારીનો એ જાદુ હતો કે પછી સૂરજ અને વાદળો એમની એ ઇચ્છા પૂરી કરતાં હતાં - જે હોય તે, પણ આશ્ચર્યજનક રીતે, તે દિવસે કદી વરસાદ પડ્યો નથી!

તોમોએ સ્કૂલની બધી વાતો અનોખી હતી. એ રીતે જ, એનો આ રમતોત્સવ પણ અનોખો હતો. બીજી સ્કૂલોમાં ને અહીં માત્ર બે જ રમતો એકસરખી હતી - રસ્સીખેંચ અને ત્રિપગી દોડ. બાકીની બધી રમતો હેડમાસ્ટરજીની પોતાની શોધેલી હતી. એ માટે કોઈ ખાસ વધારાની વસ્તુઓની જરૂર નહોતી પડતી, સ્કૂલમાં રોજરોજની વસ્તુઓ હોય એનાથી જ કામ ચાલી જતું.

દાખલા તરીકે, કાર્પ-દોડની રમત. (કાર્પ એક પ્રકારની માછલીનું નામ છે એથી આ રમત ને માછલી દોડ પણ કહી શકાય.) એક લાંબા-પહોળા મોટા કાપડને બેવડું કરીને વચ્ચેથી નળાકાર બનાવેલું હતું. એના ઉપરના ભાગે કાર્પ માછલીનું મોટું ચિત્ર કરેલું હતું. ને પેલા નળાકારનો એક બાજુનો ઊભો છેડો લાકડાના લાંબા ડંડા સાથે ફીટ કરીને એ ડંડાને જમીન પર મૂકી દીધો હતો જેથી એ ખસે નહીં ને બંને છેડેથી માછલીના ચિત્રવાળા કાપડની અંદર નળાકારમાં પેસી ને બીજે છેડે નીકળી શકાય. દોડવાનો સંકેત મળતાં જ બાળકો એ માછલી તરફ દોડતાં - તેમણે માછલીના મોં આગળના ભાગથી અંદર ઘૂસીને ગોઠણભેર સામે, પૂંછડીની તરફ, ને ત્યાં પહોંચીને પાછા મોં-વાળા ભાગ તરફ દોડવાનું હતું. સ્કૂલમાં આવા ત્રણ જ કાર્પમાછલી પડદા હતા, એક લાલ ને બે વાદળી રંગના. એથી એકસાથે ત્રણ બાળકો હરીફાઈમાં ભાગ લઈ શકતાં. આમ તો આ દોડ સરળ લાગતી હતી પણ એ ખરેખર અઘરી હતી. અંદર અંધારું હોય ને કાપડનો નળાકાર ખાસ્સો લાંબો પહોળો હોય એથી દિશાની ભૂલ થઈ જવાની શક્યતા વધારે રહે. એટલે તોત્તો-ચાન અને બીજાં કેટલાંક પૂંછડી તરફ

નીકળતાં ને ભૂલનો ખ્યાલ આવતાં પાછાં કાપડના નળાકારની અંદર પેસી જતાં. અંદર બાળકો આમ આડાંઅવળાં, ઘૂંટણભેર, દોડતાં-ખસતાં એને લીધે પડદો હાલ્યા કરતો ને બહારથી જાણે આ કોઈ મોટી જીવતી માછલી હોય એવું દેખાતું.

એક બીજી દોડ પણ હતી. એનું નામ હતું ‘એક માને શોધી કાઢો’. સંકેત મળતાં જ, છોકરાંઓએ, એક આડી પડેલી નિસરણી તરફ દોડવું પડતું ને પછી એ નિસરણીના દરેક ખાનામાંથી પસાર થઈને સામે જવું પડતું. ત્યાં એક ટોપલીમાં ચિઠ્ઠીઓ મૂકેલી હોય. એમાંથી એક ઉપાડી લઈને વાંચવાની. એમાં ધારોકે એમ લખેલું હોય કે, ‘સાક્કો-ચાનની મા’, તો તેણે પ્રેક્ષકોના સમુદાયમાં ક્યાંક બેઠેલાં સાક્કો-ચાનની માને શોધી કાઢવાનાં ને એમનો હાથ પકડીને દોડતાંદોડતાં મૂળ વિજયરેખા આગળ આવવાનું. એમાં ધ્યાન એ રાખવાનું હતું કે નિસરણીના દરેક ખાનાં કાળજીપૂર્વક, બિલ્લીપગે ઠેકવાનાં, નહીંતર કોઈક ખાનામાં ફસાઈ જવાય! વળી, કોઈ બાળકને ધારો કે, એ તો ખબર હોય કે સાક્કો-ચાનની મમ્મી કોણ છે પણ એણે ઉપાડેલી ચિઠ્ઠીમાંથી ધારો કે ‘કુમારી ઓફૂની બહેન’ કે ‘શ્રી ત્સૂની મા’ કે પછી ‘શ્રીમતી કુનીનોરીનો દીકરો’ એવું કોઈ નામ પણ નીકળે! ને આવું જેની ચિઠ્ઠીમાંથી નીકળે એણે જો પહેલાં કદી એમને જોયાં પણ ન હોય તો ત્યારે મજા થતી. એણે પ્રેક્ષક-સમુદાય આગળ જઈ, મોટેથી બૂમ પાડવી પડે : ‘કુમારી ઓફૂની બહે...ના!’ ને આમ કરવા માટે હિંમત જોઈએ. એટલે, કોઈના નસીબે, જો ચિઠ્ઠીમાં એની પોતાની માનું જ નામ નીકળ્યું તો તો બેહદ ખુશ થઈને એ ઊછળી ઊઠે : ‘મા,મા, જલદી કર.’ આ દોડસ્પર્ધાની રમતમાં પ્રેક્ષકોએ પણ સાવધ રહેવું પડતું. કોણ જાણે ક્યારે પોતાનું જ નામ બોલાય! ને ત્યારે એ જે બેંચ પર કે શેતરંજી પર જ્યાં બેઠાં હોય ત્યાંથી તરત ઊઠીને, વચ્ચે બેઠેલાંની માફી માંગીને, એમની વચ્ચેથી નીકળીને, પેલા બાળક સુધી જવું પડે ને પછી એની સાથે દોડવું પડે. એટલે જ્યારે ચિઠ્ઠી લઈને કોઈ બાળક આ વડિલોના સમુદાય સામે આવે ત્યારે બધાં ચાસ રોકીને સરવે કાન થતાં કે કોનું નામ બોલાય છે. એ વખતે કંઈ ગપ્પાં મારવાનું કે ખાવા-ફાકવાનું થઈ શકે નહીં. મા-બાપો અને વાલીઓએ પણ આ રમતોમાં બાળકોના જેટલો જ ભાગ લેવો પડતો!

હેડમાસ્ટરજી અને બીજા શિક્ષકો પણ બાળકોનાં બે જૂથની સાથે રહીને રસ્સીખેંચની રમતમાં જોડાતા. દોરડું ખેંચતાંખેંચતાં બધા જ બૂમો પાડતાં – ‘જોર લગાવો, હેઈ..સા.’ યાસુકી-ચાન જેવા વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓ આ સ્પર્ધામાં ભાગ લઈ શકતાં નહીં એથી એમની જવાબદારી નિર્ણાયકની રહેતી! રસ્સીની

વચ્ચોવચ બાંધેલા રૂમાલ પર એમણે ધ્યાન રાખવાનું ને નક્કી કરવાનું કે કયું જૂથ જીતે છે. છેલ્લે રિલે દોડ થતી. આખી સ્કૂલ એમાં ભાગ લેતી. આ દોડ પણ તોમોએમાં અનોખી રીતે થતી હતી. કોઈને પણ બહુ દૂર દોડવું પડતું ન હતું. સભાગૃહ સુધી દોડીને, એનાં અર્ધવર્તુળાકાર પગથિયાં પર ચઢ-ઊતર કરવાની રહેતી. આમ, પહેલી નજરે તો આ સાવ સરળ લાગતું હતું પણ પગથિયાં એટલાં ટૂંકાંટૂંકાં હતાં ને કોઈનેય એકસાથે બેત્રણ પગથિયાં કૂદીને ચડવાની કે ઊતરવાની આ રમતમાં છૂટ ન હતી – એકેએક પગથિયા પર પગ મૂકીને ચડવાનું ને ઊતરવાનું – એથી જે બાળકો લાંબાં પગવાળાં હોય કે જે હૃષ્ટપુષ્ટ હોય એમને તો ખરેખર વધુ મુશ્કેલી પડે એમ હતું! આ રોજનાં પરિચિત પગથિયાં, બપોરના ભોજન વખતે બાળકો કૂદાકૂદ કરીને ચડતાં એ જ પગથિયાં આજે, આ અનોખા નિયમને કારણે, ચડવા-ઊતરવાની બધાંને બહુ ગમ્મત પડતી હતી. હર્ષની ચિચિયારીઓ કરતાં, આ રિલે-દોડમાં પગથિયાં ચડતાં-ઊતરતાં બાળકોનું દશ્ય કોઈ જરા દૂરથી જુએ તો એને કેલિડોસ્કોપની સતત બદલાતી ને રચાતી મનોહર આકૃતિઓ જોતાં હોય એવું સુંદર લાગે, કેમકે બધું મળીને કુલ આઠ પગથિયાં તો હતાં!

તોત્તો-ચાને સ્કૂલમાં દાખલ થયા પછી જે પહેલો રમતોત્સવ-દિન ઉજવ્યો તે પણ હેડમાસ્ટરજીની ધારણા મુજબનો ખુશનુમા દિવસ હતો. આગલા દિવસથી જ, રંગીન કાગળોની વળ ચડાવેલી ઝૂલ ને એની વચ્ચે, ચમકતા કાગળના મોટા સોનેરી તારાઓથી આખા મેદાનને બાળકોએ શણગાર્યું હતું. થાળીવાજાની (ફોનોગ્રાફની) રેકર્ડ પર સંગીતની ઊંચા અવાજવાળી ને તેજ ગતિવાળી ધૂન ચાલતી હતી. એકદમ ઉત્સવનું વાતાવરણ જામ્યું હતું.

તોત્તો-ચાને સફેદ બ્લાઉઝ અને નેવી બ્લૂ ચક્રી પહેર્યાં હતાં. ખરેખર તો એ સ્પોર્ટ્સ બ્લૂમર(યુસ્ત કુર્તો-પાયજામો) પહેરવા ઇચ્છતી હતી. એવો ડ્રેસ એને બહુ ગમતો. કેમકે, થયેલું એવું કે, સ્કૂલમાં એક દિવસ હેડમાસ્ટરજી બાળમંદિરની શિક્ષિકાઓને યુરિથ્રિક્સની તાલીમ આપતા હતા એ તોત્તો-ચાને જોયેલું – એ શિક્ષિકાઓએ બ્લૂમર પહેરેલાં. તોત્તો-ચાનને સૌથી વધારે જોવું ગમી ગયું તે એ કે, જ્યારે આ શિક્ષિકાઓ વ્યાયામ દરમ્યાન પગ પછાડતી ત્યારે એમની સાથળના મસલ થરકતા ને તંગ થતા યુસ્ત બ્લૂમર નીચેનો આ થરકાટ એકદમ સરસ દેખાતો હતો. તોત્તો-ચાન દોડતીદોડતી ઘરે આવી. નીકર-બ્લાઉઝ પહેરી લઈને એણે પેલી સ્ટ્રીઓની જેમ પગ પછાડવા માંડ્યા. પણ એ હતી નાનકી ને વળી એના પગ પણ પાતળાપાતળા! – એટલે એણે કંઈ અનેકવાર પછાડ્યા

હશે, પણ એના સાથળ થરક્યા જ નહીં! એના મનમાં તો ઊલટું એમ વસી ગયું હતું કે જે ચુસ્ત કપડું પહેરેલું હતું એને લીધે જ આવો થરકાટ થતો હશે! એટલે એણે માને પૂછી જોયું કે પેલી શિક્ષિકાઓએ શું પહેર્યું હશે? માએ કહ્યું કે એને બ્લૂમર કહેવાય, એટલે એણે કહ્યું કે મારે પણ રમતોત્સવના દિવસે એવું બ્લૂમર પહેરવું છે, મને લાવી આપો. પણ કમનસીબે એના માપના બ્લૂમર બજારમાંથી મળ્યા જ નહીં. એટલે, મન મારીને એને ચક્રી જ પહેરવી પડી-ને એનાથી પગ થરક્યા જ નહીં!

રમતોત્સવના એ દિવસે ખરું થયું! ટચુકડા હાથપગવાળો ને સ્કૂલ આખીમાં બધાથી ઠીંગણો તાકાહાશી બધી જ દોડમાં પહેલો આવ્યો! માન્યામાં ન આવે એવું થયું! પરંતુ, જ્યારે બીજાં બધાં બાળકો કેપ માછલીની અંદર ભાંખડિયાં ભરતાં અટવાતાં હતા ત્યારે નાનકો તાકાહાશી સડસડાટ બીજે છેડે નીકળી જતો હતો. નિસરણીના ખાંચા બધાં મહામુશ્કેલીએ પાર કરતાં હતાં ત્યારે તાકાહાશી વગર મુશ્કેલીએ બધાંથી આગળ નીકળી ગયો હતો. રિલે દોડમાં એકએક પગથિયું વટાવતાં, લાંબા પગવાળાંને વાર લાગતી હતી ત્યારે તાકાહાશી પટપટ ચડ-ઊતર કરી શકતો હતો - જાણે કોઈ ચલચિત્ર ઝડપથી ચાલતું ન હોય!

‘આપણે જરા વધારે ઝડપ કરીને તાકાહાશીને હરાવવો જોઈએ’ - બધાંએ કહ્યું.

એને હરાવવાનું નક્કી કરીને, બધાંએ બહુ જ કોશિશ કરી પણ તાકાહાશી જ દરેક વખતે જીતતો ગયો! તોત્તો-ચાને પણ ઘણી જહેમત કરી, પરંતુ એ તાકાહાશીને પાછળ પાડી ન શકી. સીધી દોડ હોત તો બાકીનાં બધાં જરૂર એનાથી આગળ નીકળી ગયાં હોત પણ અહીં જે પ્રકારના અવરોધો વટાવવાના હતા એમાં તો તાકાહાશી જ આગળ નીકળતો!

તાકાહાશી જ્યારે એનું ઈનામ લેવા માટે ગયો ત્યારે એ ખુશી અને ગૌરવની છટાથી છલકાઈ ગયો હતો - બરાબર પેલા ‘પંચ’ની જેમ! (કઠપૂતળીના ‘પંચ’ અને જૂડી’ નામના ખેલમાંનું એક ખૂંધવાળું ઠીંગણું પાત્ર). બધી જ દોડમાં પ્રથમ આવેલો ને! એક પછી એક ઈનામ એને મળતાં જ જતાં હતાં - બધાં બાળકો ઈર્ષ્યાથી એને જોઈ રહ્યાં હતાં.

‘જોજોને, આવતા વર્ષે હું તાકાહાશીને ચોક્કસ હરાવીશ.’ - એમ દરેક જણે મનમાં ગાંઠ વાળી હતી. પણ દર વર્ષે તાકાહાશી એમને હરાવતો રહ્યો.

હવે, આ ઈનામો પણ હેડમાસ્તરજીની વિશિષ્ટતાવાળાં રહેતાં - પહેલું ઈનામ હોય એક સરસ મોટો રાતો મૂળો તો બીજું ઈનામ હોય બે સરસ કંદમૂળ

ને વળી ત્રીજામાં હોય પાલખની ભાજીની એક જૂડી!

એટલે તોત્તો-ચાન ઠીકઠીક મોટી ઉંમરની થઈ ત્યાં સુધી એ એમ જ માનતી કે બધી સ્કૂલોમાં રમતોત્સવના દિવસે ઈનામરૂપે શાકભાજી આપવામાં આવતા હશે!

એ દિવસોમાં સ્કૂલોમાં ઈનામરૂપે નોટબુક, પેન્સિલ, રબર... એવું આપવામાં આવતું. તોમોએ સ્કૂલનાં બાળકોને જો કે એ વાતની જાણ ન હતી, પણ આ શાકભાજી મળવાથી એ લોકો પણ કંઈ બહુ રાજી ન થતાં. તોત્તો-ચાનને એકવાર ઈનામમાં બે કંદ અને ડુંગળી મળેલાં. ટ્રેનમાં એ હાથમાં પકડીને ઘરે જવામાં એને શરમ આવેલાં, આ રમતદિન પહેલાં, વર્ષભરમાં, સ્કૂલમાં જે બીજી સ્પર્ધાઓ થઈ હોય એનાં ઈનામ પણ રમતોત્સવના દિવસે આપવામાં આવતાં. એટલે, એ દિવસે, તોમોએના લગભગ દરેક વિદ્યાર્થી પાસે કોઈ ને કોઈ શાકભાજી હોય. બાળકોને આ શાકભાજી લઈને જવામાં ખચકાટ કેમ થતો હતો? આમ તો ક્યારેક મા એમને બજારમાં શાકભાજી લેવા મોકલે તો એ લઈ આવતાં. પણ આમ સ્કૂલમાંથી, ટ્રેનમાં બેસીને, ઘરે જઈએ તે વખતે હાથમાં શાકભાજી હોય એ એમને બહુ વિચિત્ર લાગતું હતું.

એક જાડાસરખા છોકરાને કોબીજનો દડો ઈનામમાં મળેલો - એનું શું કરવું તે એને સમજાતું નહોતું!

‘આ કંઈ હું ઉપાડીને લઈ જવાનો નથી - એમ થાય છે કે આને ક્યાંક ફેંકી જ દઉં!’

હેડમાસ્તરજીને કાને આ વાત પહોંચી હશે. એટલે એ, શાકભાજી લઈને ઊભેલાં બાળકો પાસે ગયા.

‘શી વાત છે? તમારે નથી લઈ જવાં આ ઈનામો?’ પછી આગળ સમજાવતાં કહ્યું : ‘દરેક પોતાની મમ્મીને કહેવાનું કે આજે આ શાકભાજી રાંધે. કેમકે આ શાકભાજી એ તો તમારી પોતાની કમાણી છે. એટલે કે આજે રાત્રે તમારા આખા કુટુંબના ભોજનમાં તમે તમારી પોતાની મહેનતથી મેળવેલું કંઈક ઉમેરવાના છો. વિચારી જુઓ, કેમ લાગે છે આ વાત. જોજોને, જમવાનું આજે તમને ચોક્કસપણે વધુ સ્વાદિષ્ટ લાગશે.’

અરે હા, વાત તો એમની સાચી હતી! જીવનમાં પહેલી જ વાર તોત્તો-ચાન, ઘરે રાતના ભોજનમાં પોતાના તરફથી કશુંક આપશે.

‘હા, હું માને કહીશ કે આજે આ કંદમૂળનું મસાલેદાર શાક બનાવે.’ એણે હેડમાસ્તરજીને કહ્યું, ‘આ ડુંગળીનું જો કે શું બને તે નક્કી નથી થઈ શકતું.’

પછી બીજાંએ પણ વિચારવા માંડ્યું કે એમની શાકભાજીનું શું શું બનાવી શકાશે. એમણે હેડમાસ્તરજીને એ કહેવા માંડ્યું.

‘વાહ, તો હવે તમે વાત પાક્કી સમજી ગયા છો.’- પ્રસન્નતાને લીધે એમના ચહેરા પર સુરખી આવી ગઈ! એ કદાચ એમ વિચારતા હશે કે, સાંજે આ શાકભાજી જમતાંજમતાં બાળકો એમનાં કુટુંબ સાથે રમતોત્સવની વાતો કરતાં હોય તો કેવું સારું!

અને એમાં પણ શંકા નથી કે હેડમાસ્તરજી ખાસ તો તાકાલાશી વિશે પણ વિચારી જ રહ્યા હશે - એને ઘરે તો રસોડાનું ટેબલ શાકભાજીથી ભરાઈ ગયું હશે. એમણે એવું પણ જરૂર ઈચ્છ્યું હશે કે આ રમતદિનનો આનંદ ને એનું ગૌરવ તાકાલાશીને હંમેશાં યાદ રહે, જેથી ઈંગણા હોવાની લઘુતાત્રિણિ એનામાં પેસે નહીં.

અને કોને ખબર કે હેડમાસ્તરજીએ આવી રમતો જાણીકરીને જ નહીં રાખી હોય, જેથી દર વખતે તાકાલાશી જ પહેલો આવે!

છા

કવિ ઈસ્સા

હેડમાસ્તરજીને ‘ઈસ્સા કોબાયાશી’ કહેવાની બાળકોને બહુ મજા આવતી. બધાંએ એમને માટે એક વહાલભર્યું જોડકણું બનાવ્યું હતું :

ઈસ્સા કોબા...યાશી :

ઈસ્સા-દાદા બુદ્ધ છે

માથે મોટી ટાલ છે.

વાત એમ હતી કે, હેડમાસ્તરજીના વડવાઓની અટક ‘કોબાયાશી’ હતી ને 19મી સદીના વિખ્યાત કવિ ‘ઈસ્સા કોબાયાશી’ સાથે એ નામ મળતું આવતું હતું. ઈસ્સા કોબાયાશીએ જે હાઈકુ કાવ્યો લખેલાં તે હેડમાસ્તરજીને ખૂબ ગમતાં. વાતવાતમાં એ હાઈકુ કાવ્યો પોતાનાં વક્તવ્યોમાં ટાંકતા. આ કાવ્યો બાળકોએ એટલી બધી વાર સાંભળ્યાં હતાં કે ઈસ્સા કોબાયાશી પણ આ સોસાકુ કોબાયાશી જેવા જ એમના સૌના દોસ્ત લાગતા હતા.

હેડમાસ્તરજીને કવિ ઈસ્સાનાં હાઈકુ એટલા માટે ગમતાં કે એ એકદમ સચુકલાં હતાં ને રોજેરોજના જીવન સાથે જોડાયેલાં હતાં. એમના સમયના

હજારો હાઈકુ-કવિઓમાં ઈસ્સાએ પોતાની કવિતાથી એક વિશિષ્ટ સ્થાન ઊભું કર્યું હતું. કોઈ એમના પૈંગડામાં પગ ઘાલી શકે એમ ન હતું. હેડમાસ્તરજી એ કવિતામાં જે બાળસહજ સરળતા છે એની પ્રશંસા કરતા. એટલે ઈસ્સાની કવિતા બાળકોને શીખવવાની એક પણ તક એ જતી ન કરતા. એથી બાળકોને ઘણી કવિતા કંઠસ્થ થઈ ગયેલી. એવાં થોડાં કાવ્યો આ રહ્યાં :

કૃશ દેડકા,

હારી જઈશ નહીં,

ઈસ્સા તારી પડખે છે.

○

મૂરખી ચકલી

રસ્તો છોડ, રસ્તો છોડ...

રાજવી થોડા માટે.

○

માખીને જવા દો,

હાથ-પગ મસજતી

એ તમારી દયા યાચે છે!

હેડમાસ્તરજીએ એકવાર એક હાઈકુ માટે સંગીતની તરજ બાંધી, ને એ બધાંએ મળીને ગાયું :

સોસાકુ કોબાયાશી

આવ રમ મારી સાથે,

ઓ નિરાધાર

ચકલી,

તારે મા નથી ને?

હેડમાસ્ટરજી ક્યારેક ક્યારેક એવાં હાઈકુ પણ વર્ગમાં શીખવતા જે અભ્યાસક્રમમાં ન આવ્યાં હોય.

તોત્તો-ચાને પોતે જ્યારે પહેલી વાર 'હાઈકુ' લખ્યું ત્યારે એમાં એણે રમૂજી ચિત્રકથા(કોમિક)માં આવતા નોરાકુરો નામના, ઘરબાર વગરના, એક રખડતા કાળા કૂતરાની વાત કહી. નોરાકુરો લશ્કરમાં એક સામાન્ય સૈનિક તરીકે દાખલ થયેલો ને અનેક મુશ્કેલીઓ પાર કરીને પછી ઊંચા હોદ્દા પર પહોંચેલો. આ ચિત્રવાર્તા બાળકો માટેના એક સામયિકમાં આવતી હતી :

કાળો કૂતરો

ચાલ્યો રે પરદેશ

દીધું લશ્કર છોડી...

આ વાંચીને હેડમાસ્ટરજીએ કહેલું : 'સીધું ને સરળ હાઈકુ લખો. ને એનો વિષય તમે પોતે વિચારેલો હોવો જોઈએ.' તોત્તો-ચાનના હાઈકુને એના ખરા માપ મુજબ હાઈકુ કહેવાય નહીં. પણ એટલું તો એના પરથી સમજાય છે કે એ દિવસોમાં કઈ બાબતોની એના મન પર વધુ છાપ પડતી હતી. સારા હાઈકુમાં અક્ષરોનું પ્રમાણ ત્રણ પંક્તિઓમાં અનુક્રમે ૫-૭-૫ એ પ્રમાણે હોવું જોઈએ, જ્યારે તોત્તો-ચાનમાં ૫-૭-૭ એમ થતું હતું. જો કે ખુદ ઇસ્સા જેવા કવિના મૂરખ ચકલી નામના હાઈકુમાં ૫-૮-૭ એવું માપ હતું એટલે તોત્તો-ચાનને થયું કે પોતાનું હાઈકુ પણ બરાબર ગણાય!

કુહોન્બુત્સુ મંદિર પાસે ફરતાંફરતાં કે વરસાદ હોય ત્યારે સભાગૃહમાં બધાંને એકઠાં કરીને તોમોએના આ 'ઇસ્સા કોબાયાશી' હાઈકુની વાતો કરતા. પ્રકૃતિ અને જીવન વિશેના પોતાના વિચારો તે એમાં હાઈકુ કાવ્યો ગૂંથીને રજૂ કરતા.

કેટલાંક હાઈકુ તો ઇસ્સા કવિએ જાણે કે તોમોએનાં બાળકો માટે જ ખાસ રચ્યાં હતાં! :

બરફ પીગળે છે

ને અચાનક આખુંય ગામ

ઉભરાઈ જાય બાળકોથી.

છા

એક રહસ્ય

તોત્તો-ચાનને એકવાર પૈસા જડ્યા - એ સ્કૂલમાંથી ઘરે જઈ રહી હતી તે વખતે. જિયુગાઓકા સ્ટેશનથી એ ઓઈમાચી ટ્રેનમાં બેઠી. પછીનું સ્ટેશન મિદોરીગાઓકા આવે એ પહેલાં એક જબરો વળાંક આવતો હતો. ટ્રેન આખી ય લગભગ વાંકી વળી જાય, ખટાખટ અવાજ કરતી. એટલે તોત્તો-ચાન હેન્ડલ બરાબર પકડીને ને પગ બરાબર ચોંટાડીને ઊભી રહેતી જેથી ક્યાંક 'ભફ' કરતું પડી ન જવાય! એ હંમેશાં પાછળ તરફના ડબ્બામાં ને એના જમણા દરવાજે જ ઊભી હોય કેમકે એને ઊતરવાનું સ્ટેશન જમણી બાજુ જ આવતું ને ટ્રેન ઊભી રહે ત્યારે નીકળવાનો દરવાજો પણ બરાબર સામે આવતો.

એ દિવસે જ્યારે પેલો વળાંક આવ્યો ત્યારે અચાનક તોત્તો-ચાનને લાગ્યું કે એના પગને પૈસા જેવું કશુંક અડ્યું. આ પહેલાં એકવાર આમ કશુંક અડેલું ને એને થયેલું કે પૈસા હશે - પણ એ તો એક બટન હતું. એટલે આ વખતે તો એણે, ટ્રેન વળાંક વટાવીને સીધી ચાલવા લાગી ત્યારે, પહેલાં તો નીચે નમીને ધ્યાનથી જોયું કે શું પડ્યું છે. ઓહો, પૈસા જ હતા - પાંચ સેનનો સિક્કો! એને થયું કે આસપાસમાંથી જ કોઈના પૈસા પડી ગયા હશે ને વળાંક આવ્યો ત્યારે એ સિક્કો પોતાની તરફ સરકી આવ્યો હશે. પણ એણે જોયું કે નજીકમાં તો કોઈ ઊભેલું જ ન હતું.

હવે? શું કરવું જોઈએ? એને યાદ આવ્યું કે કોઈએ કહેલું કે, પૈસા આ રીતે જડે તો પોલિસને આપી દેવા. પણ ટ્રેનમાં પોલિસ હોય કંઈ?

એટલામાં કંડક્ટરનો દરવાજો ખૂલ્યો ને એક કંડક્ટર તોત્તો-ચાનના ડબ્બામાં આવ્યા. કોણ જાણે કેમ પણ તોત્તો-ચાને તરત પેલા સિક્કા પર પોતાનો પગ મૂકી દીધો. કંડક્ટર એને ઓળખતા હતા એટલે એને જોઈને સ્મિત કર્યું. તોત્તો-ચાન તો સામે સરખું સ્મિત પણ ન કરી શકી - એના માથે તો પગ નીચે છુપાયેલા સિક્કાનો ભાર હતો ને! આવા અપરાધભાવને લીધે એ દયામણું હતી. એટલામાં ઉકાયામા સ્ટેશન આવ્યું. હવે પછીના સ્ટેશને એને ઊતરવાનું હતું. ટ્રેન ઊભી રહેતાં જ પેસેન્જરો ચડતા ગયાં, તોત્તો-ચાનને ધક્કા વાગતા ગયા પણ એણે પેલો પગ ખસેડ્યો નહીં. હવે શું કરવું એ વિચારવા લાગી. એણે વિચાર્યું કે સ્ટેશને ઊતરીને સિક્કો પોલિસને આપી દઈશ. પછી એકદમ એને થયું કે ધારો કે પગ ખસેડીને એ સિક્કો લેતાં એને કોઈ જોઈ ગયું ને એને

ચોર સમજી લીધી, તો! એ દિવસોમાં પાંચ સેનમાં પણ ગોળીઓનું નાનું પેકેટ કે એક ચોકલેટનું ચકતું મળી શકતાં એટલે મોટાંઓ માટે ભલે આ પાંચ સેન એ તુચ્છ રકમ હતી પણ તોત્તો-ચાન જેવી છોકરી માટે તો એ મોટી રકમ હતી. એટલે જ તો એ બહુ ચિંતામાં પડી ગયેલી.

‘ઓહો યાદ આવ્યું...’ એણે મનમાં ને મનમાં કહ્યું, ‘એમ કરીશ કે હું ધીમેથી બોલીશ - ‘અરે, મારા પૈસા પડી ગયા!’ એટલે બધાને એમ જ થશે કે પૈસા મારા છે! પણ વળી પાછો મનમાં એક બીજો પ્રશ્ન થયો : ‘મારા છે, એમ કહીને હું સિક્કો ઉપાડું તે જ વખતે ધારો કે બીજું પણ કોઈ એમ કહે કે, પૈસા તો મારા છે, તો?’

મનમાં બહુ ગડમથલ કર્યા પછી આખરે એણે એ નક્કી કર્યું કે સ્ટેશન આવે ત્યારે, બૂટની દોરી બાંધવાના બહાને પેલો સિક્કો ચૂપચાપ લઈ લેવો. ને સ્ટેશન આવતાં એણે એમ જ કર્યું. પ્લેટફોર્મ પર ઊતરી ત્યારે એને પરસેવો થઈ ગયો હતો. સિક્કો હથેળીમાં બરાબર દબાવી રાખેલો હતો ને એ બહુ થાકી ગઈ હતી.

પોલિસ-સ્ટેશન ઠીકઠીક દૂર હતું. એટલે સિક્કો આપવા માટે અત્યારે ત્યાં જાય તો તો ઘરે પહોંચવામાં ખૂબ મોડું થઈ જાય, મા ચિંતા કરે. સ્ટેશનનો દાદર ઊતરતાં-ઊતરતાં એણે બહુ વિચાર કર્યો. છેવટે એણે નક્કી કર્યું કે - ‘કોઈ છૂપી જગ્યાએ સિક્કો મૂકી દઉં, ત્યાંથી આવતીકાલે સ્કૂલે જતાં લઈ લઈશ. ને સ્કૂલમાં બધાંને પૂછીશ કે શું કરવું જોઈએ. મારે આ સિક્કો એમને બતાવવો તો જોઈએ જ વળી, કોઈને કદી પૈસા જડ્યા જ નહીં હોય ને!’

પણ એને વિમાસણ થઈ કે, ક્યાં છુપાવવો આ સિક્કો? જો ઘરે લઈ જઈશ તો મા પૂછશે - ક્યાંથી લાવી? એટલે સારું તો એ જ કે બીજે ક્યાંક સંતાડવો.

સ્ટેશન પાસે ગીચ ઝાડી-ઝાંખરાં હતાં ત્યાં એ ચડી ગઈ. એને કોઈ જોઈ શકે, કે કોઈ અહીં આવે એમ ન હતું. એટલે ચિંતા ન હતી. એણે એક લાકડાના ટુકડાથી નાનકડો ખાડો કર્યો, પાંચ સેનનો એ કિંમતી સિક્કો એમાં મૂક્યો, એના પર ધૂળ વાળી લીધી, ને ઓળખી શકાય એ માટે એક જુદા જ વિચિત્ર, આકારનો પથ્થર શોધીને એના પર ઢાંકી દીધો. પછી સડસડાટ ઘરે દોડી ગઈ.

આમ તો લગભગ રોજ રાત્રે તોત્તો-ચાન માની આગળ સ્કૂલની વાતો કર્યા જ કરતી હોય. છેવટે મા એને કહે કે, ‘બસ, ચાલ, હવે સૂવાનો વખત થયો.’ પણ આજે તો એ ખાસ કશી વાતો કર્યા વિના જરા વહેલી સૂવા લાગી. સવારે ઊઠી ત્યારે એને થયું કે આજે કંઈક વધુ મહત્ત્વનું કામ કરવાનું છે. એકદમ

એને પોતાનો દાટેલો ખજાનો યાદ આવી ગયો. એ રાજી થઈ ગઈ.

રોજ કરતાં સહેજ વહેલી સ્કૂલે જવા નીકળી. રોકીની સાથે દોડતી ને દોડતી તે પેલી ઝાડીમાં ગઈ.

‘અહીં જ છે, અહીં જ છે’ - પેલો પથ્થર ત્યાં જ પડ્યો હતો.

‘જો, હું તને એક સરસ વસ્તુ બતાવું’ - રોકીને એણે કહ્યું ને પથ્થર ખસેડ્યો, માટી કાઢી, પણ પેલો પાંચ સેનનો સિક્કો શી ખબર ક્યાં ગૂમ થઈ ગયો! એને આટલું આઘાતજનક આશ્ચર્ય ક્યારેય થયું ન હતું. શું સિક્કો દાટ્યો એ કોઈ જોઈ ગયું હશે? એ બહુ જ હતાશ થઈ ગઈ. હવે મિત્રોને એ શું બતાવશે? સૌથી વધારે આશ્ચર્ય તો, આ સિક્કો ખોવાઈ ગયો એની પાછળ શું રહસ્ય હશે, એ અંગે થયું.

એ પછી એ જ્યારેજ્યારે આ ઝાડી પાસેથી પસાર થતી ત્યારે દરેક વખતે અંદર ઘૂસતી ને આમતેમ ખોદીને જોતી. પણ સિક્કો કદી મળ્યો જ નહીં.

‘કદાચ કોઈ છછુંદર લઈ ગયું હશે’- એ વિચારતી, ‘કે પછી મને સપનું તો નહીં આવ્યું હોય?’ એવું પણ એને થતું. વળી એને વિચાર આવતો, ‘ચોક્કસ ભગવાન જ મને સિક્કો સંતાડતાં જોઈ ગયા હશે.’ એણે આમ ઘણુંઘણું વિચાર્યું પણ એ રહસ્ય તો રહસ્ય જ રહ્યું - જેને એ ક્યારેય ભૂલી શકી નહીં.

જી

હાથ કરે છે વાત!

એક દિવસ બપોરે, જિયુગાઓકા સ્ટેશનના પ્રવેશદ્વાર આગળ, બે છોકરા અને એક છોકરી ‘પથ્થર-કાગળ-કાતર’ની રમત રમતાં હોય એ રીતે પાસે ઊભાં હતાં. તોત્તો-ચાન કરતાં એ થોડાંક મોટી ઉંમરના હશે. એણે ધ્યાનથી જોયું તો લાગ્યું કે એ લોકો એમની આંગળીઓથી જાતજાતની ને કંઈક વધારે પડતી લાગે એવી નિશાનીઓ એકબીજા તરફ કરી રહ્યાં છે. બહુ ગમ્મત પડે એવું લાગતું હતું એટલે એ જરા વધારે નજીક જઈને જોવા લાગી. હવે લાગ્યું કે એ લોકો મોંમાંથી કશો અવાજ કર્યા વિના કંઈક વાતચીત કરતાં હતાં - એક જણ હાથ વડે જાતજાતની મુદ્રાઓ કરે ને એ પછી વળી બીજું પણ તરત જ એના હાથથી કંઈક જુદી જાતની ઘણીબધી મુદ્રાઓ કરે! પછી વળી પેલી ત્રીજી એવી જ થોડીક મુદ્રાઓ કરે ને પછી ત્રણે જણ, બહુ અવાજ કાઢ્યા વિના,

હસીહસીને બેવડ વળી જાય! એ લોકો બહુ મજાની વાત કરતાં હોય એમ લાગ્યું. થોડીકવાર આ જોઈ રહ્યા પછી તોત્તો-ચાનના મનમાં એ વાત બેસી ગઈ કે આ લોકો એકબીજા સાથે, પોતાના હાથ વડે વાતો કરતાં હતાં! ‘હું પણ આમ મારા હાથની મદદથી વાતો કરી શકતી હોત તો કેવું સારું!’ – એને પેલા લોકોની ઇચ્છા થઈ. એને તો એમની પાસે જઈને વાતો કરવાનો વિચાર પણ આવ્યો, પરંતુ હાથોના ઇશારાથી એને વાત કરતાં શી રીતે આવડે? વળી એ કંઈ તોમોએ સ્કૂલનાં વિદ્યાર્થીઓ થોડાં હતા? એને હડધૂત કરે તો! એટલે એ લોકો પ્લેટફોર્મ પર ગયાં નહીં ત્યાં સુધી એણે ચૂપચાપ એમની ચેષ્ટાઓ જોયા કરી.

‘એક દિવસ, છે ને તે, હું પણ બધાં સાથે હાથથી વાતો કરવાનું શીખી જઈશ.’ – એણે નક્કી કર્યું.

તોત્તો-ચાનને એ વખતે બહેરા-મૂંગા લોકોનો કે ઓઈમાચીની બહેરાં-મૂંગાં માટેની સરકારી સ્કૂલમાં ભણતાં બાળકો વિશે કશો જ ખ્યાલ ન હતો. જે ટ્રેનમાં એ રોજ જતી એના છેલ્લા સ્ટેશનનું નામ ઓઈમાચી હતું.

તોત્તો-ચાનને લાગ્યું કે આનંદથી ચમકતી આંખે આ બાળકો એકબીજાની આંગળીઓને તાકી રહે છે એ દૃશ્ય કેટલું સુંદર હતું! એને ઇચ્છા થઈ કે ક્યારે તે આ છોકરાંઓની સાથે દોસ્તી કરે.

જી

સુડતાલીસ રોનીન

શ્રી કોબાયાશીની શિક્ષણ-પદ્ધતિ આમ તો મૌલિક અને અનોખી હતી, તેમ છતાં યુરોપ અને બીજા દેશોની શિક્ષણ-વિચારણાથી એ બહુ પ્રભાવિત પણ થયેલા હતા. તોમોએ સ્કૂલમાં શિખવાતો તાલ-વ્યાયામ, ત્યાંની ભોજનની પ્રજ્ઞાલિકા, સ્કૂલના પ્રવાસો અને ભોજનસમયે ગવાતા સંગીતબદ્ધ ગીતની પેલી ધૂન ‘દોડી દોડી દોડી તારી હોડી’ – એ બધું યુરોપીય વિચારોનો પ્રભાવ બતાવતું હતું.

શ્રી મારુયામા નામના એક શિક્ષક હેડમાસ્ટરજીના જમણા હાથ જેવા હતા. બીજી કોઈ સ્કૂલમાં હોત તો એ અત્યારે ઉપાચાર્યના સ્થાને હોત. એમનું વ્યક્તિત્વ હેડમાસ્ટરજી કરતાં ઊંધા પ્રકારનું હતું. એમના નામ ‘મારુયામા’નો અર્થ થતો હતો ‘ગોળ ટેકરી.’ એમનું માથું પણ એવું એકદમ ગોળમટોળ હતું. ને એમાં વચ્ચેના ગોળાર્ધમાં એકેય વાળ બચ્યો ન હતો. માત્ર ગરદનથી કાનસુધી ધોળા

વાળની એક નાનકડી ઝાલર હતી. ચશમાં પણ તે ગોળાકાર પહેરતા. એમના ગાલ એકદમ લાલ-લાલ હતા. દેખાવમાં એ કોબાયાશી કરતાં જુદા હતા એટલું જ નહીં, એ એમના ઘેરા-ગંભીર અવાજમાં કાયમ ચીની શૈલીની કવિતાનો પાઠ કર્યા કરતા.

14મી ડિસેમ્બરે સવારે, બધાં બાળકો સભાગૃહમાં ભેગાં થયાં, ત્યારે એમણે એક ઘોષણા કરી :

‘આજે એવો દિવસ છે કે આજથી લગભગ 250 વર્ષ પહેલાં સુડતાલીસ રોનીને એક ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ વેર વાળ્યું હતું. આજે આપણે સૌ સેનાગોદુજી મંદિરમાં જઈશું ને એમની સમાધિઓ પર ફૂલ ચડાવીશું. તમારાં માતા-પિતાને અમે પહેલાંથી જ જણાવી દીધું છે.

હેડમાસ્ટરજીએ શ્રી મારુયામાની વાતનો કશો વિરોધ ન કર્યો. બાળકોનાં મા-બાપે પણ વિચાર્યું હશે કે હેડમાસ્ટરજીએ કશું જુદું કહ્યું નથી એટલે એ પણ આ કાર્યક્રમ માટે સંમત હશે અને બાળકોને તો સમાધિઓ જોવાનું ને એ બધું ગમ્યું જ હોય!

જતાં પહેલાં શ્રી મારુયામાએ સુડતાલીસ રોનીનની પ્રખ્યાત વાર્તા કહી : આ સુડતાલીસ રોનીનો સામંત આસાનોના વફાદાર અને બહાદૂર સૈનિકો હતા. અને એમના આ સ્વામીસામંતની કરપીણ હત્યાનો બદલો લેવાની યોજના એમણે બે વર્ષથી કરી રાખી હતી. આ સુડતાલીસ વફાદારોની સાથે રાઈહાઈ આમાનોયા નામનો એક સોદાગર હતો. એણે જ લડવા માટેનાં શસ્ત્રો પૂરાં પાડેલાં. જ્યારે શોગુનના સૈનિકોએ એને પકડીને કેદ કર્યો ત્યારે એણે માત્ર એટલું જ કહેલું : ‘હું, રાઈહાઈ આમાનોયા, એક આદમી છું.’ એ સિવાય કશું જ કહેવાનો, કોઈ રહસ્ય બતાવી દેવાનો એણે ઈનકાર કરી દીધો...’ આ આખી વાર્તામાં તો બાળકો ખાસ કંઈ સમજ્યાં નહીં. પરંતુ, ભણવાનું છોડીને, કુહો-બુત્સુ મંદિરથી પણ દૂર ફરવા જવાની ને ત્યાં જઈને ભોજન કરવાની વાત એમને બહુ જ ગમી હતી.

હેડમાસ્ટરજીની રજા લઈને બધા જ શિક્ષકો અને પચાસ બાળકો શ્રી મારુયામાની સાથે સ્કૂલમાંથી નીકળ્યાં. હરોળમાં ચાલતાં બાળકોમાંથી કોઈક છોકરાઓ : ‘હું, રાઈહાઈ આમાનોયા, એક આદમી છું.’ એવી ઘોષણા કરતા હતા. છોકરીઓ પણ જોશમાં આવીને બોલતી હતી – ‘હું, રાઈહાઈ આમાનોયા, એક આદમી છું.’ રસ્તે જતાં લોકો આ સાંભળીને, માથાં હલાવીને હસતાં હતાં. સેનગાકુજીનું મંદિર સ્કૂલથી સાતેક માઈલ દૂર હતું. પણ બસ જેવું કોઈ વાહન

તો એ દિવસોમાં ભાગ્યે જ મળે. ડિસેમ્બરનું આકાશ સુંદર નીલરંગી હતું. ને 'હું, રાઈહાઈ આમાનોયા, એક આદમી છું' એ સૂત્રોચ્ચારના ઉદ્ઘોષોમાં મશગૂલ છોકરાંને તો આ રસ્તો ભાગ્યે જ લાંબો લાગ્યો હોય.

જ્યારે સૌ સેનગાકુજી પહોંચ્યા ત્યારે શ્રી મારુયામાએ દરેક બાળકને એકએક અગરબત્તી અને થોડાંક ફૂલ આપ્યાં. આ મંદિર તો કુહોન્બુશુના મંદિર કરતાં નાનું હતું. પણ અહીં હારબંધ પુષ્કળ સમાધિઓ-કબરો- હતી. આ જગા સુડતાલીસ રેનીનોના પવિત્ર સ્મરણમાં બનાવેલી છે એ વિચારે તોત્તો-ચાન ગંભીર

થઈ ગઈ - એણે શ્રી મારુયામાનું જોઈજોઈને, ત્યાં અગરબત્તી ને ફૂલ ચડાવ્યાં. બાકીનાં સૌ પણ એકદમ શાંત થઈ ગયાં. તોમોએનાં બાળકો આમ એકદમ ચૂપ રહે એ અસામાન્ય ઘટના કહેવાય! દરેક સમાધિ પર મૂકેલી અગરબત્તીની ધૂમ્રસેરો ઉપર ચડીને આકાશમાં વિવિધ ચિત્રો રચતી હતી. આ પ્રસંગ પછી, અગરબત્તીની સુગંધ આવતાં જ બાળકોને મારુયામા અને રાઈહાઈ આમાનોયા અચૂક યાદ આવી જતા. ને એ સાથે જ, બધાં બાળકોની પેલી ચૂપકીદીની સુગંધ પણ એને આવતી હતી.

બાળકો સુડતાલીસ રોનીન વિશે ભાગ્યે જ કશું સમજતાં હશે. પણ શ્રી મારુયામાએ તે દિવસે કરેલા જોરદાર ભાષણને કારણે એમના મનમાં એ લોકો માટે પણ આદર જાગ્યો. હા, એમના હૃદયમાં શ્રી કોબાયાશી માટે જે શ્રદ્ધા હતી એના કરતાં આ આદર જુદો જાતનો હતો. તોત્તો-ચાનને હેડમાસ્ટરજીનાં જાડાં ચશમાંની પાછળ દેખાતી એમની નાની આંખો ખૂબ પ્રેમાળ લાગતી હતી. ને આ ઊંચા સરખા માણસનો કોમળ મધુર અવાજ એને બહુ ગમતો.

ત્રી

'મા-સા..ઓ - ચા...ન!'

સ્ટેશનથી ઘરે આવતાં વચ્ચે એક એવો વિસ્તાર આવતો હતો જ્યાં કોરિયન લોકોની વસ્તી હતી. તોત્તો-ચાનને ખબર નહોતી કે આ લોકો કોરિયન છે. એણે તો ત્યાં બસ એક જ બાબત ખાસ જોઈ લીધી હતી : એક સ્ત્રી હતી; એણે માથામાં બરાબર વચ્ચે પાંથી પાડીને એક મોટો અંબોડો વાળેલો હતો. એનું શરીર જાડું લથરપથર હતું. પગમાં એણે રબરના સફેદ રંગના બૂટ પહેર્યા હતા. એ આગળથી હોડી જેવા અણીદાર દેખાતા હતા. એણે લાંબું-સરખું સ્કર્ટ પહેરેલું ને એના ટૂંકા બ્લાઉઝની આગળ એક મોટી બો પટ્ટી ગૂંથેલી હતી. એ કાયમ પોતાના દીકરાને ખોળતી હોય - મોટેમોટેથી બોલાવે : 'મા-સા...ઓ-ચા...ન!'

સામાન્ય રીતે આનો ઉચ્ચાર 'માસાઓ-ચાન' એમ થાય પણ આ બહેન તો 'સા...' પર ભાર મૂકીને પછી 'ચા...ન' ને એવું લંબાવે! તોત્તો-ચાનને એથી આ અવાજ બહુ કરુણ લાગતો.

એઈમાચી ટ્રેનના પાટાની જમણી બાજુ નજીકમાં જ, એક ધક્કા પર, આ કોરિયનોની વસ્તી હતી. પેલા માસાઓ-ચાનને પણ એ બરાબર ઓળખતી હતી

હવે એ છોકરો એના કરતાં મોટી ઉંમરનો હતો. કદાચ બીજા ધોરણમાં ભણતો હોય, પણ કઈ સ્કૂલમાં છે એની તોત્તો-ચાનને ખબર ન હતી. એના વાળ હંમેશાં વિખરાયેલા હોય ને એની સાથે એક કૂતરો હોય. એક દિવસ એ સ્કૂલમાંથી, સ્ટેશને ઊતરીને ઘરે જતી હતી ત્યારે એણે માસાઓ-ચાનને જોયો - પાછળ કૂલા પર હાથ મૂકીને ને પગ પહોળા રાખીને એ ધક્કા પર ઊભો હતો - એકદમ ઘમંડી લાગતો હતો.

‘કોરિયા...ઈ’ - તોત્તો-ચાન તરફ જોઈને ચીડાઈને એણે ઘાંટો પાડ્યો.

એનો અવાજ તોછડો ને નફરતભરેલો હતો, તોત્તો-ચાન ડરી ગઈ. એણે તો એનું કંઈ બગાડ્યું ન હતું! અરે, એની સાથે કદી બોલીયે ન હતી. એટલે એના આવા વર્તનથી એ બહુ જ ગભરાઈ ગઈ.

ઘરે જઈને એણે માને બધી વાત કરી : ‘પેલો એક માસાઓ-ચાન છે ને એણે મને કોરિયાઈ કહી.’ માએ પોતાના મોં પર હાથ દબાવી દીધો. તોત્તો-ચાને જોયું કે માની આંખો પણ ભરાઈ આવી છે. એને લાગ્યું કે આ ‘કોરિયન’ શબ્દનો અર્થ બહુ ખરાબ થતો હશે. મા પોતાનાં આંસુ લૂછવા માંડી. રડવાથી એના નાકનું ટેરવું લાલ થઈ ગયું હતું.

‘દીકરા મારા’ માએ કહ્યું, ‘બધા લોકો એને ‘કોરિયન, કોરિયન’ કહેતા હશે ને, એટલે એને થતું હશે કે આ બહુ ભૂંડો શબ્દ છે. એ બિચારો નાનકો એટલે એને ય ખબર નહીં હોય કે ‘કોરિયન’નો શું અર્થ થાય. જેમ કોઈને ‘તું મૂરખ છે’ એમ કહેવું હોય તો લોકો એને ‘બાકા’ કહે છેને, એવો આનો પણ ખરાબ અર્થ થતો હશે, એવું એના મનમાં પેસી ગયું હશે. એટલે જ એ બિચારો તને પણ ગુસ્સાથી ‘કોરિયન’ કહેતો હશે. લોકોય કેવા હોય છે!’

આંસુ લૂછીને માએ તોત્તો-ચાનને ધીમેધીમે કહેવા માંડ્યું : ‘જો, તું જાપાનની છે એટલે જાપાની કહેવાય, બરાબરને? એ જ રીતે માસાઓ-ચાન જે દેશમાંથી આવ્યો છે એનું નામ કોરિયા છે, એટલે એ કોરિયન કહેવાય. બસ એટલું જ. એથી કંઈ એ ઊતરતો છે એવું ન કહેવાય. જો બેટા, તું મોટી થાયને, ત્યારે એવું નહીં વિચારવાનું કે આ જાપાની છે ને પેલો તો કોરિયન છે. માસાઓ-ચાન સાથે પણ સારી રીતે વર્તન કરવાનું. કોરિયન છે એટલે એ ખરાબ માણસ છે એવું કોઈ માને તો એ કંઈ સારું કહેવાય?’

આ બધું તો કંઈ તોત્તો-ચાન સમજી ન શકી પણ એ એટલું જરૂર સમજી કે માસાઓ-ચાન બિચારો નાનકડો છોકરો છે ને બધા લોકો કશા કારણ વગર એના વિશે ખરાબ બોલે છે. એથી જ એની મા એને ચિંતાતુર અવાજે શોધતી

હશે. એટલે બીજે દિવસે જ્યારે એ પેલા ધક્કા આગળથી પસાર થતી હતી ને પેલાની માનો ધૂજતો અવાજ સાંભળ્યો - ‘મા-સા...ઓ - ચા...ન!’ ત્યારે એને પણ ચિંતા થઈ કે એ છોકરો ખરેખર ક્યાં હશે? એણે પોતાના મનમાં નક્કી કર્યું કે, ભલે પોતે કોરિયન નથી, પણ હવે જો માસાઓ-ચાન એને ‘કોરિયન...ન’ એમ કહેશે તો એ જરૂર એને કહેશે : ‘આપણે તો નાનાં બાળકો છીએ - આપણે બધ્યાં સરખાં!’ ને એ એની સાથે દોસ્તી પણ કરશે.

માસાઓ-ચાનના અવાજમાં ઉચાટ પણ હતો ને ચીડ પણ હતી. એમાં જે કંપારી હતી એ હવામાં લાંબો સમય ગૂંજ્યા કરતી - ‘મા-સા...ઓ - ચા...ન’ દોડતી ટ્રેનનો મોટો ખટખટ અવાજ જ એને ઘડીભર ઢાંકી શકતો હતો.

રૂદન અને દુખથી ભરેલો એ અવાજ એકવાર જેણે સાંભળ્યો હોય એનાથી પછી એ ભુલાય એમ ન હતો....

છી

‘ચોટલીઓ વાળવી છે....’

એ દિવસોમાં, તોત્તો-ચાનની મોટામાં મોટી બે ઇચ્છાઓ હતી : એક તો પેલી સ્પોર્ટ્સ-બ્લૂમર પહેરવાની ને બીજી તે વાળ ગુંથાવવાની! ટ્રેનમાં જતી વખતે એણે મોટી છોકરીઓના ગૂંથેલા ચોટલા જોયા હતા એટલે એણેય મનમાં નક્કી કર્યું કે મારે પણ આ રીતે જ વાળ ગુંથાવવા છે. એની સ્કૂલમાં એના જેવડી છોકરીઓના વાળ ચારે બાજુથી સરખા ઝૂલ જેવા ટૂંકા કરાવેલા હતા પણ તોત્તો-ચાનના લાંબા વાળ એક તરફ ઓળીને મા એને રીબનથી બાંધી દેતી. મા કહેતી કે, આ રીતે એ બહુ સરસ લાગે છે. પણ હવે એની ઇચ્છા હતી કે વાળ જલ્દી જલ્દી મોટા થઈ જાય, તો એ ચોટલી ગૂંથાવે.

છેવટે એક દિવસે એણે મા પાસે બે નાનીનાની ચોટલીઓ ગૂંથાવી. માએ છેડે રબરબેન્ડ લગાવીને પછી નાનીસરખી રીબન બાંધી દીધી. એને લાગ્યું કે હવે એ મોટા ક્લાસની વિદ્યાર્થીની જેવી દેખાય છે! જ્યારે એણે અરીસામાં જોયું ત્યારે એને ખ્યાલ આવ્યો કે, ટ્રેનવાળી પેલી મોટી છોકરીઓ કરતાં એની ચોટલીઓ પાતળી, ટૂંકી ને ડુક્કરની પૂંછડી જેવી લાગે છે. પણ એ તો સીધી રોકી પાસે દોડી ગઈ ને જરા ઠસસાથી એને પોતાની ચોટલીઓ દેખાડવા લાગી. રોકીએ એકબે વાર આંખો પટપટાવી.

‘તારે પણ આવા વાળ હોતને, તો તનેય હું ચોટલીઓ ગૂંથી આપત’ - એણે રોકીને કહ્યું.

ટ્રેનમાં બેઠી ત્યારે એણે ગરદન સીધી ને સ્થિર રાખી. એને બીક હતી કે બહુ હલહલ કરવાથી ક્યાંક ચોટલીઓ છૂટી ન જાય! એણે વિચાર્યું કે, ‘કોઈ જુએ, ને એમ કહે કે, ‘વાહ રે, કેવી સરસ ચોટલીઓ વાળી છે,’ તો કેવું સારું!’ પણ કોઈએ એની ચોટલીઓ સામે તો જોયું જ નહીં ને!’

પણ જ્યારે એ સ્કૂલમાં પહોંચી તો એની બહેનપણીઓ મીયો-ચાન, સાક્કો-ચાન અને કાઈકો આઓકીએ કીકીયારીઓ કરીને કહ્યું - ‘ઓઝ... હો, પીગટેલ્સ!’ તોત્તો-ચાન ખુશખુશાલ થઈ ગઈ. એણે બહેનપણીઓને ચોટલી પર હાથ ફેરવવા દીધો.

પણ છોકરાઓ કંઈ એની ચોટલી જોઈ પ્રભાવિત થયા ન હતા. બપોરની રિસેસમાં એના જ ક્લાસનો ઓએ નામનો એક છોકરો અચાનક મોટેથી બોલી ઊઠ્યો : ‘વાહ, તોત્તો-ચાને કંઈ નવી રીતે વાળ ઓળ્યા છેને!’

તોત્તો-ચાન રાજીના રેડ થઈ ગઈ - એક છોકરાના ધ્યાનમાં પણ આવ્યું ને! અને એણે ગર્વપૂર્વક કહ્યું : ‘એ પીગટેલ્સ છે!’

પેલો વધારે નજીક આવ્યો. ચોટલીઓ હાથમાં ઝાલી અને કહેવા લાગ્યો - ‘ઓહ, બહુ થાકી ગયો છું. થોડીવાર આના પર લટકીને આરામ લઈશ, અરે ભાઈ, આ તો ટ્રેનમાં હોય છે એવી, પકડીને ઊભા રહેવાની ચામડાની પટ્ટીઓ કરતાં ય સરસ છે ને!’ પણ આવું બધું બોલીને કંઈ એ અટકી ન ગયો.

નાનકડી તોત્તો-ચાન કરતાં તો ‘ઓએ’ નામના આ છોકરાનું શરીર બમણું ભારે હતું. આખા વર્ગમાં પણ એ સૌથી ઊંચો ને સૌથી કદાવર છોકરો હતો. એટલે જેવી એણે એની ચોટલીઓ ખેંચી કે તોત્તો-ચાન ફંગોળાઈને જમીન પર પટકાઈ પડી. એક તો એની ચોટલીઓને એણે ‘ચામડાની પટ્ટીઓ’ કહી ને વળી એને આમ પાડી નાખી, એથી તોત્તો-ચાનને બહુ જ લાગી આવ્યું. જ્યારે નીચે પડેલી તોત્તો-ચાનની ચોટલીઓને ફરીથી પકડીને એણે ‘જોર લગાડે, હેઈ..સા’ કહીને ખેંચવા માંડી ત્યારે તો એ ધૂસકે ને ધૂસકે રડવા લાગી.

તોત્તો-ચાન માટે આ ચોટલીઓ તો મોટા હોવાની નિશાનીરૂપ હતી, ને એણે ધારેલું કે, એથી તો બધાં એની તરફ બહુ માનથી જોશે. એટલે માનભંગની લાગણીથી રડતીરડતી એ હેડમાસ્ટરજીની ઓફિસમાં દોડી ગઈ. એને ડૂસકાં ભરતી જોઈને, હેડમાસ્ટરજીએ એનીપાસે જઈ, નીચે નમીને કહ્યું: ‘અરે, અરે,

શું થયું?’

એણે ચોટલીઓ છૂટી તો નથી ગઈને, એ જોઈ લીધું, ને પછી કહ્યું : ‘ઓએએ મારી ચોટલીઓ ખેંચી - ‘હેઈ...સા, હેઈ...સા’ એમ બોલીને...’

હેડમાસ્ટરજીએ એની ચોટલીઓ તરફ જોયું. એના રડતા ચહેરાથી સાવ ઊલટું, એ ચોટલીઓ તો (હીબકાંને લીધે) નાચતી હોય એવી સુંદર લાગતી હતી. એ નીચે બેસી ગયા, એને પણ પાસે બેસાડી, અને હંમેશની જેમ એમના બોખા મોઢેથી ખીખીખીખી કરવા લાગ્યા.

‘રો નહીં’ એમણે કહ્યું, ‘આ તારી ચોટલીઓ તો કેવી સુંદર દેખાય છે!’

‘તમને ગમી ને?’ એણે આંસુભર્યા ચહેરા ઊંચો કરીને સહેજ શરમાઈને પૂછ્યું.

‘અરે, ખૂબ જ ગમી!’

તોત્તો-ચાને રડવાનું બંધ કરી દીધું - ‘હવે હું નહીં જ રડું - ઓએ ‘હેઈસા-હેઈસા’ કરશે ને, તોયે નહીં રડું, હા.’ હેડમાસ્ટરજીએ માથું હલાવીને એની વાતને ટેકો આપ્યો - એ હસી પડ્યા. તોત્તો-ચાન પણ હસવા લાગી. હવે એના હસતા ચહેરાનો એની સુંદર ચોટલીઓ સાથે મેળ ખાતો હતો. નીચે નમીને હેડમાસ્ટરજીની રજા માગીને એ પોતાનાં મિત્રો સાથે રમવા દોડી ગઈ.

એ તો ભૂલી પણ ગઈ હતી કે એ રડેલી. એટલામાં માથું ખંજવાળતો ને ખચકાતો-ખચકાતો ઓએ એની પાસે આવીને ઊભો રહ્યો. ‘મેં તારી ચોટલીઓ ખેંચી એ માટે માફી માગું છું.’ પછી કહે, ‘મને હેડમાસ્ટરજીએ બોલાવીને ખૂબ ઠપકો આપ્યો. એમણે કહ્યું કે, છોકરીઓ સાથે બહુ વિવેકથી વર્તન કરવું જોઈએ - એમની કાળજી રાખવી જોઈએ.’

તોત્તો-ચાનને બહુ નવાઈ લાગી. આ તો નવી જ વાત હતી. આ પહેલાં એણે કોઈના મોંએ સાંભળેલું નહીં કે છોકરીઓ સાથે સારી રીતે વર્તવું જોઈએ. બધી જ જગ્યાએ છોકરાઓનું જ વધારે મહત્ત્વ રહેતું. એણે ઘણાં કુટુંબોમાં જોયું હતું કે જ્યાં વધારે દીકરા-દીકરી હોય ત્યાં ભોજન કે નાસ્તો પહેલાં છોકરાઓને જ આપવામાં આવતો. અને એ વખતે છોકરીઓ જો કંઈ બોલવા જતી તો એમની મા એમને કહેતી : ‘છોકરીએ તો આવીને ઊભા રહેવાનું, બોલબોલ કરવાનું નહીં, સમજ?’

બધે આમ હતું. છતાં હેડમાસ્ટરજીએ તો ઓએને કહ્યું કે છોકરીઓનું પહેલું ધ્યાન રાખવાનું. એટલે તોત્તો-ચાનને નવાઈ લાગી હતી. પણ પછી એને એ ગમ્યું. - કોઈ આપણું ધ્યાન રાખે તો કેવું સારું લાગે! અને ઓએ તો ડઘાઈ

જ ગયેલો. છોકરીઓ તરફ સદ્વર્તન રાખવું ને એની કાળજી રાખવી - એવી, ક્યારેય ન સાંભળી હોય એવી વાત એના મનમાં રોપવામાં આવી હતી. અલબત્ત, એને માટે ઠપકો ખાવાનો આ પહેલો ને છેલ્લો પ્રસંગ હતો - ને આ પ્રસંગને એ કદી ભૂલ્યો ન હતો.

❧

‘થેંક યૂ’

નવા વર્ષની રજાઓ આવી રહી હતી. ઉનાળાની રજાઓની જેમ આ રજાઓમાં બાળકો પ્રવાસ માટે સ્કૂલમાં ભેગાં ન થયાં - એમણે બધા દિવસો એમનાં પોતાનાં કુટુંબોમાં ગાળ્યા.

મિગિતા સૌને કહેતી ફરતી : ‘હું તો આ નવા વર્ષની રજાઓમાં મારા દાદાજી પાસે ક્યૂશૂ જવાની ‘છું.’ તાઈ-ચાનને તો વિજ્ઞાનના પ્રયોગોમાં રસ હતો એટલે એ કહેતો કે ‘હું તો મારા મોટાભાઈની સાથે ભૌતિકશાસ્ત્રની પ્રયોગશાળા જોવા જવાનો.’ એ તો વેકેશનની રાહ જોઈને જ બેઠો હતો. ‘આવજો...આવજો’ કરતાં બાળકો નિશાળમાંથી બહાર નીકળતાં-નીકળતાં પણ એકબીજાને કહેતાં હતાં કે પોતે રજાઓમાં શું શું કરશે.

તોત્તો-ચાન મા એને ડેડી સાથે સ્કીઈંગ કરવા ગઈ. ડેડીના ઓરકેસ્ટ્રાના નિર્દેશક અને સેલો-વાદક મિત્ર હાઈદો સાઈતોનું શીઘાના પહાડીપ્રદેશમાં એક સુંદર ઘર હતું - એટલે દરેક શિયાળામાં એ લોકો એમને ત્યાં જતાં. આ કારણે જ, છેક બાળમંદિરમાં ભણતી ત્યારથી તોત્તો-ચાન બરફ પર સરકવાની રમત સ્કી શીખવા લાગેલી.

સ્ટેશનથી સ્કીઈંગની આ જગાએ પહોંચવા માટે ઘોડા જોડેલી સ્લેજ ગાડીમાં બેસીને જવું પડતું. ત્યાં ચારે બાજુ સફેદ બરફથી છવાયેલો વિસ્તાર હતો. ક્યાંક ક્યાંક સૂકા ઝાડનાં ટૂંકાં દેખાતાં એ જ. માએ કહ્યું કે, જે લોકો પાસે સાઈતો-અંકલના ઘર જેવી વ્યવસ્થા ન હતી, એમને રોકાવા માટે માત્ર એક જાપાની ધર્મશાળા હતી. ને એક પશ્ચિમી ઢબની હોટેલ હતી. પણ મઝાની વાત એ કે પુષ્કળ વિદેશીઓ અહીં આવતા. તોત્તો-ચાન માટે ગયા વરસ કરતાં આ વરસ એકદમ જુદું ને વધારે મહત્ત્વનું હતું. હવે એ પ્રાથમિક શાળાની પહેલા ધોરણની વિદ્યાર્થિની હતી અને વળી એ થોડું ઘણું અંગ્રેજી પણ જાણતી હતી!

ડેડીએ એને ‘થેંક યૂ’ કહેવાનું પણ શીખવું દીધું હતું!

જે બધા પરદેશી પ્રવાસીઓ આવેલા હતા એમાંના કોઈકની નજર સ્કીઈંગ માટે તૈયાર થયેલી તોત્તો-ચાન પર પડે તો એ કશુંક ને કશુંક બોલતા, જેમ કે, એ એવું પણ કહેતા હોય કે, ‘કેવી વ્હાલકુડી છોકરી છે!’ તો વળી કોઈ એવું જ બીજું કશુંક કહેતા હોય. તોત્તો-ચાનને એ કશુંય સમજાતું ન હતું. એ વળી, આગલે વર્ષે આવેલી ત્યારે તો, એમને જવાબ પણ શો આપે એ? પણ હવે આ વર્ષે તો એ માથું હલાવીને જવાબ આપતી હતી : ‘થેંક યૂ’

એ સાંભળીને એ લોકો વધુ ખુશ થઈને સ્મિત કરતા, કોઈવાર વળી કોઈ વિદેશી મહિલા જૂકીને એના ગાલ સાથે પોતાનો ગાલ દબાવતી. તો કોઈ પુરુષ એને ખભેથી ઝાલીને તેડી લેતો. તોત્તો-ચાનને બહુ જ ગમતું. એને એ વિચારતાં નવાઈ લાગતી કે એક ‘થેંક યૂ’ કહેવાથી જ કેટલા બધા લોકો સાથે દોસ્તી થઈ શકતી હોય છે!

એક દિવસ એક યુવાન માણસ એની પાસે આવ્યો. એણે ઈશારાથી એમ કહ્યું કે, ‘મારા સ્કીના પાટિયાની આગળ બેસીને મારી સાથે સરકવાની સહેલ કરવી છે?’ ડેડીએ જવાબી હા પાડી.

‘થેંક યૂ’ - તોત્તો-ચાને કહ્યું. પેલા યુવાને એને, પાટિયા પર ઢીંચણ ટેકવીને બેસી જવા કહ્યું. પછી એણે બન્ને પગનાં પાટિયાં એકદમ નજીક લાવી દીધાં ને તોત્તો-ચાનને લઈને સીધાસપાટ ને ખૂબ જ લાંબા ઢાળ પર સરકવા લાગ્યો. એવું લાગતું હતું કે જાણે પવન કરતાં પણ ઝડપથી એ લોકો જઈ રહ્યાં છે. વેગને કારણે કાન પાસે ધસમસતી હવાનો સિસોટી જેવો અવાજ આવતો હતો. તોત્તો-ચાન બંને હાથે એના ઢીંચણને બરાબર ભીંસીને બેઠી હતી જેથી આગળ ઉથલી ન પડાયા! એને ખૂબ બીક પણ લાગતી હતી ને બહુ જ મજા પણ આવતી હતી. અંતે તે નીચેના મુકામે જઈને થોભ્યાં ત્યારે ત્યાં રમત જોવા ઊભેલા લોકોએ તાળીઓ પાડી. સ્કી પરથી ઊતરીને તોત્તો-ચાને પ્રેક્ષકો આગળ જૂકીને એમના અભિવાદનનો સ્વીકાર કર્યો. અને કહ્યું : ‘થેંક યૂ’ એટલે વળી એ વાત પર સૌએ ફરી તાળીઓ પાડી!

તોત્તો-ચાનને પાછળથી ખબર પડી કે એ યુવાનનું નામ શનાઈડર હતું. ને એ દુનિયાબરમાં જાણીતો સ્કીઅર હતો. સ્કીઈંગ માટે એ હંમેશાં ચાંદીની સોટીઓ(સ્કી-પોલ્સ) વાપરતો. પણ એને જે સૌથી વધારે ગમી ગયું તે તો એ હતું કે જ્યારે ઢોળાવ પાર કરીને એ નીચે આવ્યાં ને લોકોએ તાળીઓના ગડગડાટથી શનાઈડરનું સ્વાગત કર્યું ત્યારે એ નમીને એની પાસે બેઠો ને એનો

હાથ પકડીને એણે તોત્તો-ચાનને 'થેંક યૂ' કહ્યું - જાણે કે એ કોઈ મહત્ત્વની વ્યક્તિ હોય. એણે તોત્તો-ચાનને સાવ બાળક જ ગણી લેવાને બદલે, મોટી ઉંમરનાની સાથે કરે એવો ગૌરવભર્યો વ્યવહાર કર્યો. જ્યારે એ નીચે નમ્યો ત્યારે જ તોત્તો-ચાનના મનમાં વસી ગયું કે એ સરસ ને ઉમદા માણસ હતો - એનાથી ચડે એવી તો એક જ બાબત હતી : આ બરફ-આચ્છાદિત વિસ્તાર, જે અનંત લાગતો હતો...

જી

પુસ્તકાલય ખંડ

વેકેશન પૂરું થયું ને બાળકો સ્કૂલમાં પાછાં આવ્યાં. આ વખતે એમણે સ્કૂલમાં એક નવીનતા જોઈ. એ નવીનતાનું એમણે આનંદની કિલકારીઓથી સ્વાગત કર્યું.

એમણે જોયું કે વર્ગખંડોના સળંગ ડબ્બાઓની સામે પેલો નવો ડબ્બો ગોઠવાઈ ગયો હતો - સભાગૃહની નજીક, ફૂલોની ક્યારીઓ પાસે. વેકેશનમાં જ એ ડબ્બો પુસ્તકાલયમાં ફેરવાઈ ગયો હતો! સ્કૂલનો ચોકીદાર રયો-ચાન આવાં બધાં કામ કરવામાં એકદમ કુશળ માણસ હતો. બધાં એનો આદર કરતાં. એણે પુસ્તકાલય માટે બહુ જહેમત ઉઠાવી હતી - ડબ્બામાં ઘણી છાજલીઓ લગાવીને પુસ્તકો હારબંધ ગોઠવી દેવામાં આવ્યાં હતાં. ત્યાં ખુરશી-મેજ પણ હતાં - ત્યાં ને ત્યાં બેસીને પણ વાંચી શકાય એ માટે.

'તો આ તમારું પુસ્તકાલય' - હેડમાસ્ટરજીએ કહ્યું. 'કોઈપણ વર્ગનો વિદ્યાર્થી એને જે ગમે તે પુસ્તક વાંચી શકશે. કોઈ પુસ્તક કોઈ મોટા વર્ગ માટે અવાયદ્ધ રાખ્યું જ નથી. અને તમારી જ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે તમે અહીં આવી શકો. તમારે કોઈ પુસ્તક ઘેર વાંચવા લઈ જવું હોય તો એ તમને મળશે. પણ વાંચ્યા પછી, ભૂલ્યા વગર પાછું લઈ આવવાનું. અને જો તમારા ઘરમાં એવું કોઈ પુસ્તક હોય ને તમને એમ લાગે કે બીજાને પણ વાંચવું ગમશે તો તમે એ લઈ આવજો. હું બહુ રાજી થઈશ. જે રીતે કરવું હોય તે રીતે કરો, પણ તમે વંચાય એટલાં વધુ પુસ્તકો વાંચો.'

'આજે પહેલો પિરિયડ પુસ્તકાલય માટે' - બધાંએ એક અવાજે કહ્યું.

'અચ્છા, તો તમારી એવી ઇચ્છા છે?' વિદ્યાર્થીઓનો ઉત્સાહ જોઈને

હેડમાસ્ટરજી પ્રસન્ન થયા, 'તો ભલે ત્યારે, એમ જ કરીએ.'

એટલે પછી એ પચાસેપચાસ છોકરાં પુસ્તકાલયવાળા ડબ્બામાં પેઠાં, ને પોતાને ગમતું પુસ્તક પસંદ કરીને, ત્યાંથી લઈને, ખુરશીઓમાં બેસવા લાગ્યાં. પણ અરધાં જેટલાં જ બેસી શક્યાં, બાકીનાં ઊભાંઊભાં વાંચવા લાગ્યાં. હવે આ ડબ્બો અદ્દલ ટ્રેનના ગિરદીવાળા ડબ્બા જેવો લાગતો હતો. ત્યાં પણ ઘણીવાર લોકો ઊભાઊભા જ વાંચે છેને! બહુ મજાનું લાગતું હતું આ દૃશ્ય!

બેહદ ખુશ હતાં બધાં. તોત્તો-ચાનને હજુ બરાબર વાંચતાં ફાવતું ન હતું. એટલે એણે ચિત્રોવાળી ચોપડી પસંદ કરી. જ્યારે બધાં જ બાળકો પુસ્તકો લઈને એનાં પાનાં ફેરવવાં લાગ્યાં ત્યારે અચાનક ડબ્બામાં શાંતિ છવાઈ ગઈ. પણ એ કંઈ લાંબી ન ચાલી. થોડીવાર થઈ એટલે જાતજાતના અવાજો સંભળાવા લાગ્યા - કોઈ મોટેથી વાંચતું હતું, કોઈ બાજુનાને અઘરા શબ્દોનો અર્થ પૂછતું હતું, વળી કેટલાંક તો પુસ્તકોની અદલાબદલી કરતાં હતાં. બાળકોનાં હાસ્ય ને ખિલખિલાટથી પુસ્તકાલયનો આ ડબ્બો ગૂંજી ઊઠ્યો. એક છોકરાએ 'ગાતાં ચિત્રો' નામની ચોપડી લીધી હતી ને એમાંનાં કાવ્યો ગાતાંગાતાં એણે એક ચહેરો ચીતરવા માંડ્યો :

એક મીંડું - એમાં ટપકું;

બીજું મીંડું - એમાંય ટપકું.

નાકને નામે કોસ, ને નીચે

ત્રીજું મીંડું - એમાં ડબકું.

ત્રણ ત્રણ ત્રણ વાળ

- આજજુ, બાજજુ, ઉપર- વાઉ!

પલકારામાં બની જશે રે

જાડી માડી હાઉસફાઉ!!!

બે કાન તથા માથું -એનાં ત્રણ અર્ધવર્તુળો 'વાઉ' વાળી પંક્તિ બોલતી વખતે દોરવાનાં, પછી ચહેરો બનાવતું સૌથી મોટું વર્તુળ 'પલકારામાં બની જશે'

એમ બોલતી વખતે બનાવવાનું ! આમ બધું ચીતરાઈ જાય એટલે એ બની જાય - જૂની હેરસ્ટાઈલવાળી ગોળમટોળ જાપાની ગૃહિણી - હાઉફાઉ!

તોમોએ સ્કૂલમાં દરેકને પોતપોતાની રીતે જુદાજુદા વિષય પર કામ કરવાની છૂટ હતી. એટલે એમાં જો એ લોકો એકબીજાના કામમાં ડખલ કરે તો તો એમને મુશ્કેલી જ પડે! એટલે એમને શીખવવામાં આવ્યું હતું કે તમારું કામ તલ્લીન થઈને કરો, આસપાસ ભલે ને ગમે તે થતું હોય. એટલે જ્યારે આ છોકરો ગાતાંગાતાં 'હાઉસફાઉ' ચીતરતો હતો ત્યારે એના કામમાં કોઈએ ડખલ ન કરી. એકબે જણા એની સાથે ગીત ગણગણતા હતા, પણ બાકીના પોતપોતાનાં પુસ્તકોમાં મશગૂલ હતા.

તોત્તો-ચાનની પાસે જે પુસ્તક હતું એમાં એક લોકકથા હતી :

એક પૈસાદાર માણસ હતો. એને એક દીકરી હતી. એની સાથે કોઈ લગ્ન નહોતું કરતું. કેમકે, એ હંમેશાં પાદ્ર્યા કરતી. મહામુસીબતે એનાં મા-બાપે એક મૂરતિયો શોધી કાઢ્યો. એનું લગ્ન થયું, પરંતુ લગ્નની પહેલી જ રાત્રે એ છોકરી એટલા જોરથી ધડામ દઈને પાદ્રી કે એના સૂસવાટાથી એનો વર પથારીમાંથી ઊછળી ગયો ને હવામાં ઊડતો ઊડતો રૂમનાં સાડા સાત ચક્કર ફરીને પછી ધમ્મ દેતોકને નીચે પડ્યો, ને બેભાન થઈ ગયો! વાર્તા સાથે જે ચિત્રો હતાં એમાંથી એક ચિત્રમાં પેલા વરરાજાને રૂમમાં ઊડતો પણ બતાવેલો હતો! એ પછી, આ વાર્તા વાંચવા માટે છોકરાંઓમાં પડાપડી થવા લાગી...

આખી સ્કૂલનાં બાળકો રેલવેના આ ડબ્બામાં એવાં ભરાયાં હતાં જાણે કોઈ નાના ડબ્બામાં ઝીણી માછલીઓ ઠાંસીને ભરી હોય! પણ બધાં વાંચવામાં ગળાડૂબ હતાં. ડબ્બાની બારીઓમાંથી સવારનો કૂમળો તડકો એ બધા પર રેલાતો હતો. આ દશ્ય જોઈને હેડમાસ્ટરજીનું હૃદય આનંદથી છલકાઈ જ ગયું હશે.

એ આખો ય દિવસ બાળકો પુસ્તકાલયમાં જ રહ્યાં.

અને એ પછી પણ, કોઈવાર વરસાદને લીધે બહાર રમવા જઈ શકાય એમ ન હોય ત્યારે ને એ સિવાય પણ ઘણીવાર, એ લોકો લાયબ્રેરીમાં જ બેસતાં. એમને માટે આ લાયબ્રેરી એક મનપસંદ અંકો બની ગઈ હતી.

'મને એમ લાગે છે કે પુસ્તકાલયની નજીક પણ એક શૌચાલય બનાવવું જોઈએ' - હેડમાસ્ટરજીએ એક વાર કહ્યું. કેમકે પુસ્તકો વાંચવામાં મશગૂલ થયેલાં બાળકો બહુ વાર સુધી પેશાબ જવાનું રોકી રાખતાં ને પછી ન જ રહેવાય ત્યારે અમળાતાં અમળાતાં વાંકાં વળી જઈને, સભાગૃહની પાછળ આવેલા શૌચાલય તરફ દોડવા માંડતાં.

જી

'તારે પૂંછડી છે ?'

એક દિવસ, સાંજે સ્કૂલ છૂટતાં તોત્તો-ચાન ઘરે જવાની તૈયારી કરતી હતી ત્યાં ઓએ દોડતોદોડતો એની પાસે આવ્યો. ગૂસપૂસ અવાજે કહ્યું : 'હેડમાસ્ટરજી કોઈકના પર સખત ગુસ્સે થયા છે.'

'ક્યાં?' તોત્તો-ચાને પૂછ્યું.

એણે કદીયે હેડમાસ્ટરજીને ગુસ્સે થતાં જોયા ન હતા એટલે એને નવાઈ લાગી. ઓએ પણ જે રીતે આવ્યો હતો એ પરથી લાગતું હતું કે એને ય ખૂબ નવાઈ લાગી છે.

'ત્યાં, રસોડામાં', ઓએ બોલ્યો. એની નિર્દોષ આંખો ઉત્તેજનાથી પહોળી થઈ ગઈ હતી ને દોડવાથી નસકોરાંય ફૂલી ગયાં હતાં! કહે, 'ચાલને ત્યાં.'

તોત્તો-ચાને એનો હાથ પકડ્યો ને બન્ને હેડમાસ્ટરજીના ઘર બાજુ દોડ્યાં. એમનું ઘર સભાગૃહની પાસે હતું ને એનું રસોડું સ્કૂલના મેદાનની પાછળની બાજુ પડતું હતું. તોત્તો-ચાન જ્યારે છાપા પર ફૂદતાં પેલી ગટરમાં પડી ગયેલી ત્યારે આ રસોડાના પાછલે દરવાજેથી એને બાથરૂમમાં લઈ ગયેલા. આ જ રસોડામાં પેલી 'થોડું દરિયામાંથી, ને થોડું પહાડમાંથી' - વાળી રસોઈ બનતી, ને બાળકોને પીરસવામાં આવતી.

દબ્બે પગલે બન્ને રસોડા તરફ ગયાં ત્યારે બારણું બંધ હતું ને અંદરથી હેડમાસ્ટરજીનો ગુસ્સાભર્યો અવાજ એમના કાને પડ્યો :

‘તમે તાકાહાશીને એવું પૂછ્યું જ કેમ કે, તારે પૂછડી છે?’

ગુસ્સાનો ભોગ બની હતી - એમની વર્ગશિક્ષિકા.

‘મેં તો ખાલી મજાક જ કરેલી, મારો કહેવાનો અર્થ એવો નહોતો. બધામાંથી મારી નજર, અકસ્માત જ, એના પર પડી ને એ બહુ ઉત્સુક લાગતો હતો એટલે હું એને પૂછી બેઠી.’

‘ગમે તેમ, પણ તમે જે બોલી બેઠાં એની ગંભીરતા તમે સમજો છો? તમને કંઈ રીતે સમજાવું કે તાકાહાશીની કાળજી હું કેટલી સભાનતાથી રાખું છું!’

તોત્તો-ચાનને એકદમ બધું યાદ આવી ગયું. તે દિવસે સવારના પિરિયડમાં એમનાં આ વર્ગશિક્ષિકા ઇતિહાસ ભણાવતી વખતે કહેતાં હતાં કે, એકદમ શરૂઆતમાં, બહુ જ વર્ષો પહેલાં, દરેકેદરેક માણસને એક પૂછડી હતી. આ વાત સાંભળી છોકરાંને તો નવાઈ લાગી ને ગમ્મત પડી. મોટા હોય એમને તો ખ્યાલ આવી જાય કે શિક્ષિકા ડાર્વિનનો માનવ-ઉત્ક્રાંતિનો ઇતિહાસ શીખવી રહ્યાં હતાં. એ પછી એમણે આગળ કહેલું કે, આજે પણ, દરેક માણસને પૂછડીની જગાએ હાડકાનો એક નાનકડો ઢેકો હોય છે - ને એને ‘કોક્સિક્સ’ કહે છે. આ સાંભળતાં જ, છોકરાં તો પોતાને ઢેકો ક્યાં છે તે હાથથી ખોળવા લાગ્યાં ને વર્ગમાં ધમાલ મચી ગઈ. એટલે શિક્ષિકાએ મજાકમાં કહ્યું કે, ‘શી ખબર તમારામાંથી કોઈને હજુ આખી ને આખી પૂછડી પણ હોય! અરે તાકાહાશી, તારે પૂછડી છે કે?’

તાકાહાશી તરત ઊભો થઈ ગયો. એ હસ્યો નહીં. જોરથી માથું ધૂણાવ્યું ને ગંભીરતાથી ભારપૂર્વક કહ્યું ‘ના, મારે પૂછડી નથી!’

તોત્તો-ચાન સમજી ગઈ કે હેડમાસ્ટરજી આ વાતને લઈને જ ગુસ્સે થઈ રહ્યા છે. હવે એમના અવાજમાં વધુ નારાજગી ને વધુ ગુસ્સો સંભળાતાં હતાં :

‘એ વખતે તમને એ વિચાર ન આવ્યો કે, ‘તારે પૂછડી છે કે?’ એમ કહેવાથી તાકાહાશી પર કેવી અસર થશે?’

લાગ્યું કે શિક્ષિકા કશો જવાબ આપી શક્યાં નહીં. - એમનો કોઈ અવાજ સંભળાયો નહીં. પણ તોત્તો-ચાનને એ ન સમજાયું કે આ પૂછડીની વાત લઈને હેડમાસ્ટરજી આટલા ગુસ્સે તે વળી શું કામ થયા હશે! હેડમાસ્ટરજીએ જો એને પૂછ્યું હોત કે, કેમ, તારે પૂછડી છે કે? - તો એને તો બહુ જ મજા આવી હોત.

ખરી વાત તો એ કે, તોત્તો-ચાનને તો કોઈ તકલીફ ન હતી - એ તો સાજીસારી છોકરી હતી. પણ તાકાહાશી તો ઠીંગણો હતો - એને પણ ખબર

હતી કે એના શરીરનો વિકાસ અટકી ગયેલો છે. અને એટલે જ તો હેડમાસ્ટરજીએ એની કાળજી રાખવા, રમતોત્સવની રમતો પણ એને ધ્યાનમાં રાખીને વિચારેલી. સ્કૂલમાં એ બાળકોને નિર્વસ્ત્ર નહાવા દેતા જેથી આ તાકાહાશી જેવાં બાળકોને પોતાના શરીર બાબતે કશો સંકોચ ન થાય. એમનો સતત એ પ્રયત્ન રહેતો કે તાકાહાશી ને યાસુકી-ચાન જેવાં વિકલાંગ બાળકો કુંઠિત ન રહી જાય, પોતાને બીજાંથી ઊતરતાં ન સમજે ને એમનાં મનમાં કશી ગ્રંથિ ન બંધાય.

એટલે જ હેડમાસ્ટરજીને ગુસ્સો આવ્યો હતો કે, આવાં બાળકોની આટલી કાળજી કેમ રાખવામાં આવે છે એ જાણ્યા પછી પણ કોઈ શિક્ષક, કશું સમજ્યા-વિચાર્યા વિના જ, તાકાહાશીને એવો પ્રશ્ન શી રીતે પૂછી શકે કે એને પૂછડી છે કે કેમ...

બન્યું હતું એવું કે આ વર્ગ ચાલતો હતો ત્યારે હેડમાસ્ટરજી, વર્ગ-નિરીક્ષણ માટે, અચાનક જ એ વર્ગ પાસે પહોંચ્યા હતા. બહારથી એમણે આ સાંભળેલું.

તોત્તો-ચાને હવે શિક્ષિકાનો રડવાનો અવાજ સાંભળ્યો : ‘મારાથી ભૂલ થઈ ગઈ’ એમણે ડૂસકું ભર્યું, ‘તમે કહો એ રીતે હું તાકાહાશીની માફી માગું.’

હેડમાસ્ટરજીએ એ પછી કશું કહ્યું નહીં. તોત્તો-ચાનને કાયના બારણાની પેલી પાર એમનો ચહેરો પણ દેખાતો ન હતો, પણ એને થયું કે એમની પાસે દોડી જાઉં. આખી વાતમાં એ કંઈ બધું સમજી ન હતી પણ એને એટલું તો મનમાં વસી ગયું કે હેડમાસ્ટરજી એમના સૌના સાચા મિત્ર છે. ઓએના મનમાં પણ કદાચ એવું જ થયું હશે.

તોત્તો-ચાન એ કદી ભૂલી નહીં કે હેડમાસ્ટરજીએ વર્ગશિક્ષિકાને ઠપકો જરૂર આપ્યો પણ એને એકલીને બોલાવીને આપ્યો, બીજા શિક્ષકોની હાજરીમાં નહીં. આ વાત પરથી જ ખ્યાલ આવી જાય છે કે એ સાચા અર્થમાં ‘શિક્ષક’ હતા. જો કે આવું બધું તોત્તો-ચાન કંઈ એ વખતે સમજી નહોતી. પણ એમનાં શબ્દો ને એમની વાણીનો મર્મ એના હૃદયમાં કાયમ માટે વસી ગયાં.

વસંત ઋતુ આવી પહોંચી હતી. તોત્તો-ચાનને માટે અહીં આ બીજી વસંત હતી- સ્કૂલનું નવું વર્ષ શરૂ થતું હતું.

છા

તોમોએમાં બીજું વર્ષ

સ્કૂલના મેદાન પાસેનાં વૃક્ષો પર લીલીછમ કુંપળો ફૂટવા માંડી હતી. ક્યારામાં બેસુમાર પુષ્પો ખીલી ઊઠ્યાં હતાં. નરગીસ, ડેફોડિલ્સ અને પેનીનાં પુષ્પો માથું ડોલાવીને જાણે બાળકોને કહેતાં હતાં - 'કેમ છો?' ટ્યુલિપની ડાળીઓ અંગ મરડીને જાણે ટકાર થઈ ગઈ હતી. ચેરીની કળીઓ મંદમંદ પવનમાં એવી થનગનતી હતી જાણે ક્યારે કોઈ કહે ને ક્યારે ખીલી ઊઠીએ!

સ્નાનાગાર સાથે જોડાયેલી સિમેન્ટની કુંડીમાં પોપિઝ નામની એક કાળી માછલીની પાછળ સોન માછલીઓ હારબંધ તરી રહી હતી.

ચારે પાસ એટલી બધી ચમક હતી, તાજગી હતી, જીવંતતા હતી કે 'લો, વસંતઋતુ આવી' એવી કોઈ ઘોષણા કરવાની જરૂર ન હતી - બધાં જાણતાં હતાં કે વસંત ઋતુ આવી પહોંચી છે.

માનો હાથ ઝાલીને આ સ્કૂલમાં દાખલ થયે હવે બરાબર એક વરસ થયું : જમીનમાંથી વૃક્ષરૂપે ઊગીને વિકસતા સ્કૂલના મુખ્ય પ્રવેશદ્વારને જોઈને એને બહુ અચરજ થયું હતું; રેલવેના ડબ્બામાં વર્ગો લેવાતા હોય એવું પહેલીવાર જોયું હતું - ત્યારે એ કેવી ખુશીથી ઊછળી પડેલી! હેડમાસ્ટરજી ઉપર પણ એ જ વખતથી વિશ્વાસ બેસી ગયેલો - એમનો વ્યવહાર મૈત્રીભર્યો લાગેલો. હવે એક વરસ પછી તો તોત્તો-ચાન અને એનાં મિત્રોનો મોભો વધ્યો હતો - એ લોકો બીજા ધોરણનાં વિદ્યાર્થીઓ હતા. નવાં દાખલ થયેલાં પહેલા ધોરણનાં બાળકો હવે બધું ચકિત નજરે આનંદપૂર્વક જોતાં હતાં, જે રીતે ગયે વરસે તોત્તો-ચાન ને એનાં મિત્રો જોતાં હતાં.

પસાર થયેલું આખું વરસ તોત્તો-ચાન માટે યાદગાર પ્રસંગોથી ભરેલું હતું - એની એકેએક સુંદર સવારને એણે ઉત્સાહથી આવકારી હતી. રસ્તે ફરતા ગાવા-બજાવવાવાળા હજુ પણ એને બેહદ ગમતા હતા. પણ હવે તો ઘણું નવું નવું પણ એણે જોયું હતું, ને જે એને બહુ પસંદ આવતું હતું. એક 'ઉપદ્રવી બલા' તરીકે જેને પહેલી સ્કૂલમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવી હતી એ નાનકડી બાળકી હવે તોમોએ સ્કૂલની ગરિમાને અનુરૂપ એક જવાબદાર વિદ્યાર્થીનીમાં રૂપાંતર પામી હતી.

કેટલાંક મા-બાપોને તોમોએની શિક્ષણપદ્ધતિની યોગ્યતા વિશે શંકા જતી હતી. ઘણી વખત તો તોત્તો-ચાનના મા-બાપને પણ દ્વિધા થતી કે એમણે પોતાની

દીકરીને આ સ્કૂલમાં દાખલ કરી એ યોગ્ય કંઈ છે કે કેમ. એવાં મા-બાપ પણ હતાં જેમને શ્રી કોબાયાશીની શિક્ષણપદ્ધતિ સાવ ઉપરછલ્લી ને એથી અવિશ્વાસપાત્ર લાગતી હતી. એમણે પોતાનાં બાળકોને તોમોએ સ્કૂલમાંથી ઉઠાડી લઈને બીજે દાખલ કરવાનો વિચાર પણ કર્યો હતો. પણ એમનાં સંતાનો તોમોએ સ્કૂલ છોડવા તૈયાર ન હતાં - એની કશી વાત નીકળતાં જ એ રડવા લાગતાં. સદ્ભાગ્યે, તોત્તો-ચાનના વર્ગના કોઈ બાળકે આ વર્ષે સ્કૂલ છોડી ન હતી. પણ એમના ઉપરના ક્લાસનો એક છોકરો ચીસો પાડીપાડીને રડતો હતો. આવેશમાં ને આવેશમાં એણે હેડમાસ્ટરજીની પીઠ પર મુક્કા મારવા માંડ્યા. એમ કરતાં એ પડી ગયો ને એના ઘૂંટણ છોલાઈ ગયા. હેડમાસ્ટરજીની આંખો પણ રૂદનથી લાલ થઈ ગઈ હતી. છેવટે એનાં મા-બાપ એને સ્કૂલમાંથી લઈ જવા લાગ્યા હતાં ત્યારે એ પાછળ જોયા કરતો હતો ને બધાં સામે હાથ હલાવ્યા કરતો હતો...

પણ આવી કમનસીબ ઘટનાઓ ખાસ બનતી નહોતી. તોત્તો-ચાન હવે બીજા ધોરણનો આનંદ માણતી હતી.

અને ખાસ વાત તો એ કે હવે એનું દફતર એના ખભા પર બરાબર બંધબેસતું આવતું હતું - મોટું પડતું ન હતું.

છા

'સ્વાન-લેક' નૃત્યનાટિકા

તોત્તો-ચાનને હિબિયા હોલમાં 'સ્વાન લેક' નામની નૃત્યનાટિકા જોવા મા લઈ ગયેલી. ડેડી વાયોલિન વગાડતા હતા. નાટિકા ભજવતી મંડળી ખૂબ સરસ હતી. નૃત્યનાટિકા આ પહેલી જ વાર એ જોતી હતી. હંસોની રાણી બનેલી નર્તકીએ માથે એક નાનોસરખો ચળકતો મુકુટ પહેર્યો હતો. એ ઊંચી ઊંચી છલંગો મારીને એ રીતે નૃત્ય કરતી હતી જાણે સાચેસાચ હંસ ઊડી રહ્યો હોય - તોત્તો-ચાનને તો એવું લાગ્યું જ. નાટિકામાં એક રાજકુમાર છે ને એને આ હંસોની રાણી સાથે પ્રેમ થઈ જાય છે અને નાટિકાના અંતમાં એ બંને સાથેસાથે નાચવા લાગે છે. સંગીત પણ તોત્તો-ચાનને બહુ ગમ્યું. નૃત્યનાટિકાએ એના પર એવી અસર કરેલી કે ઘરે આવ્યા પછી પણ એના મનમાં એ ચાલ્યા કરતી હતી.

સવારે ઊઠી એવી એ સીધી રસોડામાં ગઈ. એણે વાળ પણ સરખા કર્યા

ન હતા. મા રસોડામાં જ હતી. એણે મા પાસે જઈને જાહેર કર્યું : મા, મારે નથી તો જાસૂસ બનવું, નથી ગાવા-બજાવવાવાળા બનવું કે નથી બનવું ટિકિટવાળા સાહેબ. હું તો બેલેરીના બનીશ - ને 'સ્વાનલેક' નૃત્યનાટિકામાં નૃત્ય કરીશ.

‘ઓ...હો!’ - પણ, માને આશ્ચર્ય જરાય ન થયું!

બેલે જોયું હતું તો એણે આ પહેલી જ વાર, પરંતુ ઇસેડોરા ડંકન વિશે એણે હેડમાસ્ટરજી પાસેથી ઘણું બધું સાંભળ્યું હતું. ઇસેડોરા પ્રખ્યાત અમેરિકન નર્તકી હતી. શ્રી કોબાયાશીની જેમ ઇસેડોરા પણ ડેલકોજથી પ્રભાવિત થયેલી. અને શ્રી કોબાયાશીયાને ઇસેડોરા એક નર્તકી તરીકે બહુ ઉત્તમ લાગતી હતી. એટલું તોત્તો-ચાન માટે પૂરતું હતું. એટલે, એણે ઇસેડોરાનું નૃત્ય કદીય નહોતું જોયું તો પણ એને થતું હતું કે એ એને બરાબર ઓળખે છે.

હવે એવું બન્યું કે શ્રી કોબાયાશીના એક મિત્ર તોમોએમાં યૂરિથ્મિક્સ શિખવવા આવતા. એમની નૃત્યશાળા સ્કૂલની નજીકમાં જ હતી. માએ એવી ગોકવણ કરેલી કે સ્કૂલમાંથી છૂટીને તોત્તો-ચાન ત્યાં નૃત્ય શીખવા જાય. મા પોતે તોત્તો-ચાનને ‘આ કર ને તે કર’ એવું કશું કહેતી નહીં પણ તે કંઈ કરવા કે શીખવા ઇચ્છતી હોય તો બિનજરૂરી પ્રશ્નો કરવાને બદલે એ શીખવવાની વ્યવસ્થા તે કરી દેતી.

તોત્તો-ચાને નૃત્ય શીખવાનું શરૂ કર્યું. પહેલા દિવસથી જ તલપાપડ હતી કે ક્યારે એ શીખે ને ક્યારે ‘સ્વાન લેક’માં નૃત્ય કરે. પણ નૃત્યશિક્ષકની પોતાની આગવી પદ્ધતિ હતી. એ તાલીમાર્થી છોકરીઓ પાસે યૂરિથ્મિક્સની પુષ્કળ કસરતો કરાવતા. પછી એ બધાંને પિયાનો કે ગ્રામોફોનના સંગીતના તાલની સાથે તાલ મેળવી ધીમી ચાલે ચાલવાનું કહેતા. આ ચાલતાં ચાલતાં એ લોકો ગીતની કોઈ તૂક પણ બોલતાં.

એક પ્રાર્થના હતી :

‘પર્વત પર પ્રગટો ને ચમકો

આતમ મારો શુદ્ધ કરો....’

આ પ્રાર્થના ફીઝી પર્વત પર ચડનારા યાત્રાળુઓ ગાયા કરતા. નૃત્ય શીખતી આ બાળકીઓ એ પ્રાર્થનાની પહેલી પંક્તિ ‘પર્વત પર પ્રગટો ને ચમકો,’નું સંગીતના તાલ સાથે, આવર્તન કરતાંકરતાં ચાલતી. અચાનક શિક્ષક કહેતા - ‘પોઝ’. એ સાંભળતાં જ બધા બાળકોએ કોઈ ને કોઈ અંગભંગિ બનાવીને સ્થિર ઊભાં રહી જવું પડતું. શિક્ષક પોતે પણ ત્યારે ‘આ...યૂ’ એવા અવાજ

સાથે કોઈક સ્થિર મુદ્રા રચતા. એ મુદ્રા ક્યારેક ‘સ્વર્ગને તાકી રહ્યો’ - એવો અર્થ બતાવતી, તો ક્યારેક ‘ડરી ગયેલા માણસ’ની મુદ્રા બનતી. ‘ડરી ગયેલા માણસ’ની મુદ્રા કરતી વખતે તે કોકડું વળીને બેસી જતા ને પોતાનું પાથું બે હાથમાં ઢાંકી દેતા.

પણ તોત્તો-ચાનના મનમાં તો કંઈ જુદી જ વાત વસી ગઈ હતી. એની મુદ્રા તો ‘ચમકતો મુકુટ અને જૂલવાળો સફેદ પોષાક પહેરેલી રાજહંસી’ - એ હતી. ‘પર્વત પર પ્રગટો ને ચમકો’ અને ‘ઓ...યૂ’ એ કંઈ એના મનમાં વસેલી મુદ્રાઓ ન હતી.

એક દિવસે, હિંમત એકઠી કરીને તોત્તો-ચાન નૃત્યશિક્ષકની પાસે ગઈ. એણે પોતાના હાથ પહોળા કર્યા ને હંસની પાંખોની જેમ એ હાથ ફફડાવવા માંડી.

‘આપણે આવું કંઈક નહીં કરીએ, ક્યારેય?’ એણે પૂછ્યું.

શિક્ષક બહુ સોહામણા હતા - મોટી ગોળ આંખો ને પોપટની ચાંચ જેવું ઘાટીલું નાક. ‘ના, આપણે એ પ્રકારનું નૃત્ય અહીં નથી કરાવતા.’ - એમણે કહ્યું.

બસ, એ પછી તોત્તો-ચાને નૃત્યશાળામાં જવાનું બંધ કરી દીધું! બેલેના બૂટ પહેર્યા વિના જ, ખુલ્લે પગે ઊછળવાનો એનો સ્વભાવ હતો. એની મુદ્રાઓ એની પોતાની કલ્પના મુજબની હતી. એના મનમાં એ તો રહી જ ગયું હતું કે જો એકવાર મુકુટ પહેરીને નૃત્ય કરવા મળ્યું હોત....

‘સ્વાન લેક સરસ નાટિકા છે’ શિક્ષકે કહેલું, ‘પણ મારી ઇચ્છા એ છે કે તમને સ્વતંત્ર રીતે નૃત્ય કરવાની ટેવ પાડું.’

ઘણાં વર્ષો પછી તોત્તો-ચાનને જાણવા મળ્યું કે તેના એ નૃત્યશિક્ષક હતા બાકુઈશી. એમણે જ જાપાનને મુક્ત નૃત્યનાટિકાનું પ્રદાન કર્યું ને આ વિસ્તારને ‘જિયુગાઓકા’(મુક્તિ પર્વત) એવું નામ આપ્યું. જે વખતે એ તોત્તો-ચાનને મુક્ત નૃત્ય શિખવવા માગતા હતા તે વખતે એમની ઉંમર પચાસ વર્ષની હતી - પણ કેવી તો સ્ફૂર્તિ એમનામાં!

જી

ખેતીવાડીના શિક્ષક

‘આ તમારા નવા શિક્ષક. એ તમને ઘણુંઘણું નવું બતાવશે.’

- એવો પરિચય આપેલો હેડમાસ્ટરજીએ એ નવા શિક્ષકનો. તોત્તો-ચાન

તો એમને જોઈ જ રહી : પહેલી વાત તો એ કે એમના વેશ પરથી એ 'શિક્ષક' જેવા બિલકુલ લાગતા ન હતા. એમણે ટૂંકા પટ્ટાવાળું એક સુતરાઉ જેકેટ સીધું બંડી પર પહેરી દીધેલું હતું. ગળામાં ટાઈને બદલે મફલરની જેમ એક ગમછો નાખેલો હતો. ગળી રંગનું, જાડા કાપડનું એમનું પેન્ટ એકદમ ચુસ્ત હતું ને એમાં થીંગડાં હતાં. પગમાં એમણે લગભગ ઢીંચણ સુધી પહોંચે એવા સળંગ રબરના બૂટ પહેર્યા હતા - ખેતમજૂરો પહેરતા હોય છે એવા. અને એમના માથા પર, પરાળમાંથી બનાવેલી એક બિસ્માર હેટ હતી!

એ વખતે વર્ગનાં સૌ બાળકો કુહોન્બુત્સુ મંદિરના તળાવ પાસે ભેગાં થયેલાં હતાં.

એમની તરફ ઝીણી નજરે જોતાં તોત્તો-ચાનને એકદમ લાગ્યું કે પહેલાં પણ એમને ક્યાંક જોયા છે. 'ક્યાં જોયા હશે?' - એ વિચારવા લાગી. એમનો ભલોભોળો લાગતો ચહેરો તડકો વેઠવાથી કાળો પડી ગયેલો હતો ને એની ચામડી કરચલીઓવાળી હતી. એમની કમર પર, પટ્ટાની જગાએ બાંધેલી કાળી દોરીને છોડે એક હોકલી(પાઈપ) લટકતી હતી, એ એને વધારે પરિચિત લાગી. એ એકદમ એમને ઓળખી ગઈ :

'તમે... પેલી નહેર પાસેનું ખેતર છે એમાં ખેતી કરો છો ને?' એણે ઉલ્લાસથી પૂછ્યું.

'હા, ખરી વાત છે...' - નવા શિક્ષક બોલ્યા. હોઠ ઊંચકીને દાંત દેખાડતું એક સ્મિત એમણે કર્યું. એમ કહેવાથી એમના ચહેરાની કરચલીઓ વધારે ઊંડી થઈ. 'તમે આ મંદિર બાજુ ફરવા જાઓ કે, ત્યાં જ મારું ખેતર આવેલું છે. સરસવનાં પીળાંપીળાં ફૂલોવાળું છે ને, એ જ ખેતર.'

'આહ...હા! ને હવે તમે અમારા ટીચ...ર' - બધાં ખૂબ જ ઉત્સાહથી કિલકારી કરવા લાગ્યાં.

એમણે હાથ હલાવીને ના પાડી - 'ના રે ના, હું કંઈ સાહેબ થોડો કહેવાઉં? આપણે તો ખેડૂત. આ હેડમાસ્ટરસાહેબે કહ્યું કે ખેતી-વાડીની થોડી વાતો કરો - એટલે આવ્યો.'

'હા, હા, એ શિક્ષક છે જ - તમારા ખેતી-વાડીના શિક્ષક!' હેડમાસ્ટરજી એમની પાસે આવ્યા ને બોલ્યા : 'અને એમણે મારી વિનંતી સ્વીકારી છે - તમને એ શીખવશે કે ખેતરમાં વાવણી કેવી રીતે થાય છે. તો - ' એમણે શિક્ષક તરફ ફરીને કહ્યું : 'તો હવે આપ બાળકોને, શું કરવું જોઈએ તે કહેવા માંડો, એટલે આપણું કામ શરૂ થઈ જાય.'

કોઈપણ સાધારણ પ્રાથમિક શાળામાં, શીખવનાર શિક્ષક પાસે પહેલાં તો શૈક્ષણિક તાલીમનું પ્રમાણપત્ર હોવું જરૂરી ગણાતું. પરંતુ શ્રી કોબાયાશી એવી બધી બાબતોની કશી ચિંતા જ ન કરતા - એમને એ બધું ગૌણ લાગતું. એમનું તો સ્પષ્ટ માનવું હતું કે ખરેખરા જાણકારને કામ કરતો જુએ ને એના પરથી બાળકો જાતે કામ શીખતાં થાય એ મહત્ત્વનું છે.

'તો ચલો ત્યારે, શરૂ કરીએ.' - શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું.

કુહોન્બુત્સુ તળાવની પાસેનાં ઝાડની છાયા નીચે બધાં એકઠાં થયાં - ખૂબ જ શાંત ને સુંદર જગા હતી એ. હેડમાસ્ટરજીએ પહેલેથી જ રેલવેનો એક અરધો ડબ્બો ત્યાં પહોંચાડી દીધો હતો - એમાં ખેતીકામનાં પાવડા, કોદાળી જેવાં બધાં ઓજારો હતાં. જે ખેતરમાં કામ કરવાનું હતું ત્યાં જ બરાબર એ ડબ્બો લાવી દેવામાં આવ્યો હતો.

ટીચરજીએ પહેલાં તો સૌને ડબ્બામાંથી પાવડા-કોદાળી લઈ આવવાનું કહ્યું ને પછી નીંદણથી શરૂઆત કરાવી. એમણે સમજાવ્યું કે, ખેતરમાં ઊગતું નકામું ઘાસ કાઢી નાખવું એને નીંદણ કહે છે. એ ઘાસની જડો બહુ મજબૂત હોય છે. કેટલુંક ઘાસ તો અનાજના છોડ કરતાંય ઝડપથી ઊગતું હોય છે ને એથી સૂરજનો તડકો એ છોડને બરાબર મળતો નથી, આ ઘાસનાં મૂળિયાં નકામી જીવાતને છુપાઈ રહેવાની જગા બનતાં હોય છે. સૌથી મોટી આફત તો એ હોય છે કે અનાજના છોડને મળવું જોઈએ એ ખાતર-પાણીનું પોષણ આ નકામું ઘાસ ખેતરની માટીમાંથી ખેંચી લે છે. એમણે એક પછી એક બાબત શીખવી. અને વાત કરતાંકરતાં પણ એમના હાથ તો નીંદણ કરવા કામે લાગી ગયેલા જ હતા. છોકરાંએ પણ એમની જેમ નીંદણ કર્યું. પછી એમણે કોદાળીથી કેવી રીતે ખોદવું, બીજ વાવવા માટે ચાસ કેવી રીતે પાડવા અને ખેતરમાં ખાતર કેવી રીતે છંટાય - એ બધું બતાવ્યું. બીજું ઘણું સમજાવ્યું ને એ કરીને બતાવ્યું.

એટલામાં ખેતરમાં એક નાનો સાપ નીકળ્યો ને તા-ચાન નામના એક છોકરાની એટલો પાસેથી નીકળ્યો કે કદાચ કરડી બેઠો હોત! પણ શિક્ષકે સૌને સધિયારો આપ્યો કે, 'અહીં ઝેરી સાપ નથી હોતા અને જો આપણે એમને સતાવીએ નહીં તો એ પણ આપણને કરડે નહીં.'

વાવણી વિશે વાતો કર્યા પછી શિક્ષકે જીવ-જંતુ, પતંગિયાં, અને પંખીઓ વિશે, મોસમ વિશે ને બીજી ઘણી બાબતો વિશે બહુ રસ પડે એવી વાતો કહી. એમનાં મજબૂત ને કસાયેલાં બાવડાં એ વાતની ખાતરી આપતાં હતાં કે એમણે જે જે કહ્યું એ એમના લાંબા અનુભવમાંથી મળેલું છે.

બાળકોએ ટીચરની મદદથી આખા ખેતરમાં વાવણી કરી દીધી - એમનાં શરીર પર પરસેવાના રેલા નીતરતા હતા! થોડાક ચાસ સ્થેજ વાંકા-ત્રાંસા થયેલા, એટલું બાદ કરતાં, આ કે તે બાજુએથી જોતાં ખેતર એકદમ ચોકસાઈપૂર્વક વાવેલું લાગતું હતું.

એ પછી બાળકો એ ખેડૂતનો આદર કરતાં થયા. ક્યાંય પણ એમને જુએ કે તરત એ બૂમ પાડી ઊઠતાં - 'એ... પેલા અમારા ટીચર' અને જ્યારેજ્યારે, પોતાના ખેતરમાં નાખ્યા પછી ખાતર બચતું ત્યારેત્યારે એ શિક્ષક એ ખાતર બાળકોના ખેતરમાં છાંટી જતા. બાળકોના ખેતરમાં ફૂંપળો ફૂટી. પછી છોડ ધીમેધીમે ઊંચા વધવા લાગ્યા. દરરોજ કોઈ ને કોઈ બાળક ખેતરમાં આંટો મારી આવે જ, ને પછી સ્કૂલમાં આવીને હેડમાસ્ટરજીને અને મિત્રોને, છોડ કેવા ખીલ્યા છે, એની બધી વિગતે વાત કરે. બાળકોએ પહેલી જ વાર આ અચરજ જોયું કે પોતે વાવેલાં બી ધરતીની કૂખે ઊછરીને, વિકસીને પાકરૂપે કેવાં તો લહેરાઈ રહ્યાં છે! બહુ જ આહ્લાદક અનુભવ હતો એ! સ્કૂલમાં જ્યારે પણ બેત્રણ છોકરાં મળે ને કંઈક ટોપટપ્યાં કરતાં હોય ત્યારેત્યારે એ લોકો વળીવળીને ખેતરની વાતો કરવા લાગી જતાં.

તે જ દિવસોમાં વિશ્વના કેટલાક દેશોમાં ભયંકર બનાવો બનતા હતા પણ તોમોએનાં બાળકો તો પોતાના નાનાસરખા ખેતરની વાતો જ કરતાં રહેતાં - એટલે કે એમની આસપાસ તો હજુય શાંતિનું કવચ જ હતું!

‘મેદાનમાં રસોડું’ એટલે કે વનભોજન

એક દિવસ સાંજે, સ્કૂલમાંથી છૂટીને તોત્તો-ચાન ઉતાવળી ઉતાવળી કોઈની સાથે કશી વાત કર્યા વિના, કે ‘આવજો’ પણ કહ્યા વિના, સ્ટેશન તરફ ભાગતી હતી. મનમાં-મનમાં એ કંઈક ગણગણતી ને વારેવારે ગોખતી હતી : ‘થંડર કેન્યન - મેદાનમાં રસોડું!’

આવડી નાનકડી છોકરી માટે આટલા લાંબા શબ્દોવાળી વિગત યાદ રાખવાનું બહુ કઠણ હતું વળી! જો કે, તોત્તો-ચાને પેલા એક કોમિકમાં એક માણસનું લાંબું નામ વાંચ્યું હતું એટલું તો આ લાંબું હતું નહીં. વાત એમ હતી કે, એક માણસ કૂવામાં પડી ગયેલો. એને એમાંથી કાઢવા માટે જે લોકો આવેલા

એમણે એનું નામ પૂછ્યું. પણ નામ એટલું લાંબું હતું કે એનું આખું નામ બોલી રહે તે પહેલાં એ ડૂબી ગયેલો! તોત્તો-ચાનને આ ‘થંડર કેન્યન - મેદાનમાં રસોડું’ એવી લાંબીલચક વાત ભૂલી ન જવાય એનું બહુ ધ્યાન રાખવું પડતું હતું. ધારો કે, રસ્તામાં એને કોઈએ જરા પૂછ્યું સરખું હોત કે, પેલો કૂવામાં ડૂબી ગયો એનું ‘જુગેમુ-જુગેમુ...’ એમ શરૂ થતું આખું નામ શું હતું? તો એ આ ‘થંડરકેન્યન...’ વાળું જરૂર ભૂલી જ ગઈ હોત. અરે, રસ્તામાં કોઈ ખાબોચિયું આવ્યું હોય ને એ ફૂદતાંફૂદતાં એ ધારો કે બોલી હોય કે ‘એ... ફૂદી’, તો પણ એ પેલું ભૂલી ગઈ હોત!

એટલે એ તો બીજું કશું કર્યા વિના બસ મનમાં ને મનમાં આખો વખત એ શબ્દો ગોખ્યા જ કરતી હતી. સારું થયું કે ટ્રેનમાં પણ કોઈએ એની સાથે વાત કરી નહીં કે એણેય કોઈને બોલાવ્યું નહીં. અરે, ટ્રેનમાં કે ટ્રેન બહાર કોઈ બાબત કે કોઈ વસ્તુ પર એણે ધ્યાન સરખું આપ્યું નહીં, નહીંતર વળી ‘એ શું હશે?’ એવું ફૂટહલ એને થયું હોત, ને એમાં ને એમાં પેલું ગોખેલું ભૂલી જવાત! પણ, એને ઊતરવાનું સ્ટેશન આવ્યું ત્યાં કોઈ ઓળખીતાએ દૂરથી ‘કેમ રે, વહેલી આવી ગઈ કે શું?’ એમ પૂછ્યું. એ બોલવા જ જતી હતી ને તરતોતરત એને ખ્યાલ આવી ગયો કે બોલી તો તો ગોટાળો જ! અને એટલે માત્ર એની તરફ હાથ હલાવીને એ પેલું ગોખતીગોખતી આગળ દોડી ગઈ - સીધી ઘરે.

ઘરમાં પેસતાં જ એણે માને જોઈને ઘાંટો પાડ્યો : ‘થંડર, કેન્યન - મેદાનમાં, રસોડું!’ મા કંઈ સમજી નહીં. એને લાગ્યું કે પાડતી હશે જૂડો-રમતનો કોઈ બરાડો... કે પછી પેલા, ‘સુડતાલીસ રોનીન’વાળું કોઈ સૂત્ર પોકારતી હશે. પણ પછી, બહુ વાર તોત્તો-ચાન બોલતી રહી એટલે માના મનમાં ઝબકારો થયો - ‘અચ્છા!’ જિયુગાઓકાથી ત્રણ સ્ટેશન પહેલાં આવે તોદોરોકી સ્ટેશન. એની પાસે એક ખૂબ જ સુંદર જગા હતી : ‘તોદોરોકી કેઈકોકુ’ અથવા થંડર કેન્યોન(ગરજતી ખીણ). જૂના ટોકિયોની સરહદમાં આવેલું એ એક પ્રખ્યાત ને સુંદર સ્થળ હતું. અદ્ભુત ધોધ હતા, સુંદર ઝરણાં હતાં, સુંદર વનરાજિ હતી - આ ‘થંડર કેન્યન’માં. હવે રહ્યું પેલું : ‘મેદાનમાં રસોડું’. એનો અર્થ એ કે સ્કૂલના બાળકો ત્યાં ખુલ્લા મેદાનમાં જમવાનું બનાવવાનાં હતાં. ને વનભોજન કરવાનાં હતાં. પણ એને માટે આટલા લાંબાલચક શબ્દો શી રીતે વાદ રહે છોકરાંને! - માને તાજજુબી થઈ કે, તેમ છતાં, તોત્તો-ચાનને યાદ રહી ગયું હતું! એનો અર્થ એ થયો કે જો એકવાર રસ પડ્યો ને લગની

લાગી તો અઘરી વાત પણ બાળકો શીખી જવાનાં.

હાશ! છેવટે, માને કહ્યું ત્યાં સુધી યાદ રહ્યું ખરું. તોત્તો-ચાનને હવે રાહત થઈ ગઈ. પછી તો તોત્તો-ચાને માને બધું કહેવા માંડ્યું. આવતા શુક્રવારે સવારે બધાંએ સ્કૂલમાં ભેગાં થવાનું છે. દરેકે આટલી વસ્તુઓ લાવવાની : સૂપ માટે પ્યાલો, ભાત માટે એક વાડકો, બે ચોપસ્ટીક અને એક વાડકી ચોખા. હેડમાસ્ટરજીએ કહેલું કે એક વાડકી ચોખા રાંધવાથી બે વાડકી ભાત થાય. એ લોકો ત્યાં પોર્ક-સૂપ(ડુક્કરના માંસનો સૂપ) પણ બનાવવાનાં છે. એટલે થોડુંક પોર્ક અને થોડાં શાકભાજી સાથે લઈ જવાનાં. અને બપોર પછી કોઈને ભૂખ લાગે તો એ વખતે ફાકવા માટે થોડોક નાસ્તો પણ લાવી શકાય.

બસ, એ બેચાર દિવસ તોત્તો-ચાન રસોડામાં માની પાછળપાછળ ફરતી. એ જોતી કે મા શાકભાજી કાપતાં ચપ્પુ છરી કેવી રીતે પકડે છે, સાણસીથી વાસણ કેવી રીતે પકડે છે ને ભાત કેવી રીતે પીરસે છે. માને રસોઈ કરતી જોવામાં એને મજા આવતી હતી. સૌથી વધારે ગમ્મત તો ત્યારે આવતી જ્યારે ગરમ વાસણ કે છીબાને અડી જતાં, મા કહેતી ‘ઓ-હ, બહુ ગરમ છે’ ને તરતોતરત એનો અંગૂઠો ને ટચલી આંગળી કાનની બૂટ સાથે દબાવી દેતી. ‘એમ એટલા માટે કરવાનું કે કાનની બૂટ બહુ ઠંડી હોય’ – મા એનો ખુલાસો આપતી.

માની આવી બધી રીતથી તોત્તો-ચાન આનંદિત ને ચકિત થતી કે મા રસોડાની કેટલી જાણકાર ને કેટલી અનુભવી છે! એણે મનોમન નક્કી કર્યું : ‘અમે પણ જ્યારે થંડર કેન્યોન – મેદાનમાં રસોડું’ કરીશુંને, ત્યારે હું પણ આવી રીતે રસોઈ બનાવીશ.

છેવટે શુક્રવાર આવી ગયો. જ્યારે તેઓ ટ્રેનમાંથી ઊતરીને થંડર કેન્યન પહોંચ્યાં ત્યારે ત્યાંની વનરાજિ પાસે બધાંને એકઠાં કરીને હેડમાસ્ટરજીએ એક નજરમાં એમને બરાબર ગણી લીધાં. ઊંચાંઊંચાં વૃક્ષોનાં ડાળપાંદડાંમાંથી ચળાઈને આવતા તડકાથી બાળકોના નાના સુંદર ચહેરા ચમકતા હતા. એમની પીઠ પર સામાન બાંધેલો હતો ને એ સૌ હેડમાસ્ટરજી હવે શું કહે છે તે સાંભળવા ઉત્સુક હતાં. પાછળ જ પેલો પ્રખ્યાત ધોધ હતો. એના ઘૂઘવાટાનો સ્પષ્ટ તાલબદ્ધ ઘોષ સંભળાતો હતો.

‘તો હવે, હેડમાસ્ટરજીએ કહેવા માંડ્યું, ‘સૌથી પહેલાં તો આપણે જુદીજુદી ટુકડીઓમાં વહેંચાઈ જઈએ. કેટલાંક જણ ઈંટો મૂકીને ચૂલા બનાવશે, બીજી ટુકડી આ વહેતા ઝરણાના પાણીમાં ચોખા ધોઈને એ ચૂલા પર રાંધવા મૂકશે.

એ પછી, આપણે સૌ, સૂપ બનાવવા લાગીશું. તો શરૂ કરીશું ને?’

બાળકો ‘પથ્થર, કાગળ, કાતર’ની રમતથી ટુકડી બનાવવા લાગ્યા. એ લોકો પચાસેક હતાં એટલે છ ટુકડીઓ તો જલદીજલદી થઈ ગઈ. પછી ત્રણબાજુ થોડુંથોડું ખોદી લઈ, ઈંટો મૂકીમૂકીને ચૂલા તૈયાર કર્યા. પછી એની પર સમાંતરે લોખંડની પટ્ટીઓ ગોઠવી દીધી જેથી ભાત અને સૂપ માટેની કઢાઈઓ બરાબર મૂકી શકાય. આ દરમ્યાન વળી એક ટુકડી આસપાસથી લાકડાં વીણી લાવવા ગઈ ને બીજી ટુકડી ઝરણામાં ચોખા ધોવા ગઈ. છોકરાંઓએ જાતે જ કામ વહેંચી લીધાં. તોત્તો-ચાને કહ્યું કે હું શાક સમારીશ ને સૂપનું પણ સંભાળીશ. તોત્તો-ચાનથી બે વર્ષ મોટો એક છોકરો પણ શાક સમારવા લાગ્યો. પણ એણે કેટલાક ટુકડા મોટા કરી નાખ્યા ને કેટલાક સાવ નાના- ને એમ બધું ગોટાળિયું

કરી નાખ્યું. શૂરવીરની જેમ એણે કામ ચાલુ રાખ્યું પણ એ દરમ્યાન એને પરસેવો થઈ ગયો ને પરસેવાના ટશિયાથી એનું નાક તડકે ચમકવા લાગ્યું! તોત્તો-ચાને, મા કરતી હતી એમ જ, બરાબર કાળજીથી સફેદ રીંગણ, બટાટા, ડુંગળી, કંદ વગેરે શાક સમાર્યા.

પછી એણે સફેદ રીંગણ અને કાકડીના પાતળા ટુકડા કરીને એને મીઠા અને મરચામાં બરાબર રંગદોળીને અથાણું બનાવી દીધું. એનાથી મોટી ઉમરનાં સાથીઓને પણ એણે એમનાં કામમાં સલાહ-સૂચન આપ્યાં. એને લાગ્યું કે, વાહ આજ તો પોતે બરાબર મા જેવી જ બની ગઈ છે. એણે બનાવેલું અથાણું જોઈને બધાં છક્ક થઈ ગયાં. પણ એણે બહુ જ ઠાવકાઈથી વિનયપૂર્વક કહ્યું કે, ‘મને એમ કે ચાલો બનાવી તો જોઈએ, આવડે છે કે નહીં...’

હવે સૂપ બનાવવાનો વારો આવ્યો એટલે બધાંને પૂછવામાં આવ્યું, ચાલો, બોલો, કેવો બનાવવો છે, વગેરે. એથી બધાંને બહુ ગમ્મત પડી. જુદીજુદી ટુકડીઓમાં ‘હોહ...હો,’ ‘હાહ...હા’ ‘હેએએ...ઈ’ એવી ભૂમો-કિડિયારીઓ અને અટ્ટહાસ્યો થવા લાગ્યાં. આ બધી હો-હામાં જંગલનાં પક્ષીઓ પણ ચીંચીયારીઓથી સૂર પુરાવતાં હતા. હવે ચૂલા પરના તપેલામાંથી ઉત્તેજક સુવાસ આવી રહી હતી. આ પહેલાં કોઈ બાળકે ભોજન આમ તૈયાર થતું ભાગ્યે જ જોયું હતું ને રસોઈમાં ગરમી ઓછીવત્તી કરવી પડે એનો તો ખ્યાલ જ એમને ન હતો. એમને તો બસ તૈયાર રસોઈ ભાણામાં પીરસાતી જોયાનો ને જમ્યાનો જ અનુભવ હતો. જાતે રસોઈ બનાવવી ને રસોઈને તૈયાર થતી જોવી એ એમને માટે નવો જ અનુભવ હતો - ને એનો કેટલો આનંદ એમને થતો હતો!

છેવટે દરેક ટુકડીનું કામ પૂરું થયું - રસોઈ તૈયાર હતી. હેડમાસ્ટરજીએ બધાંને એક મોટા વર્તુળાકારે બેસાડ્યાં. દરેકની સામે સૂપ માટેનો પ્યાલો ને ભાતનો વાડકો મુકાઈ ગયાં. પણ તૈયાર ભાત ને સૂપનાં તપેલાં, પીરસવા માટે વચ્ચે લાવતાં પહેલાં, તોત્તો-ચાને પોતાની ઈચ્છા પૂરી કરી લીધી. ગરમ છીબાને એ અડી, ‘અરે, આ તો બહુ ગરમ છે!’ એવું બોલી, ને પછી એની આંગળીઓ કાનની બૂટ પર દાબી! બીજાં બધાંએ આની કોઈ ખાસ નોંધ લીધી નહીં પણ તોત્તો-ચાનને મનમાં પૂરો સંતોષ થઈ ગયો.

બધાંનું ધ્યાન એમની સામે મુકાયેલા ગરમગરમ ભાત અને વરાળ નીકળતા સૂપના તપેલા પર હતું. એ બધાંને બહુ જ ભૂખ લાગી હતી - એમની આતુરતાનું મુખ્ય કારણ તો એ હતું કે ભોજન એમણે જાતે તૈયાર કર્યું હતું! પછી એમણે

સૌએ ‘ચાલો, ચાલો, ચાલો સારી રીતે....’ એ ગીત ગાયું ને ‘ઈશ્વરનો આભાર’-નો ઉદ્ગાર પણ કર્યો.

બસ, એ પછી આ જંગલમાં, થોડીકવાર માટે, ચૂપકીદી છવાઈ ગઈ. સંભળાતો હતો માત્ર પેલા જળધોધનો ને ઝરણાનો એકધારો ધ્વનિ....

જી

‘તું સાચે જ બહુ સારી છોકરી છે’

‘બહુ જ સારી છોકરી છે તું’ - તોત્તો-ચાનને જુએ કે તરત હેડમાસ્ટરજી એને કહે, હંમેશાં. અને તોત્તો-ચાન પણ, એ દરેક વખતે હસી પડે ને એક નાનકડો ઠેકડો ભરીને બોલે, ‘હં, હું સારી છોકરી છું.’ એક આત્મવિશ્વાસ આવી ગયેલો એનામાં.

અને તોત્તો-ચાન ડાહી છોકરી હતી જ, ઘણી બધી બાબતે. એના મનમાં બધાં માટે સદ્ભાવ હતો - ખાસ તો, એનાં પેલાં અપંગ મિત્રો માટે. એ હંમેશાં એમને પક્ષે રહેતી. ને જો બીજી સ્કૂલનાં કોઈ છોકરાંઓએ આ મિત્રોની ખોટી મજાક કરવા પ્રયત્ન કર્યો તો એ એમની સાથે ઝઘડો જ કરવાની, ભલે છેવટે એને રડવું પણ પડે. વળી ક્યાંય કોઈ પશુને જખમી જુએ તો એ એની અચૂક સારવાર કરે. પરંતુ એની એક વિલક્ષણ આદતને કારણે એના શિક્ષકોને હંમેશાં એની વિચિત્રતા અંગે આશ્ચર્ય થતું : કોઈ એકદમ નવી કે અસાધારણ બાબત એના ધ્યાનમાં આવે તો પછી કોઈપણ ભોગે એના કુતૂહલને સંતોષવા એ મથતી - ને એને કારણે એ બહુ મુસીબતમાં મુકાઈ જતી.

એને વિચિત્ર તુક્કા સૂઝતા : જેમ કે, સવારની સભામાં જતી વખતે, હારમાં ચાલતાંચાલતાં, એને એમ થાય કે, ખભા પર જૂલતી ચોટલીઓને પાછળ એકદમ સીધી સોટીની જેમ ઊંચી કરી હોય તો કેવું? ને તે એમ કરતી જ. એકવાર, કલાસરૂમમાંથી કચરો કાઢવાનો વારો એનો હતો. ત્યારે, એકદમ એની નજર પડી કે ત્યાં, ઉપર ખેંચવાના એક દરવાજા જેવું પતરાનું ઢાંકણ છે. એને વિચાર આવ્યો કે એ ખોલીને કચરો એમાંથી જ નીચે નાખી દીધો હોય તો?... એણે મહામહેનતે એ ઢાંકણ ખોલી નાખ્યું. મૂળે જ્યારે આ રેલવેનો ડબ્બો હશે ત્યારે મશીન ઠીકઠાક કરવા માટે આવો દરવાજો રાખેલો હશે. તોત્તો-ચાને એ ખોલ્યો તો ખરો પણ પછી એનાથી બંધ જ ન થાય. કેટલાય માણસોએ બહુ મથામણ

કરી ત્યારે વળી એ ઢાંકણ બંધ કરી શકાયું!

વળી એકવાર, એક બીજું પરાક્રમ! એને કોઈએ વાત કરી હશે કે માંસને આ રીતે હૂક પર લટકાવવામાં આવે છે. એના મનમાં એ છપાઈ ગયેલું એટલે એકવાર, સ્કૂલમાં, વ્યાયામ કરવાના થાંભલા પર કોઈ રીતે ચડીને, એક આડા જાડા સળિયા પર તે લટકી ગઈ! ઉતરાય એમ હતું નહીં, ખબર નહીં કેટલો વખત એ આમ લટકી રહી હશે. ત્યાં એક શિક્ષક આવ્યા ને પૂછ્યું કે, શું કરે છે? ત્યારે, એ કહે, 'આજે હું લટકતો માંસનો ટુકડો બની છું.' ને બોલતામાં તો એના હાથ છૂટી ગયા ને એ ધડામ્ કરતી પડી. એવી પછડાઈ ગયેલી કે આખો દિવસ સુધી એનાથી બોલાયું સુદ્ધાં નહોતું! અને એ તો બધાંને ખબર જ છે કે એક દિવસ પેલી ગટરમાં કેવી ફૂદી પડેલી!

આવાં આવાં કંઈક કારસ્તાન એ કરતી ને મુસીબતો નોતરી લેતી. પણ હેડમાસ્ટરજીએ કદી એનાં મા-બાપને એની ફરિયાદ કરેલી નહીં કે એમને એ માટે સ્કૂલમાં મળવા બોલાવેલાં નહીં - બીજાં છોકરાંની બાબતમાં પણ હેડમાસ્ટરજીની આ જ રીત હતી. આવા બધા કિસ્સામાં એ પોતે તે-તે બાળકની સાથે જ વાત પતાવી લેતા. તોત્તો-ચાન સ્કૂલમાં દાખલ થવા આવી એ દિવસે જેમ એમણે ચાર કલાક સુધી એની વાત સાંભળી હતી એ જ રીતે એ સૌ બાળકોની વાત સાંભળતા. બાળક કંઈક ખોટું કરે ને એમને ખાતરી થાય કે ખરેખર જ એની ભૂલ હતી, તો એ એટલું કહેતા, 'ચાલો, હવે માફી માગો!'

તોત્તો-ચાનનાં તોફાનો અંગે, બીજાં બાળકોનાં મા-બાપની ને શિક્ષકોની ફરિયાદો હેડમાસ્ટરજીના કાને પણ પડી જ હતી. ને કદાચ એટલે જ, જ્યારેજ્યારે તોત્તો-ચાનને એ જુએ ત્યારેત્યારે કહેતા - 'બહુ સારી છોકરી છે તું, સાચે જ.' કોઈ મોટેરાંએ આ સાંભળ્યું હોય તો એને ખ્યાલ આવી જાય કે 'સાચે જ' એવું ભારપૂર્વક કહેવાનું મહત્ત્વ કેટલું છે. આમ કહીને એ તોત્તો-ચાનને જે સમજાવવા માગતા હશે એનું તાત્પર્ય કંઈક આવું હતું : 'જો, ઘણા પ્રસંગોમાં લોકોને કદાચ એવું લાગતું હશે કે તું સારી છોકરી નથી પરંતુ, તારું અંદરનું સાચું રૂપ કંઈ ખરાબ નથી. તારામાં ઘણા ગુણો છે ને એ ગુણો હું બરાબર જાણું છું.' આનું તાત્પર્ય સમજતાં તો તોત્તો-ચાનને વર્ષો લાગ્યાં - એ વખતે તો કંઈ એમના આ પ્રેમાળ ઉદ્ગાર પાછળનું રહસ્ય તે સમજી નહોતી. તેમ છતાં, એક આત્મવિશ્વાસ તો હેડમાસ્ટરજી એના હૃદયમાં રોપી શકેલા કે એ સારી છોકરી છે. જ્યારે કંઈક અટક્યાળું કરતી હોય ત્યારે પણ એના કાનમાં હેડમાસ્ટરજીનો આ ઉદ્ગાર ગુંજતો રહેતો ને એટલે ઘણીયં વાર એ પોતાના

તોફાનનો વિચાર કરતી ત્યારે અચાનાક જ એ મનમાં પસ્તાવો કરતી 'હે ભગવાન, આ શું કરી દીધું મોં!'

તોમોએમાં રહી ત્યાં સુધી હેડમાસ્ટરજીના આ ઉદ્ગારો સતત એ સાંભળતી હતી - અને એ કિંમતી શબ્દોએ જ એના જીવનની એક દિશા નિશ્ચિત કરી આપી :

'તોત્તો-ચાન, બહુ સારી છોકરી છે તું, સાચે જ.'

જી

'એની વહુ'

તોત્તો-ચાન બહુ દુખી થઈ ગઈ.

તે હવે ત્રીજા ધોરણમાં હતી. તાઈ-ચાન એને બહુ ગમતો. તે ભણવામાં હોશિયાર હતો ને પદાર્થવિજ્ઞાનમાં વધુ તેજસ્વી હતો. અંગ્રેજી પણ એ શીખેલી હતી ને એણે જ પહેલીવાર તોત્તો-ચાનને 'શિયાળ'નું અંગ્રેજી શું થાય એ કહેલું.

'તોત્તો-ચાન, તને ખબર છે 'કિત્સુને'ને અંગ્રેજીમાં શું કહેવાય? કિત્સુને એટલે ફોક્સ!'

'ફોક્સ!'

તોત્તો-ચાન આખો દિવસ આ નવા શીખેલા શબ્દનું રટણ કરતી રહી - એનો ઉચ્ચાર એને બહુ ગમી ગયો. એ પછી, રોજેરોજ ક્લાસમાં બેસીને એ તાઈ-ચાનની ડબ્બીમાંની બધી જ પેન્સિલો છોલી આપતી - એના નાનકડા ચપ્પુથી. એની પોતાની પેન્સિલોની તો એ આવી કાળજી લેતી જ ન હતી. કોઈવાર તો દાંતથી ખોતરીને અણી કાઢીને ચલાવી લેતી.

એમ છતાં એક દિવસ તાઈ-ચાને એની સાથે ખૂબ જ તોછડું વર્તન કર્યું.

એવું બન્યું કે, એ દિવસે બપોરની રિસેસમાં તોત્તો-ચાન સભાગૃહની પાછળના રસ્તે ટહેલતી હતી ત્યાં -

'તોત્તો-ચા...ન'

- તાઈ-ચાનનો ગુસ્સાભર્યો અવાજ એણે સાંભળ્યો. એ એકદમ ચમકીને ઊભી રહી ગઈ. એક ઊંડો શ્વાસ લઈને તાઈ-ચાન બોલ્યો, 'મોટો થયા પછી હું તારી સાથે લગ્ન નથી કરવાનો - તું ગમે તેટલું કહીશને, તો પણ!' એમ કહીને, નીચું જોઈને એ ચાલ્યો ગયો.

તોત્તો-ચાન એને જતો જોઈ રહી - એનું મોટું માથું દેખાતું બંધ થયું ત્યાં

સુધી એ જોતી રહી. એ મસ્તક બુદ્ધિથી ભરપૂર હતું ને એથી એનો આદર કરતી હતી તે. એના શરીરના પ્રમાણમાં એનું માથું મોટું હોવાથી છોકરાં એને ‘વિષમ અપૂર્ણાંક’ કહેતાં.

તોત્તો-ચાને એના હાથ ખીસ્સામાં નાખી દીધા, એ વિચારમાં પડી. તાઈ-ચાનની નારાજગીનું કોઈ કારણ એની સમજમાં આવ્યું નહીં. એ દ્વિધામાં પડી. એણે એની મિત્ર મિયો-ચાનને એ વાત કરી. તોત્તો-ચાનની આખી વાત સાંભળીને મિયો-ચાને ઠાવકાઈ ને ગંભીરતાથી કહ્યું : ‘હું સમજી ગઈ. જો, એ એટલા માટે નારાજ થયો છે કે આજે સુમો-કુસ્તીમાં તેં એને રીંગની બહાર ફેંકી દીધેલોને! રીંગની બહાર એ પડી ગયો એનું કારણ તો એ કે એનું માથું મોટું છે. પણ એ હાર્યો એટલે તારા પર ગુસ્સે તો થાય જ ને!’

* ગણિતમાં એવો અપૂર્ણાંક કે જેનો ઉપરનો આંકડો નીચેના આંકડા કરતા મોટો હોય એને અશુદ્ધ અપૂર્ણાંક પણ કહે છે. -- અનુ.

તોત્તો-ચાનને મનમાં બહુ પસ્તાવો થયો - હા, એ જ કારણે એ નારાજ થયો હશે. એ તેને બહુ ગમતો એથી તો તે એની પેન્સિલો છોલી આપતી હતી, તો પછી એને કુસ્તીમાં હરાવવાની શી જરૂર હતી, ભાઈ? પણ હવે તો પતી ગયું, હવે એ કદીયે એની વહુ નહીં બની શકે....

‘છતાં પણ હું એની પેન્સિલો તો રોજ છોલી જ આપીશ’, એણે નક્કી કર્યું, ‘આખરે, એને પ્રેમ તો કરું છું ને!’

જી

જૂની ગંદી-ભૂત સ્કૂલ!

એ દિવસોમાં પ્રાથમિક શાળાઓમાં એક જોડકણું બહુ જ પ્રચલિત ને લોકપ્રિય હતું. તોત્તો-ચાનની અગાઉવાળી સ્કૂલમાં બધાં એ વારંવાર ગાતાં. સ્કૂલ છૂટે ને બાળકો મુખ્ય ઝાંપેથી બહાર નીકળે પછી ઊભાં રહે ને ડોકું પાછળ સ્કૂલ તરફ કરે ને પછી સામટાં ગાવા લાગે -

અકામત્યુ સ્કૂલ : કેવી જૂની ગંદી-ભૂત!

પણ, અંદર જૈને ભણીએ, ત્યારે નવીનવી અદ્ભુત!

પણ ધારો કે એ વખતે બીજી સ્કૂલનાં છોકરાં ત્યાં થઈને જતા હોય તો એ આમ ગાવા લાગે -

અકામત્યુ સ્કૂલ : લાગે નવી નવી અદ્ભુત!

પણ અંદર જૈને ભણીએ ત્યારે જૂની ગંદી-ભૂત!

અને પછી ‘છટ...છટ...’ એવી બૂમો પાડે.

સ્કૂલ ગંદી ભૂત જેવી નક્કામી છે કે ભવ્ય ને અદ્ભુત છે એવી પહેલી પંક્તિનો આધાર તો મકાન જૂનું છે કે નવું એના પર હોય. પણ આ જોડકણાની બીજી પંક્તિ મહત્ત્વની - એટલે કે સ્કૂલ અંદરથી કેવી છે, એ. એટલે છોકરાઓ જ્યારે એમ કહે કે સ્કૂલ ‘જૂની ગંદી ભૂત’ છે ત્યારે એનો ખાસ અર્થ થતો નહોતો. વધારે મહત્ત્વની વાત તો એ કે સ્કૂલ અંદરથી - ‘અંદર જૈને ભણીએ’ ત્યારે - કેવી છે. આ જોડકણું પાંચ-છ છોકરાંનું જૂથ એકસાથે ગાતું.

એક બપોરે ભણવાનું પૂરું કરીને તોમોએનાં બાળકો મેદાનમાં રમતાં હતાં. સાંજનો, સ્કૂલ પૂરી થવાનો ઘંટ વાગે ત્યાં સુધી, બાળકો રમ્યા કરતાં - એમની

મરજીમાં આવે એ રીતે એ રમી શકતાં. હેડમાસ્ટરજી એવું માનતા હતા કે મરજીમાં આવે એ કરવાનો સમય પણ બાળકોને મળવો જોઈએ. એટલે આ છેલ્લો પિરિયડ ઠીકઠીક લાંબો મળતો.

એ દિવસે કેટલાંક દડો રમતાં હતાં, કેટલાંક લોખંડના જાડા સળિયા પર લટકતાં ને રેતીના ઢગલામાં પડી ગંદાં થતાં હતાં, કેટલાંક ફૂલની ક્યારીઓ સરખી કરતાં હતાં. થોડીક મોટી ઉમરની છોકરીઓ પગથિયાં પર બેસીને વાતે ચડી હતી, તો કેટલીક ઝાડ પર ચડતી હતી. તાઈ-ચાન જેવા છોકરા પણ હતા, કે જે વર્ગમાં બેસીને પદાર્થવિજ્ઞાનના પ્રયોગો કરી રહ્યા હતા. કેટલાંક વળી લાયબ્રેરીમાં હતાં અને પેલો અમાડેરા, જેને પશુ-પંખી બહુ ગમતાં, એ એક રખડતી બિલાડીને આડી સૂવડાવી દઈને એનો કાન પકડીને જોઈ રહ્યો હતો. બધાં પોતપોતાની મસ્તીમાં હતાં. ત્યાં, અચાનક જ, સ્કૂલની બહારની બાજુથી એક જોરદાર અવાજ આવ્યો -

તોમોએ સ્કૂલ કેવી જૂની ગંદી ભૂત!

અંદરથી પણ એ તો એવી જૂની ગંદી ભૂત!

‘અરે, આ તો બહુ જ ખરાબ કહેવાય’ - તોત્તો-ચાને વિચાર્યું. એ ઝાંપા પાસે જ ઊભી રહી હતી. હવે જેને ખરેખર ‘ગેટ’ કહેવાય એવું તો તોમોએમાં હતું જ નહીં - ગેટને સ્થાને બે મોટાં ઝાડ હતાં. તોત્તો-ચાન ત્યાં જ ઊભી હતી. ત્યાંથી એણે, આવું ગવાતું ચોખ્ખું સાંભળ્યું હતું. એને થયું : બહુ કહેવાય, જોને, અમારી સ્કૂલને બહારથી ને અંદરથી બંને વખતે ગંદીભૂત કહે છે?! એને ખૂબ જ ગુસ્સો આવ્યો. બાકીનાં સૌને પણ આ વાત ખટકી - બધાં દોડતાં ગેટ પાસે આવ્યાં. એટલે બહાર બીજી સ્કૂલના છોકરાંનું જે ઝૂંડ આ ગાતું હતું તે ફરી એકવાર મોટેથી ‘જૂની ગંદી ભૂત...’ બોલીને દોડી ગયું.

હવે તોત્તો-ચાનનો ગુસ્સો બેહદ વધી ગયો. એ એકલી જ એ છોકરાંની પાછળ દોડી. એ લોકો ઝડપથી દોડીને એક ગલીમાં ક્યાંક વળી ગયાં ને પલકવારમાં અદૃશ્ય થઈ ગયાં. તોત્તો-ચાન પાછી વળી ગઈ. ચાલતાંચાલતાં એ ગણગણવા લાગી -

તોમોએ સ્કૂલ : એ તો નવી નવી અદ્ભુત!

થોડાંક ડગલાં ચાલીને એણે જોડ્યું -

અંદરથી, ને બહારથી પણ, નવી નવી અદ્ભુત!

એને એકદમ ગમી ગયું - એનો પેલો ગુસ્સો હવે શમી ગયો. એટલે સ્કૂલની નજીક આવતાં એણે એક નાટક કર્યું. ગેટની બહાર ઝાડવાં પાછળ છુપાઈને, પણ બધાં સાંભળી શકે એટલા મોટા અવાજે, એણે નારો લગાવતી હોય એમ ગાવા માંડ્યું. -

તોમોએ સ્કૂલ : એ તો નવી નવી અદ્ભુત!

અંદરથી, ને બહારથી પણ, નવી નવી અદ્ભુત!

પહેલાં તો, કોઈને ખ્યાલ ન આવ્યો કે આ કોણ ગાય છે, પણ તરત એમને ખબર પડી ગઈ કે આ તો તોત્તો-ચાન છે! એટલે એ મેદાનમાંથી ગેટની બહાર દોડી આવ્યાં ને એની સાથે, ઘાંટા પાડીપાડીને, ગાવા લાગ્યાં. એ પછી, એકબીજાના હાથ પકડી, કૂચ કરતાં હોય એમ, ગાતાંગાતાં, રસ્તા પર ચક્કર લેવા માંડ્યાં. એમનો અવાજ મોટો થતો જતો હતો એથીય વધુ તો એમનો ઉમંગ વધતો જતો હતો. સ્કૂલની આસપાસ એ જેમજેમ આગળ વધતાં ગયાં એમએમ એમનો જુસ્સો વધતો ગયો -

‘તોમોએ સ્કૂલ - એ તો - નવી નવી - અદ્ભુત!

અંદરથી - ને બહારથી પણ - નવી નવી - અદ્ભુત!!!’

છોકરાંને ખબર નહોતી કે એ વખતે હેડમાસ્ટરજી એમની ઓફિસમાં બેઠા હતા ને આ સાંભળીને કેટલા બધા રાજી થતા હતા!

અને એમને જ શા માટે, કોઈપણ સાચા શિક્ષકને રાજી થાય - જે હંમેશા બાળકોની કાળજી રાખતા હોય! ને એ પ્રકારની સ્કૂલ ચલાવવામાં રોજેરોજ અનેક વિટંબણાઓનો સામનો કરવાનો પણ થતો હોય છે. તોમોએ સ્કૂલ માટે તો આ વાત વધુ સારી હતી - કેમ કે એ અરૂઢ હતી, રોજેરોજ નવા પ્રયોગો કરનારી હતી. એ જ કારણે, રૂઢ અને રેઢિયાળ પદ્ધતિથી ટેવાયેલા લોકોની ટીકાઓ એને ખમવાની આવે એમાં નવાઈ ન હતી.

આવા સંજોગોમાં, બાળકોનું આ કૂચગીત એ જ હેડમાસ્ટરજી માટે એક પુરસ્કાર સમું હતું :

તોમોએ સ્કૂલ એ તો નવી નવી અદ્ભુત!

અંદરથી, ને બહારથી પણ, નવી નવી અદ્ભુત!

એ દિવસે સ્કૂલ છૂટવાનો ઘંટ ઘણો મોડો વાગ્યો....

સુંદર રેશમી રિબન

એક દિવસ, બપોરના ભોજન પછી, તોત્તો-ચાન સભાખંડની પેલી બાજુએ ઠેકડા મારતી હતી ત્યાં હેડમાસ્ટરજી એને મળ્યા. ‘મળ્યા’ એમ કહેવું એ બરાબર નથી કેમકે ભોજન વખતે તો હેડમાસ્ટરજી બધાંની સાથે જ હોય છે. પણ, આ તો, એ રમતી હતી ત્યારે હેડમાસ્ટરજી સામેથી આવતા હતા. એટલે ‘મળ્યા’ – સામા મળ્યા.

‘અચ્છા, અહીં છે તું?’ એમણે કહ્યું, ‘મારે તને પૂછવું હતું કે...’

‘શું પૂછવું હતું?’ તોત્તો-ચાન એકદમ ખુશ થઈ ગઈ કે હેડમાસ્ટરજીને એની પાસેથી કંઈક જાણવું છે.

‘આ, તારા માથામાંની રિબન, તે ક્યાંથી ખરીદી?’

તોત્તો-ચાનનો ચહેરો ખુશીથી ખીલી ઊઠ્યો. ગઈ કાલથી એણે આ રિબન બાંધી હતી. એને ખૂબ જ ગમતી હતી એ રિબન. એ હેડમાસ્ટરજીની એકદમ પાસે ગઈ જેથી એની રિબન તે બરાબર જોઈ શકે.

‘આ રિબન તો છે ને, મારી માસીના જૂના સ્કૂલ-યુનિફોર્મ પર લગાડેલી હતી. એ કબાટમાં કપડાં ગોઠવતાં હતાં ત્યારે છે ને, હું જોઈ ગયેલી, ને એમણે મને આપી દીધી. માસીએ કહેલું કે, તારી આંખો તો બહુ ચકોર છે.’ ‘હં...હં’ હેડમાસ્ટરે કહ્યું – એ કંઈક વિચારમાં પડી ગયા હતા.

તોત્તો-ચાન એની આ રિબન પર મુસ્તાક હતી. એણે હેડમાસ્ટરજીને માંડીને કહ્યું કે એ માસીને ત્યાં ગયેલી ને, તે જ વખતે માસી જૂનાં કપડાંને તડકે નાખીને પછી પાછાં મૂકતાં હતાં. એમાં એક જૂની ફેશનનું, લાંબું જાંબલી રંગનું સ્કર્ટ હતું. માસી કહે કે એ સ્કૂલમાં જતાંને ત્યારે એ પહેરતાં હતાં. માસી એ સ્કર્ટની ગડી વાળતાં હતાં ત્યારે તોત્તો-ચાને એમાં એક સરસ વસ્તુ જોઈ – ‘એ શું છે માસી?’

તોત્તો-ચાને પૂછ્યું એટલે એ ગડી વાળતાં અટકી ગયાં ને જોયું તો એ સરસ વસ્તુ તો આ રિબન હતી – સ્કર્ટના કમરપટ્ટામાં એ પાછળની બાજુ લગાડેલી હતી.

માસીએ કહ્યું કે, એમના વખતમાં એવી ફેશન હતી કે હાથે બનાવેલી કોઈ પટ્ટી કે રેશમી રિબનની મોટી બો વાળીને સ્કર્ટની પાછળના પટ્ટા પર લગાવતાં, એથી નાનકી છોકરીઓની પીઠ પણ સુંદર દેખાય.

માસીએ તોત્તો-ચાનની લાલચુ નજર જોઈ લીધી! એટલે કહે, ‘આ રિબન હું તને આપી દઉં છું – હું હવે ક્યાં આ સ્કર્ટ પહેરવાની છું’. એમણે કાતરથી દોરા કાપી નાખ્યા ને રિબન છૂટી કરી દીધી.

એ રીતે આ રિબન તોત્તો-ચાનને મળી. બહુ જ સરસ હતી – ખાસ્સી લાંબી-પહોળી, ને રેશમ કેટલું સરસ હતું! એના પર ગુલાબની ને એવાં બધાં ફૂલોની ભાત પણ ગૂંથેલી હતી. રિબન બાંધવાથી કડક ને ખુલ્લીખુલ્લી રહેતી હતી એટલે એક મોટા ફૂલ જેવું બનતું હતું. માસીએ કહેલું કે આ રિબનનું રેશમ ઇમ્પોર્ટેડ છે.

આ બધી વાત કરતાં કરતાં તોત્તો-ચાન વચ્ચે વચ્ચે એ રીતે માથું હલાવતી હતી કે, એમ કરવાથી કડક રિબનમાંથી ‘સરસર.... ખરખર....’ એવો જે અવાજ આવતો હતો એ હેડમાસ્ટરજીને સંભળાય! પણ એની આખી વાત સાંભળ્યા પછી હેડમાસ્ટરજી બહુ નિરાશ થઈ ગયા.

‘હં...હં...તો, એવું છે,’ એમણે કહ્યું, ‘કાલે મિયો-ચાને મને કહ્યું કે એને પણ બરાબર આવી જ રિબન જોઈએ છે. હું જિયુગાઓકાની એક એક દુકાને ફર્યો, પણ આવી રિબન ન જ મળી. વિદેશી છે ને, એટલે કદાચ.’

એ કહેતાં કહેતાં એમનો ચહેરો હેડમાસ્ટરજીનો નહીં પણ એક ચિંતાતુર પિતાનો હોય એવો ઉદાસ હતો.

‘જો તોત્તો-ચાન, તું હવે સ્કૂલમાં, આ રિબન પહેરીને નહીં આવે તો તારો આભારી થઈશ. કેમકે નહીં તો મિયો-ચાન મને હંમેશાં પજવ્યા કરશે. પણ તને રિબન વગર તકલીફ થશે, નહીં?’

તોત્તો-ચાન અદબ વાળીને ઊભી રહી – સ્હેજ વિચારમાં પડી. પછી તરત જ બોલી : ‘ભલે. હું આ રિબન સ્કૂલમાં નહીં પહેરી લાવું.’

‘આભાર...’ હેડમાસ્ટરજીએ કહ્યું.

તોત્તો-ચાન સ્હેજ દુખી થઈ ગઈ. પણ હવે હેડમાસ્ટરજી બહુ પરેશાન હતા, એટલે હા પાડી દીધી. બીજું એને એ થયું કે એના વહાલા હેડમાસ્ટરજીને, આટલી મોટી ઉંમરે રિબન માટે દુકાને દુકાને ભટકવું પડ્યું!

તોમોએની આ પણ એક પરંપરા હતી. નાનાં હોય કે મોટાં, એકબીજાની મુશ્કેલીઓ સમજવી ને મદદરૂપ થવું એ જાણે કે સૌના સ્વભાવમાં વણાઈ ગયું હતું.

બીજે દિવસે સવારે, તોત્તો-ચાન સ્કૂલમાં ગઈ એ પછી, રૂમ સાફ કરતાં કરતાં માએ જોયું તો એની પેલી મનગમતી રિબન, એની ટેડીબેરના ગળામાં

બાંધેલી હતી. એને નવાઈ લાગી કે જે એને જીવ જેવી વહાલી હતી એ રિબન એણે આમ મૂકી કેમ દીધી હશે? માને લાગ્યું કે આ ભૂરા રંગનું ટેડી બેર, આવી સુંદર રંગબેરંગી રિબનથી એને શણગારવામાં આવ્યું છે એથી કંઈક મૂંઝવેલું-શરમાયેલું દેખાય છે!

જી

ઘાયલ સૈનિકોની મુલાકાતે

જીવનમાં પહેલીવાર તોત્તો-ચાન ઘાયલ સૈનિકોની હોસ્પિટલ જોવા ગઈ. એની સાથે બીજાં ત્રીસેક બાળકો હતાં - જુદીજુદી પ્રાથમિક શાળામાંથી આવેલાં. એમને કોઈને એ ઓળખતી ન હતી. એક રાષ્ટ્રીય યોજના મુજબ આ મુલાકાત યોજાઈ હતી જેમાં દરેક સ્કૂલમાંથી એક કે બે બાળકોને પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવાનાં હતાં. નાની સ્કૂલ હોવાથી તોમોએમાંથી માત્ર એક પ્રતિનિધિ તરીકે તોત્તો-ચાનને એ ટીમમાં મોકલવામાં આવી હતી. એ બધાની સાથે એક શિક્ષિકા હતી.

આ શિક્ષિકા એક પાતળી ને ચશમાંવાળી સ્ત્રી હતી. બાળકોને એ વોર્ડમાં લઈ ગઈ. ત્યાં સફેદ લેઘા પહેરેલા પંદર જેટલા સૈનિકો હતા - કેટલાક પથારીમાં હતા, કેટલાક આમતેમ ટહેલતા હતા. પહેલાં તો તોત્તો-ચાનને મનમાં ડર હતો કે ઘવાયેલા સૈનિકો કોણ જાણે કેવા લાગતા હોય! પણ એણે જોયું કે સૈનિકો તો ખૂબ પ્રસન્ન હતા, સ્મિત કરતા હતા ને હાથ હલાવી બધાં બાળકોનું અભિવાદન કરતા હતા. હા, કેટલાકને માથે પાટા બાંધેલા હતા, પણ બધા જ ખુશ હતા. એમને આમ ખુશ જોઈને તોત્તો-ચાનના મનને શાંતિ થઈ.

શિક્ષિકાએ બધાં બાળકોને વોર્ડની વચ્ચે ભેગાં કર્યાં ને પછી સૈનિકોને સંબોધીને બોલ્યાં :

‘અમે આપને મળવા આવ્યાં છીએ,’ બાળકોએ ઝૂકીને સૈનિકોને નમસ્કાર કર્યાં. ‘આજે મેની પાંચમી તારીખ - વિદ્યાર્થીદિન છે. અમે આપને માટે આ વિદ્યાર્થીદિનનું એક ગીત ગાઈશું. - ‘કાર્પ સ્ટીમર્સ’ (છિદ્રાળુ સ્ટીમરો). પછી એમણે કોઈ સંગીત-નિર્દેશકની જેમ હાથ ઊંચા કર્યાં, પૂછ્યું, ‘બધાં તૈયાર? એક, બે..., ત્રણ, ચાર...’ ને એમણે તાલ આપવા માંડ્યો. જુદીજુદી સ્કૂલોનાં વિદ્યાર્થીઓ એકબીજાથી અપરિચિત હતાં, પણ આ ગીતથી પરિચિત હતાં. સૌએ એકસાથે ગાવા માંડ્યું :

છતોના સાગરને કરી પાર...

વાદળના સાગરને કરી પાર...

તોત્તો-ચાનને આ ગીત નહોતું આવડતું. તોમોએમાં આ પ્રકારનાં ગીત શીખવવામાં આવતાં નહોતાં. એટલે તે, ઉભડક બેસીને આ ગીત સાંભળતા એક ભલા લાગતા સૈનિકના પલંગને છોડે બેસી ગઈ. એને પોતાની સ્થિતિ વિચિત્ર ને મૂંઝવનારી લાગતી હતી. એ ગીત પૂરું થયું એટલે શિક્ષિકાએ ગર્વીલા અવાજે કહ્યું : ‘હવે આપણે ગાઈશું’ ‘ઢીંગલી ઉત્સવ’નું ગીત - બધાંએ મધુર સ્વરે ગાયું - તોત્તો-ચાન સિવાય :

આવો, ચાલો ફાનસો પેટાવીએ...

એક પછી એક પછી એક...

તોત્તો-ચાન તો ચૂપ - એ સિવાય એ કરી પણ શું શકે!

ગીત પૂરું થયું. સૈનિકોએ તાળીઓ પાડી. શિક્ષિકાએ હસીને કહ્યું, બાળકોને - ‘અચ્છા તો હવે ‘ટટ્ટુ અને ઘોડી’વાળું ગાઈશું ને? ચાલો, શરૂ... ત્રણ, ચાર’ અને તાલ આપવા માંડ્યો.

તોત્તો-ચાનને તો આ પણ આવડતું ન હતું! ગીત પૂરું થયું. તોત્તો-ચાન જેની પથારીમાં બેઠી હતી એ સૈનિકે તોત્તો-ચાનના માથે હાથ ફેરવ્યો. ને પૂછ્યું, ‘તેં કશું ગાયું નહીં?’

તોત્તો-ચાનને બહુ પસ્તાવો થયો - સૈનિકોનું મનોરંજન કરવા આવી હતી એ પણ, સૌની સાથે. ને એક ગીત પણ એ ગાઈ શકી નહીં! એ એકદમ ઊભી થઈ ગઈ ને પલંગથી સ્થેજ દૂર ખસીને, બધી હિંમત એકઠી કરીને બોલી : ‘ભલે તો. જે ગીત મને આવડે છે તે ગાઈ સંભળાવું.’

શિક્ષિકા જરા અકળાઈ ગયાં - આ તો એમની મુલાકાત-યોજનાના નિયમ મુજબ ચાલી રહ્યું નથી!

‘શું ગાવાની છે તું...?’ એમણે દમામથી પૂછવા માંડ્યું. પણ દરમ્યાનમાં તો એક ઊંડો શ્વાસ લઈને તોત્તો-ચાને શરૂ કરી દીધું હતું :

‘ચાલો ચાલો ચાલો સારી રીતે,

જે કંઈ ખાઓ તે ચાલો ખાસ...’

કેટલાંક બાળકો ગીત સાંભળીને હસવા લાગ્યાં, બીજાં વળી અંદર-અંદર પૂછવા માંડ્યાં. ‘આ વળી કયું ગીત છે, હું?’ શિક્ષિકા તાલ આપવા મથતાં

હતાં પણ ગીતનો લય એમનાથી પકડાયો નહીં એટલે એમના હાથ હવામાં જ અટકી ગયા. તોત્તો-ચાનને મનમાં તો બહુ મૂઝવણ થતી હતી પણ તોયે એણે ગવાય એટલી સરસ રીતે ગાયું :

‘ચાવો, ચાવો રે ખૂબ ચાવો,
ભાત અને માછલી ને માંસ....’

ગીત પૂરું કરીને, ઝૂકીને એણે નમસ્કાર કર્યા. માથું ઊંચું કરીને સામે જોયું તો પેલા સૈનિકની આંખમાંથી આંસુ વહી રહ્યાં હતાં. એને લાગ્યું કે એણે કંઈક ભૂલ કરી. ડેડીથી પણ મોટી ઉંમરના લાગતા એ સૈનિકે ફરી એને માથે હાથ ફેરવ્યો, કહ્યું, ‘આભાર, ખૂબખૂબ આભાર.’

સૈનિક એને માથે હાથ ફેરવતો ગયો, એનું રડવું અટકતું જ ન હતું. શિક્ષિકાએ હવે જરા વધુ ઉત્સાહિત થઈને, પેલા સૈનિકને શાંત કરવા, કહ્યું :

‘હવે બાળકો સૈનિકો માટે તૈયાર કરેલાં પોતપોતાનાં લખાણો વાંચી સંભળાવશે.’

દરેક બાળકે મોટેથી પોતાનું લખાણ વાંચવા માંડ્યું. તોત્તો-ચાને પેલા માયાળુ સૈનિક તરફ જોયું. એની આંખો ને એનું નાક રડવાથી લાલલાલ થઈ ગયાં હતાં પણ તોત્તો-ચાન તરફ જોઈને એણે સ્મિત કર્યું. તોત્તો-ચાન પણ હસી. મનમાં ને મનમાં ખુશ થઈ એ - ‘વાહ, કેટલું સરસ, સૈનિકજી તો હવે હસે છે ને!’

તે સૈનિક કેમ રડ્યો હશે એ તો તે જ જાણે! એવું ય બને કે એને તોત્તો-ચાન જેવડી દીકરી હોય. એમ પણ બને કે તોત્તો-ચાને બને એટલી મધુર રીતે ગીત ગાવાનો પ્રયાસ કર્યો એ એને સ્પર્શી ગયું હોય કે પછી યુદ્ધનો કોઈ અનુભવ એને યાદ આવી ગયો હોય જ્યારે દિવસો સુધી એને ભૂખ્યા રહેવું પડ્યું હોય..., બને કે ચાવવાની વાતથી એને ખ્યાલ આવ્યો હોય કે, સૈનિક માટે ખાવાનું ગમે ત્યારે ખલાસ થઈ જાય..... કે પછી એને યાદ આવી ગયું હોય કે આ બધાં નિર્દોષ બાળકો પર પણ હવે યુદ્ધના વાદળો ઘેરાવાની તૈયારીમાં છે.

ગાવા-વાંચવામાં મશગૂલ બાળકોને કલ્પના પણ ન હતી કે, ‘પેસિફિક વોર’નો આરંભ થઈ ગયો છે ને યુદ્ધ ઝડપથી આગળ વધી રહ્યું છે.

જી

તબિયત જાણવાની છાલ!

ટિકિટ ચેકરને, ગળામાં લટકાવેલો રેલવે પાસ બતાવીને તોત્તો-ચાન જિયુગાઓકા સ્ટેશનની બહાર નીકળી.

સ્ટેશનની બહાર એણે એક કૌતુક જોયું : એક યુવાન માણસ ચઢાઈ પર, પગ વાળીને ઉભડક બેઠો હતો; એની બાજુમાં ઝાડની છાલનો ઢગલો કરેલો હતો. ચાર-પાંચ માણસો પેલાની આસપાસ ટોળે વળીને એને જોતા ઊભેલા હતા. તોત્તો-ચાન પણ ટોળામાં ઘૂસી. પેલો બોલતો જતો હતો : ‘મારી વાત સાંભળો, સાહેબો, ધ્યાનથી સાંભળો.’ તોત્તો-ચાન અંદર આવી એ એણે જોયું. એ બોલતો ગયો : ‘કઈ ચીજ બહુ જ અગત્યની છે? તો કે, તમારી તબિયત. તમે સવારે પથારીમાંથી ઊઠો ને તે વખતે તમારે જાણવું હોય કે તમારી તબિયત સારી છે કે નહીં - તો એ કેવી રીતે ખબર પડે? જુઓ, આ છાલ. આ છાલ તમને જવાબ આપશે. સાહેબો, હર રોજ સવારે, તમારે ફક્ત આટલું કરવાનું. આ છાલનો એક ટુકડો તમારે ચાવવાનો. જો એ કડવો લાગે તો નક્કી સમજજો કે તમારી તબિયત સારી નથી; ને કડવો ન લાગે તો, બસ, તમે બિમાર નથી! હવે, તમારી બિમારીનું સચોટ નિદાન કરનારા આ ટુકડાની કિંમત છે સિરફ વીસ સેન. કેટલા? ફગત વીસ સેન. આવો જી, અહીં આવો, તમે, હા તમે સાહેબ, લો આ ચાખીને ખાતરી કરી જુઓ.’

એણે એક દૂબળા-પાતળા માણસના હાથમાં પેલો છાલનો ટુકડો મૂકી દીધો. અચકાતાં અચકાતાં એણે છાલ દાંતમાં સ્થેજ દબાવી. પછી નીચું જોઈને કંઈક વિચારવા લાગ્યો.

‘લાગે છે...અ... થોડીક...થોડી થોડી કડવી....’

પેલો યુવાન માણસ ઉત્સાહભરે ઊભો થઈ ગયો, ઊછળીને બોલવા લાગ્યો : ‘મે’રબાન સાહેબ, તમારા શરીરમાં જરૂર કોઈ રોગ લાગે છે. ધ્યાન રાખવું પડશે તમારે સાહેબ, હાં. પણ ગભરાશો નહીં, રોગ હજુ કાબૂ બહાર ગયો નથી. કેમકે તમે કહ્યું કે છાલ થોડી જ કડવી લાગે છે. હવે ઓ મોટીબહેન, તમે આ લેશો જરા, ચાખી જોશો?’

ખરીદીનો મોટો થેલો લઈને ઊભેલી એ સ્ત્રીએ પણ છાલ લીધી ને જોરજોરથી ચાવવા લાગી. પછી હસતાંહસતાં બોલી :

‘અરે, જરાય કડવી લાગતી નથી, શું !’

‘અભિનંદન, મેમસા’બ, અભિનંદન! આપ એકદમ નિરોગી છો’ – પેલાએ કહ્યું, ને પછી પોતાનો અવાજ ઓર ઊંચો કરીને બોલ્યો : ‘વીસ સેન, ફક્ત વીસ સેન. રોજેરોજ તમારી તબિયતની જાણકારી મેળવવાના સિરફ વીસ સેન. આવો, આગળ આવો મહેરબાન, બહુ કિફાયત ભાવે મળે છે, વીસ સેન...વીસ સેન...’

તોત્તો-ચાનને પણ ચાખવાની ઇચ્છા થઈ ગઈ. પણ બધાં માણસોની વચ્ચે એને માગતાં શરમ આવી. એટલે એણે એવું પૂછી નાખ્યું : ‘સાંજે સ્કૂલ છૂટે પછી પણ તમે અહીં જ હશો?’

‘જરૂર, અહીં જ’ પેલો આ નાનકી છોકરીને જરા વાર જોઈ રહ્યો.

તોત્તો-ચાન સ્કૂલ તરફ દોડી – ખભે દફતર ઊછળતું હતું. મોડું થાય એ બરાબર નહીં. સ્કૂલ ચાલુ થાય એ પહેલાં જ એણે એક કામ કરવાનું હતું. કલાસમાં જતાં જ એણે સૌને એક વાત પૂછવાની હતી.

જતાં જ પૂછ્યું : ‘કોઈની પાસે વીસ સેન છે? – મારે જોઈએ છે.’

પણ કોઈની પાસે ન હતા. ચોકલેટની ગોળીના પણ દસ સેન તો થતા હતા એટલે વીસ સેન કોઈ મોટી રકમ ન હતી – પણ ત્યારે કોઈની પાસે એટલા ન હતા.

‘મમ્મી-ડેડીને પૂછી જોઉં?’ મેયો-ચાને કહ્યું. આવે વખતે મેયો-ચાન બધાંને ખૂબ કામ આવતી. એ હેડમાસ્ટરજીની દીકરી હતી ને એનું ઘર તો બિલકુલ સભાખંડની બાજુમાં જ હતું. એટલે મેયો-ચાનને માટે તો જાણે મમ્મી સ્કૂલમાં જ રહેતી હતી – ઘર-સ્કૂલ જાણે જુદાં હતાં જ નહીં.

‘ડેડીએ કહ્યું છે કે એ તને વીસ સેન આપશે.’ બપોરની રિસેસમાં એણે તોત્તો-ચાનને કહ્યું, ‘પણ એ પૂછતા હતા કે તારે શાને માટે જોઈએ છે?’

તોત્તો-ચાન એમની ઓફિસમાં ગઈ.

‘તારે વીસ સેન જોઈએ છે, એમ ને?’ ચશમાં કાઢતાં એમણે પૂછ્યું, ‘અચ્છા શું કરવું છે વીસ સેનનું?’

‘મારે છે ને, એક છાલનો ટુકડો ખરીદવો છે – એનાથી ખબર પડી જાય છે કે આપણે માંદા છીએ કે સાજા.’ – એણે ઝટઝટ બોલી નાખ્યું.

હેડમાસ્ટરજીને કુતૂહલ થયું :

‘ક્યાં મળે છે એ...?’

‘સ્ટેશન સામે જ,’ – તરત બોલી ઊઠી.

‘ભલે, ભલે’ એમણે કહ્યું, ‘તારે જોઈએ તો એક ખરીદી લે. પણ મનેય સ્ટેજ ચખાડવી પડશે. બરાબર?’

એમણે ખીસ્સામાંથી પાકીટ કાઢ્યું ને અંદરથી વીસ સેન કાઢીને એમણે તોત્તો-ચાનના હાથમાં મૂક્યાં.

‘ઓ હો... થેંક યૂ’, થેંક યૂ’ – એણે કહ્યું, ‘હું માની પાસેથી લાવીની તમને આપી દઈશ. મને એ પુસ્તકો માટે તો પૈસા આપે જ છે. પણ મારે બીજું કંઈ લેવું હોય તો પહેલાં પૂછવું પડે. પણ આ છાલ તો બધાંને કામની છે એટલે ચોક્કસ એ ના નહીં પાડે!’

સ્કૂલ છૂટતાં જ તોત્તો-ચાન સ્ટેશન તરફ દોડી, મુઠ્ઠીમાં વીસ સેન બરાબર દબાવી રાખ્યા હતા. પેલો માણસ હજુ મોટેમોટેથી સડસડાટ બોલ્યો જતો હતો ને એની છાલનાં મોં-ફાટ વખાણ કર્યે જતો હતો. તોત્તો-ચાન જેવી આ નાનકી છોકરીના હાથમાં વીસ સેન જોતાં જ આશ્ચર્યથી એનું મોં પહોળું થઈ ગયું.

‘બચ્ચી, બહુ સરસ...તારાં મંમી-પપ્પા બહુ જ ખુશ થશે.’

‘હા, ને રોકી પણ,’

‘રોકી? કોણ રોકી?’ છાલનો ટુકડો આપતાંઆપતાં પેલાએ પૂછ્યું.

‘એ અમારો કૂતરો છે – જર્મન શેફર્ડ’

પેલો સહેજ અટક્યો, એક મિનિટ વિચાર્યું, ને પછી બોલ્યો.....‘કૂતરો...? હા...હા... મને લાગે છે કે કૂતરા માટે પણ આ કામ આવશે. કેમકે, જો એને કડવી લાગશે તો એ મોં બગાડશે... એટલે કે એ બિમાર છે...’

એણે છ ઈંચ જેટલો લાંબો અને એકાદ ઈંચ જાડો એક ટુકડો આપ્યો. ‘આ લો, રોજ સવારે થોડીક ચાવી જોજો. કડવી લાગે તો એમ માનજો કે તમે બિમાર છો, કડવી ન લાગે તો એકદમ તંદુરસ્ત!’

તોત્તો-ચાન છાપાના પાનામાં વીટિલા એ છાલના ટુકડાને, એક અણમોલ ચીજની જેમ સાચવીને ઘરે લઈ ગઈ. ઘેર પહોંચીને પહેલાં તો એણે જ એક ટુકડો ચાવી જોયો. છાલ સૂકી અને ખરબચડી તો હતી, પણ કડવી ન લાગી.

‘એયુ... હે...યુ, હું બિલકુલ નિરોગી છું!’

‘તે છે જ ને,’ મા હસી પડી, ‘કેમ, શું છે આ બધું?’

તોત્તો-ચાને બધી વાત કરી. માએ પણ છાલનો ટુકડો ચાખ્યો.

‘કડવી તો નથી.’

‘તો પછી, તું પણ નિરોગી છે, મા!’

એ પછી એ રોકી પાસે ગઈ. છાલ એના મોં પાસે ધરી. રોકીએ સૂંધી,

ને પછી ચાટી.

‘નહીં, એમ નહીં, તારે ચાવવી પડશે.’ તોત્તો-ચાને કહ્યું, ‘પછી તને ખબર

પડશે કે તું બિમાર છે કે નથી.'

પણ રોકીએ કંઈ જ રસ લીધો નહીં! એ તો પગના પંજાથી કાન ખંજવાળવા લાગ્યો. તોત્તો-ચાને પેલો ટુકડો રોકીના મોંની વધારે નજીક ધર્યો.

'ચાલ, એક ટુકડો ચાવીને જો! ક્યાંક બિમાર હોઈશ તો તકલીફ થઈ જશે...'

રોકીએ બહુ જ અનિચ્છાપૂર્વક એ લાકડામાંથી એક ટુકડો દાંતથી તોડી લીધો, પછી પાછો એને સૂંઘ્યો. લાગ્યું નહીં કે એને ન ગમ્યો હોય કે કડવો લાગ્યો હોય. એણે એક મોટું બગાસું ખાધું.

'એયુ હે...યુ, રોકી પણ બિમાર નથી!'

બીજે દિવસે સવારે સ્કૂલમાં જતાં માએ વીસ સેન આપ્યાં.

એ સ્કૂલમાં સીધી હેડમાસ્ટરજીની ઓફિસમાં ગઈ. છાલનો એક ટુકડો

જલદીજલદી એમની સામે ધરી દીધો.

એક ક્ષણ તો હેડમાસ્ટરજીને થયું કે, 'શું છે આ?' પણ પછી તરત તોત્તો-ચાનની બીજી હથેળીમાં વીસ સેન જોતાં જ એમને એકદમ યાદ આવી ગયું.

'હવે આ ચાવો,' તોત્તો-ચાને કહ્યું, 'જો એ કડવી લાગે, તો એનો અર્થ એ, કે તમે બિમાર છો.'

હેડમાસ્ટરજીએ સ્હેજેક તોડીને ચાખ્યો. પછી એ છાલને ફેરવીફેરવીને ધ્યાનથી જોવા લાગ્યા કે આ શું છે...

'કડવી લાગે છે?' તોત્તો-ચાને કંઈક ચિંતાપૂર્વક પૂછ્યું ને હેડમાસ્ટરજીના મોં સામે જોયું.

'ના, ના. આનો તો કશો સ્વાદ જ નથી.'

'એયુ હે...યુ, હેડમાસ્ટરજીને પણ રોગ નથી. કેવી મજા!'

તોત્તો-ચાનને ટુકડો પાછો આપ્યો ને બોલ્યા, 'હા, હું એકદમ બરાબર છું - થેંક યુ'

એ દિવસે એણે એકેએક જણને પેલી છાલ ચખાડી. કોઈ કહેતાં કોઈને કડવી ન લાગી. મતલબ કે બધ્યાં જ નિરોગી છે. તોત્તો-ચાન ખુશખુશ થઈ ગઈ.

એ પછી દરેકે દરેક જણે હેડમાસ્ટરજી પાસે જઈને કહ્યું કે પોતે નિરોગી છે. ને દરેકે દરેક જણને હેડમાસ્ટરજીએ કહ્યું, 'વાહ, બહુ સારી વાત છે!'

હેડમાસ્ટરજીને આની પહેલેથી જ ખબર હોવી જોઈએ. કેમકે એ ગુમ્મા ઇલાકામાં, રાહુના પર્વતની તળેટીમાં નદીકિનારે આવેલા એક ગામમાં જન્મ્યા ને ઉછર્યા હતા. એટલે એમને ખબર જ હોય કે ગમે તે માણસ ચાવશે પણ આ છાલ કડવી નહીં લાગે.

પરંતુ એમને એ પણ ખબર હતી કે, બધ્યાં જ નિરોગી છે એમ જાણીને તોત્તો-ચાન બેહદ ખુશ થવાની. એમને એ વાતનો આનંદ હતો કે, તોત્તો-ચાન એટલી બધી ભલી-ભોળી છે કે, જો કોઈએ કહ્યું હોત કે છાલ કડવી છે તો એ દુખીદુખી થઈ જાત.

તોત્તો-ચાને તો પછી રસ્તે રખડતાં કૂતરાંના મોંમાં પણ આ ટુકડો ઈંસવાના અખતરા કર્યા. એમાંનું કોઈ કૂતરું એને કરડવા પણ આવ્યું - પણ એ કંઈ છોડે?

'અરે, તને ખ્યાલ આવી જશે કે તું બિમાર છે કે નહીં.' એણે એ કૂતરાને ધમકાવ્યો, 'ચલ, જલદી કર, ચાવવા લાગ આ ટુકડો. જો તું બિમાર નહીં હોય

તો એ કેટલી સારી વાત છે?"

છેવટે એ કૂતરાને છાલ ચખાડીને જ રહી. ને પછી એની ચારેબાજુ નાચતીનાચતી બોલવા લાગી : 'એય્ હે...ય, એય્ હે...ય, તું પણ સાજો-સારો છે!'

કૂતરાએ નીચે જોયું - જાણે આભાર માનતો હોય- ને પછી તરત દોડી ગયો.

અને હેડમાસ્ટરજીનું અનુમાન સાચું હતું - પેલો છાલ વેચવાવાળો એ દિવસ પછી ક્યારેય જિયુગાઓમાં દેખાયો નહીં!

દરરોજ સવારે સ્કૂલે જતી વખતે, પોતાના ટેબલના ખાનામાંથી, તોત્તો-ચાન છાલનો એ અમૂલ્ય ટુકડો કાઢતી, એને દાંતથી બટકીને ચાવતાંચાવતાં એ એક શક્તિશાળી જાદુગરની જેમ એના તરફ જોતી, ને પછી મોટેથી બોલતી, 'હું નિરોગી છું ઉઉ...!' અને સદ્નસીબે એ નિરોગી જ હતી.

છી

અંગ્રેજી બોલવાવાળો છોકરો

તોમોએમાં એક નવો વિદ્યાર્થી આવ્યો હતો. અહીંના બધા જ વિદ્યાર્થીઓ કરતાં એ લાંબો-પહોળો હતો. તોત્તો-ચાનને તો એ સાતમા ધોરણનો છોકરો હોય એવો લાગ્યો. એનાં કપડાં પણ જુદી જ ભાતનાં હતાં - મોટેરાં જેવાં.

સવારે, સ્કૂલના મેદાનમાં હેડમાસ્ટરજીએ સૌને આ નવા વિદ્યાર્થીનો પરિચય આપ્યો :

'આ છે મિયાઝાકી. એનો જન્મ અમેરિકામાં થયો છે ને તે પછી આજસુધી ઉછર્યો પણ ત્યાં જ છે - એટલે એને જાપાની ભાષા હજુ બહુ સરસ આવડતી નથી. એથી જ તે આ સ્કૂલમાં આવ્યો છે. બધાં સાથે એ હળશે-ભળશે, તમને બધાંને મિત્રો બનાવશે ને આગળ ભણશે પણ ખરો. હવે એ તમારામાંનો જ એક છે. એને આપણે કયા ધોરણમાં મૂકીશું? તા-ચાન વગેરે મિત્રો સાથે પાંચમા ધોરણમાં મૂકીએ તો કેવું?'

'બહુ સરસ!' તા-ચાને જરાક મોટાભાઈના અવાજમાં કહ્યું, એને ચિત્રકામ બહુ સારું આવડતું.

હેડમાસ્ટરજીએ સ્મિત કર્યું. 'હા, હું કહેતો હતો કે એને જાપાની ભાષા હજુ

બરાબર ફાવતી નથી પણ અંગ્રેજી બહુ સરસ બોલે છે. તો તમે એની પાસેથી થોડુંક અંગ્રેજી શીખજો અને હજુ જાપાની રીત-રસમોથી પણ તે ટેવાયેલો નથી તો તમે એને મદદ કરજો. બરાબર? અને વળી અમેરિકી રીત-રસમો એની પાસેથી શીખી લેજો. એ તમને ત્યાંની બહુ બધી, રસ પડે એવી વાતો કહેશે. અથ્થા, તો, જાઉં. એ હવે તમારી સૌની વચ્ચે છે.'

મિયાઝાકીએ ઝૂકીને સૌને નમસ્કાર કર્યા અને સૌએ ઝૂકીને એને વળતા નમસ્કાર કર્યા.

બપોરના ભોજનની રિસેસ પડી એટલે મિયાઝાકી હેડમાસ્ટરજીના ઘર તરફ આવ્યો, બધાં પણ એની પાછળપાછળ ગયાં. એ તો બૂટ કાઢ્યા વિના જ ઘરમાં જવા લાગ્યો. બધાં એક સાથે બોલી ઊઠ્યાં : 'બૂટ, અરે બૂટ કાઢીને જ અંદર જવાય...'

મિયાઝાકી ખમચાઈ ગયો - 'ઓહ, એસ્ક્યૂઝ મી.' એણે બૂટ કાઢી નાખ્યા.

એને સૌએ સલાહ-સૂચન આપવા માંડ્યાં. બધાં એકસાથે બોલ્યા કરતાં

હતા :

'જે રૂમમાં શેતરંજી પાથરેલી હોયને, એ રૂમમાં, અને સભાગૃહમાં, બૂટ કાઢીને જવાનું....'

'હા, વર્ગોમાં ને પુસ્તકાલયમાં બૂટ પહેરીને જવાય.'

'કુશેન્બુત્સુ મંદિર છેને, એના ચોકમાં બૂટ પહેરી રાખવાના, પણ પછી મંદિરની અંદર જઈએને, ત્યારે બૂટ કાઢીને જવાનું....'

એને લાગ્યું કે ખરું છે આ જાપાનમાં, અમેરિકાથી સાવ જુદું! એણે પણ બધાંને ત્યાંની વાત કરી.

બીજે દિવસે એ એક મોટી, ચિત્રોવાળી અંગ્રેજી ચોપડી લઈ આવ્યો. બપોરે જમ્યા પછી બધાં એની આસપાસ ટોળે વળીને ચોપડી જોવા લાગ્યાં. બધાંને બહુ જ આશ્ચર્ય થયું : 'અરે વાહ! ખરેખર, આજ સુધી એમણે ચિત્રોવાળી જેટલી ચોપડીઓ જોઈ હતી એ બધી ઘેરા લાલ, લીલા ને પીળા રંગમાં છપાયેલી હતી. પણ આ તો કંઈક જુદી જ હતી! એમાં આછો ગુલાબી, એકદમ ચામડીના રંગ જેવો રંગ હતો. વાદળી રંગની પણ, સફેદ અને રાખોડી રંગની મિલાવટ કરેલી જુદીજુદી છટાઓ હતી - આટલા બધા રંગો તો એમની રંગપેટીની પેન્સિલોના પણ ન હતા - એ ચોવીસ રંગની પેન્સિલો હતી તો પણ! અરે, તા-ચાન પાસે તો અડતાલીસ રંગની પેન્સિલો હતી, પણ આ ચોપડીમાં તો એથીય, સાવ જુદા, જાતજાતના રંગ હતા! બધાં બહુ તાજજુબ થઈ ગયાં!

એમાં ચિત્રો પણ કેટલાં સરસ હતાં! એક હતું, એક નાનકા બાળકને એની ચકી દાંતમાં પકડીને દોરતા કૂતરાનું ચિત્ર. અરે વાહ, બાળક ચિત્રમાં ચિતર્યું હોય એવું નહીં પણ સાચુકલા બાળક જેવું લાગતું હતું - લિસ્સી લિસ્સી ગુલાબી ચામડીવાળું બાળક ! એમણે આવું ચિત્ર-પુસ્તક ક્યારેય જોયું ન હતું - મોટાં ચિત્રોવાળું ને સરસ જાડા-લિસ્સા કાગળો પર છાપેલું. તોત્તો-ચાનની તો નવું જોવાની ને કોઈ સાથે ભળી જવાની ઉત્સુકતા બહુ જ - એટલે એ તો મિયાઝાકીની એકદમ પાસે બેસી ગઈ.

પછી મિયાઝાકીએ પુસ્તકમાંનું અંગ્રેજી લખાણ વાંચવા માંડ્યું. એનાં સુવાળાં મધુર ઉચ્ચારણોથી જ બધાં નવાઈ પામ્યાં ને ખુશ થઈ ગયાં!

હવે મિયાઝાકી જાપાની બોલવાની મથામણ કરવા લાગ્યો. મિયાઝાકીના આવવાથી સ્કૂલમાં બધું અવનવું બનતું હતું.

‘અકાચાનને અંગ્રેજીમાં બેબી કહેવાય’ એણે શરૂ કર્યું.

‘અકાચાન એટલે બેબી’ - બધાં બોલ્યા.

‘અને ઉત્સુ-કૂશિ એટલે બ્યૂટિક્ફૂલ’ - મિયાચાને આગળ ચલાવ્યું. પણ એણે ‘કૂ’ ઉપર ભાર મૂકીને દીર્ઘ ઉચ્ચારણ કર્યું ને એ પછીના ‘શિ’ને એકદમ હ્રસ્વ કરી દીધો.

બધાંએ શીખતાંશીખતાં, એના જાપાની ઉચ્ચાર પણ સુધાર્યા : ‘ઉત્સુકુશી એટલે બ્યૂટિક્ફૂલ’

મિયાઝાકીને ખ્યાલ આવી ગયો કે એના જાપાની ઉચ્ચારો ખોટા હતા : ‘એ ઉત્સુકુ-શી છે, નહીં? રાઈટ?’

મિયાઝાકી બહુ જલદી બધાંનો દોસ્ત બની ગયો. એ રોજ નવીનવી અંગ્રેજી ચોપડીઓ લઈ આવતો ને રિસેસમાં સૌને વાંચી સંભળાવતો.

એવું લાગતું હતું જાણે મિયાઝાકી બધાંનો ઈંગ્લીશ ટીચર છે.

સાથેસાથે એને પણ જાપાની ભાષા ઝડપથી આવડવા માંડી. એટલું જ નહીં, એને હવે ખબર પડવા માંડી હતી કે, ‘તોકોનોમા’ જેવી, દેવને માળાઓ ચડાવેલી પવિત્ર બેઠકો પર બેસી ન જવાય.

તોત્તો-ચાન અને એનાં મિત્રોએ, મિયાઝાકી પાસેથી અમેરિકા વિશે ઘણી બધી વાતો જાણી. જાણે તોમોએમાં જાપાન અને અમેરિકા મિત્રો બની ગયાં. પણ તોમોએની બહાર તો અમેરિકા જાપાનનું દુશ્મન હતું. અને અંગ્રેજી ભાષા એ દુશ્મનોની ભાષા હોવાથી, બધી જ સ્કૂલોએ પોતાના અભ્યાસક્રમોમાંથી અંગ્રેજી કાઢી નાખી હતી.

સરકારે ઘોષિત કરેલું : ‘અમેરિકાનો રાક્ષસો છે!’ પણ તોમોએનાં બાળકો તો

હજુય ગોખતાં હતા - ‘ઉત્સુકુશી એટલે બ્યૂટિક્ફૂલ.’ એ ઋતુમાં, તોમોએ પર હૂંફાળો આછો પવન ફરકતો હતો ને તોમોએનાં બાળકો સાથે જ ‘બ્યૂટિક્ફૂલ’ હતાં...

પહેલવહેલું નાટક

‘આપણે એક નાટક ભજવવાનાં છીએ.’

તોમોએના ઇતિહાસમાં આ પહેલી જ ઘટના હતી - નાટક ભજવવાની. હા, હજુ પણ, બપોરના ભોજન પછી મંચ પર જઈને બાળકો ભાષણ કરે એ પ્રણાલી તો ચાલુ જ હતી. પણ મંચ પર નાટક થાય, હેડમાસ્ટરજી જેનાથી યુરિથમિક્સ શીખવતા એ પિયાનો પણ હોય ને નિમંત્રિત પ્રેક્ષકો હોય - એ કલ્પના જ અદ્ભુત હતી! આમ તો, કોઈપણ બાળકે કદી કોઈ નાટકો જોયું જ ન હતું. તોત્તો-ચાન પણ, પેલી, ‘સ્વાન લેક’ નૃત્યનાટિકા જોવા ગયેલી એ જ, એ સિવાય એ પણ કોઈ ‘નાટક’ જોવા તો ગયેલી જ નહીં. આમ છતાં, બાળકોએ નક્કી કરી દીધું કે આ વખતે તો વાર્ષિકોત્સવના દિવસે નાટક ભજવવું જ છે.

તોત્તો-ચાનના વર્ગે વિચારી લીધું કે ‘કાન્જિન્યો’(દાન મેળવવા માટેનું ખતપત્ર) નાટક ભજવવું. એ એક પ્રાચીન કાબુકી નાટક હતું. અલબત્ત, એ કઈ એના અસલ રૂપમાં તોમોએમાં ભજવી શકાય એમ ન હતું. પરંતુ એ એમના અભ્યાસક્રમમાં હતું, એટલે એમણે પસંદ કર્યું હતું.

શ્રી મારુયામાને આ નાટક તૈયાર કરાવવાનું સોંપ્યું હતું. ‘બેનકેઈ’ નામના પહેલવાનના પાત્ર માટે આઈકો સાઈશોને પસંદ કરી હતી - એ લાંબી-પહોળી ને મજબૂત હતી. અમાદેરાનો અવાજ મોટો હતો ને ગુસ્સે થવાનો અભિનય એ સરસ કરી શકે એમ હતું એટલે એને ‘તોગાશી’ કમાન્ડરનું પાત્ર આપવામાં આવ્યું. થોડીક વાતચીત કરી લીધા પછી એ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે, ‘યોશિત્સુને’ નામના ભલા સામંતનું પાત્ર તોત્તો-ચાન જ કરે. નાટકમાં આ સામંત એક મજૂરના છૂપા વેશે ભાગી નીકળે છે. બાકીનાં બધાંને પ્રવાસી સાધુઓ બનવાનું હતું.

નાટકનાં રિહર્સલ શરૂ થાય એ પહેલાં દરેકે પોતાના સંવાદો મોઢે કરી લેવાના હતા. તોત્તો-ચાનને અને સાધુઓ બનેલા વિદ્યાર્થીઓને મજા હતી - કેમકે એમન તો નાટકમાં કશું બોલવાનું આવતું ન હતું! તોત્તો-ચાનને, યોશિત્સુનેના પાત્રમાં, ઘૂંટણિયે બેસીને એક મોટા ઘાસના ટોપા પાછળ મોં છુપાવી રાખવાનું હતું.

બેનકોઈએ - જે ખરેખર યોશિત્સુનેનો નોકર હતો, એણે - પોતાના આ માલિકને જ ધમકાવવાનો અને મારવાનો દેખાવ કરવાનો હતો જેથી કરીને એ બંને તથા સાધુઓના છૂપા વેશમાં રહેલા એમના સાથીઓ, પેલા કમાન્ડર તોગાશીની નજરમાંથી છટકીને ચાલાકીપૂર્વક અત્તાકા ચોકી વટાવી જાય! સાધુઓનું મંડળ મંદિર બાંધવા માટેનું દાન એકઠું કરવા ચાલ્યું છે એવું તરકટ કરવાનું હોય છે. આઈકો સાઈશોએ બેનકેઈનું પાત્ર જોરદાર ભજવવાનું હતું. કમાન્ડર સાથે એણે આક્રમક તેમજ ચતુરાઈભર્યા સંવાદો કરવાના હતા - એ મજેદાર હતા. વળી, એક ચોટદાર પ્રસંગ હતો જેમાં બેનકેઈ એક સાવ કોરો કાગળ હાથમાં રાખીને છટાપૂર્વક, દાન માટેનું આજ્ઞાપત્ર 'વાંચી' સંભળાવે છે, જેમાં એણે ધર્માધિકારીઓની દોરદમામવાળી ભાષાની અદ્ભુત નકલ કરી હોય છે. જેમકે, 'સર્વ પ્રથમ તો, તોદાઈજી નામે વિખ્યાત મંદિરના જિજ્ઞોદ્ધારના પવિત્ર પ્રયોજનથી...' વગેરે.

આઈકો સાઈશો દરરોજ આ 'સર્વ પ્રથમ તો...' વાળો સંવાદ ગોખ્યા કરતી.

તોગાશીએ પણ ઘણા સંવાદ બોલવાના હતા - કેમકે એ બેનકોઈની ઘણીબધી દલીલોને રદિયો આપીને એની ઊલટતપાસ કરવાના પ્રયત્નો કરે છે. અમાડેરા એ બધા સંવાદો મોઢે કરવા રોજ મધ્યા કરતો.

અને છેવટે રિહર્સલ શરૂ થયું. તોગાશી અને બેનકેઈ સામસામે ઊભા હતા. બેનકેઈની પાછળ સાધુઓ હારબંધ ઊભા હતા. ને એની આગળ યોશિત્સુને ઘૂંટણભેર બેઠો હતો. પરંતુ, આ યોશિત્સુને બનેલી તોત્તો-ચાનને તો આ બધું કેમ આ રીતે ગોઠવાયેલું છે ને શું ચાલી રહ્યું છે એની કશી ગતાગમ ન હતી! એટલે જ્યારે બેનકેઈએ યોશિત્સુનેને ધમકાવતો હોય ને પછી એને મારતો હોય એવો અભિનય કર્યો ત્યારે તોત્તો-ચાન ગુસ્સાથી સામી થઈ ગઈ ને એણે આઈકો સાઈશોને વળતી લાત મારી દીધી ને નખથી ઉઝરડા ભરી લીધા! બિચારી આઈકો રડવા લાગી, ને સાધુ બનેલાં છોકરાં ખીખી ખીખી કરવા લાગ્યાં!

હવે, નાટકમાં તો યોશિત્સુનેએ તો બિચારો-બાપડો થઈને ચૂપચાપ બેસી રહેવાનું હતું - બેનકોઈ ગમે તેટલો મારે-ધમકાવે તો પણ! કેમકે બેનકેઈની આ ચતુરાઈને કારણે તો આખરે છેતરાઈને તોગાશી આ આખી મંડળીને ચોકી વટાવવાની મંજૂરી આપે છે.

એટલે આમ યોશિત્સુને જ જો બેનકેઈને મારવા માંડે તો એથી આખી વાત બગડી જાય ને નાટક ધૂળમાં મળી જાય! શ્રી મારુયામાએ તોત્તો-ચાનને બધું શાંતિથી વિગતવાર સમજાવ્યું. પણ તોત્તો-ચાને તો જિદ્દ જ પકડી રાખી કે જો

આઈકો એને મારશે તો એ પણ એને મારવાની જ!

એટલે વાત ત્યાં અટકી પડી. જેટલી વાર આ દૃશ્ય ભજવવાનો પ્રયત્ન કર્યો એટલી વાર તોત્તો-ચાન ઊભી થઈને સામી મારવા દોડી. છેવટે મારુયામાએ તોત્તો-ચાનને કહી દીધું - 'બસ હવે, હું ત્રાસી ગયો, સોરી! મને લાગે છે કે મારે હવે તાઈ-ચાનને આ પાત્ર ભજવવા કહેવું પડશે...'

તોત્તો-ચાનને તો બલા છૂટી. આમ વળી બેસી રહીને ચૂપચાપ માર ખાધા કરવો એ એને જરાય ગમતું ન હતું.

પછી શ્રી મારુયામાએ કહ્યું, 'તોત્તો-ચાન, ચાલ, તું સાધુ બનીશ?' અને એ સાધુઓની પાછળ જઈને ઊભી રહી ગઈ.

શ્રી મારુયામાને અને બાળકોને થયું કે ચાલો, હવે બધું બરાબર આગળ ચાલશે. પણ એમની ધારણા ખોટી હતી! એમણે તોત્તો-ચાનના હાથમાં સાધુનો લાંબો દંડૂકો આપેલો. તે નહોતો આપવો જોઈતો! આમ ચૂપચાપ ઊભા રહેવાનું આવ્યું એટલે થોડીકવારમાં તોત્તો-ચાન કંટાળી ગઈ. પહેલાં તો એણે બાજુમાં ઊભેલા 'સાધુ'ના પગમાં દંડૂકાથી ગોદા મારવાનું શરૂ કર્યું. થોડીવાર પછી વળી, એની આગળ ઊભેલાની બગલમાં ગલીપચી કરવા માંડી. એટલું જ નહીં, એણે લાકડી કોઈ સંગીતકારની અદાથી આજુબાજુ વીંઝવા માંડી, એથી આજુબાજુ ઊભેલાં માટે તો એ જોખમી બની ગયું. વળી એ કારણે, બેનકેઈ અને તોગાશી વચ્ચેનું દૃશ્ય ચાલતું હતું એમાં ભંગાણ પડ્યું.

એટલે સાધુના પાત્રમાંથી પણ એને રૂખસદ મળી!

યોશિત્સુને બનેલો તાઈ-ચાન દાંત ભીંસીને માર સહન કરતો હતો ને આસપાસ બેઠેલા 'પ્રેક્ષકો'ની સહાનુભૂતિ મેળવતો હતો... તોત્તો-ચાન ગઈ એટલે રિહર્સલ સારી રીતે ચાલવા લાગ્યું.

ત્યાંથી તોત્તો-ચાન મેદાનમાં દોડી ગઈ. પગમાંથી બૂટ ઉતાર્યા અને એકલી જ 'તોત્તો-ચાન નૃત્યનાટિકા' ભજવવા લાગી! પોતાની મરજીમાં આવે એમ નૃત્ય કરવાની એને બહુ મજા આવતી હતી - ક્યારેક કોઈ ભયંકર માણસ હોય, તો ક્યારે વળી વૃક્ષ હોય. આમ વિવિધ પાત્રો ધારણ કરીને, આ ખાલીખમ મેદાનમાં એ નાચતી જ ગઈ, નાચતી જ ગઈ.

જોકે એના હૃદયમાં ઊંડે ઊંડે એક આછી શી લાગણી થતી હતી કે એને યોશિત્સુનેનું પાત્ર ભજવવાનું ગમ્યું હોત. પણ ધારો કે, હજુ ય એને એક વધુ તક મળી હોત તોય એણે આઈકો સાઈશોને લાત મારી હોત જ ને નખોરિયાં ભર્યાં જ હોત એ તો નક્કી!

અને એમ તોમોએમાં ભજવાયેલા ઓ પહેલા ને છેલ્લા નાટકમાં તોત્તો-ચાન ભાગ ન લઈ શકી.

ચોકથી ચિતરામણ

તોમોએનાં બાળકોમાં કોઈની દિવાલ પર - કે રોડ પર ખડીથી કે પેન્સિલથી ચિતરામણ કરીને એને ગંદી કરવાની આદત ક્યારેય પડી ન હતી. કેમકે ચોકથી કશુંક લખવા-ચીતરવાની એમની ઇચ્છા સ્કૂલમાં જ પૂરી થઈ જતી હતી.

સભાગૃહમાં સંગીતનો પિરિયડ હોય ત્યારે હેડમાસ્ટરજી દરેક છોકરાને એકએક ચોક આપતા. એમને આખા સભાગૃહમાં જ્યાં બેસવું હોયત્યાં બેસે, સૂતાંસૂતાં કામ કરવું હોય તો એમ પણ કરી શકે. બધાં ગોઠવાઈ જાય એટલે હેડમાસ્ટરજી પિયાનો વગાડવો શરૂ કરે. એ સ્વરો ઓળખીને બાળકો ત્યાં ભોંયતળિયે જ એની સ્વરલિપિ લખતાં જાય. લાકડાના, આછા ભૂરા રંગના લિસ્સા આ ભોંયતળિયા પર ચોકથી લખવાની જે લિજ્જત આવતી હતી! તોત્તો-ચાનના વર્ગમાં દસ જ છોકરાં હતાં ને આ લાંબા-પહોળા સભાગૃહમાં એ ફેલાઈને બેસતાં - લખવા-ચીતરવા ખાસ્સી જગા મળતી દરેકને. કોઈ એકબીજાને નડે પણ નહીં. સ્વરલિપિ માટે એમને લાઈનોની જરૂર ન પડતી કેમકે એ માત્ર એનાં લય-ચિહ્ન ચીતરતાં. દરેક લય-ચિહ્નને, હેડમાસ્ટરજી સાથે ચર્ચા કરી લઈને, એમણે એકએક નામ આપી દીધું હતું. જેમ કે -

 ને એ લોકો 'ફૂદ' કહેતાં કેમકે ફૂદવા માટે એ સ્વર સરસ હતો.

 ને એ 'ધ્વજ' કહેતાં - એ ચિહ્ન પોતે જ ધ્વજ જેવું હતું.

 એ ચિહ્નને એ લોકો 'બેવડો ધ્વજ' કે 'ધ્વજ ધ્વજ' કહેતાં.

 ને કહેતાં 'કાળું'

 ને 'સફેદ' કહેતાં

 ને 'સફેદમાં છૂંદણું' કે 'સફેદ અને ટપકું' કહેતાં.

○ ને 'વર્તુળ' કહેતાં

દરેકેદરેક બાળક સ્વરલિપિને તરત ઓળખી જતું ને ચીતરવા લાગતું - સંગીતનો પિરિયડ એમને બહુ ગમતો.

ફર્શ પર બાળકોને લખવા દેવું એ વિચાર હેડમાસ્ટરજીને જ આવેલો. કાગળ નાનો પડે, ને એટલાં બ્લેકબોર્ડ કંઈ બધે મુકાવાય નહીં. એટલે એમને લાગ્યું કે, સભાખંડનું ફર્શ જ સરસ મોટા બ્લેકબોર્ડ તરીકે વધારે સારું પડશે - સંગીત ગમે તેટલું ઝડપી હશે તો પણ એ સરળતાથી એની સ્વરલિપિ, મોટે અક્ષરે, ત્યાં લખી શકશે. બાળકોએ સ્વરલિપિ જલ્દી શીખી લીધી એટલું જ નહીં સંગીતમાં સંગીત તરીકે પણ એમને રસ પડવા લાગ્યો. સંગીતના પિરિયડ પછી સમય બચે તો એમાં બાળકો વિમાન કે ઢીંગલા કે એવું તેવું પણ ચોકથી ચીતરતાં. ક્યારેક મસ્તી કરતાંકરતાં બાળકો, પોતાનાં ચિત્ર ચીતરતાંચીતરતાં બીજાનાં ચિત્રો સાથે અડાડી દેતાં. એથી આખું ય ફર્શ એક વિશાળ ચિત્ર બની જતું!

સંગીતના વર્ગ દરમ્યાન, વચ્ચે વચ્ચે અટકીને, હેડમાસ્ટરજી સભાગૃહમાં ફરતા ને બધાંનાં સ્વર-અંકનો જોતા, તપાસતા. પ્રોત્સાહન આપતા ને ખોટું હોય ત્યાં સુધારાવતા : 'સરસ, બહુ સરસ' કે પછી, 'નહીં, નહીં... આ જગાએ 'ધ્વજ-ધ્વજ' ન આવે ત્યાં 'ફૂદ' આવે, હં.'

આમ તપાસી લીધા પછી એ જ બધી ધૂનો ફરીથી વગાડતા જેથી બધાં પોતપોતાના ચિહ્નો ચકાસી લે ને એમને પાર્કુ થાય. હેડમાસ્ટરજી બહુ જ કામમાં હોય એ દિવસે પણ સંગીતનો પિરિયડ તો અચૂક લેતા જ, બીજા પર ન છોડતા. ને બાળકો પણ કહેતાં કે હેડમાસ્ટરજી સિવાય મજા જ ન આવે, સંગીતના પિરિયડમાં.

પણ, સંગીતના પિરિયડમાં આ ચીતરામણો કરેલાં હોય એ સાફ કરવાનું કામ બહુ અઘરું ને અટપટું હતું. પહેલાં તો મોટા ડસ્ટરથી ચાકની રજ ખસેડવી પડતી ને પછી મોટું પાણી-પોતું બધાં એકસાથે પકડીને ઘસડી-ખેંચીને ફર્શ સાફ કરતાં. ઘણી જ મહેનત હતી એમાં. ને આ કારણે પણ, તોમોએનાં બાળકોને ખ્યાલ રહેતો હશે કે કોઈની દિવાલ ચીતરીને ગંદી ન કરવી જોઈએ. આમેય, અઠવાડિયામાં બે વાર તો મન મૂકીને ચાક ઘસવા મળતો જ હતો એમને!

તોમોએનાં ત્રિધાર્થીઓને ચાકની પરખ પણ સારી હતી. ક્યો ચાક સૌથી સરસ હોય છે, ચાક કેવી રીતે પકડીએ તો વધુ સારું, કેવી રીતે લખવાથી અક્ષર કે ચિત્ર સુંદર થાય, ચાક ન તૂટી જાય એ માટે શું કરવું... વગેરે. બધાં ખરેખર ચાક-નિષ્ણાત હતાં!

'યાસુકી-ચાન હવે નથી...!'

વસંતઋતુની રજાઓ પછી સ્કૂલનો પહેલો દિવસ. બાળકો મેદાનમાં એકઠાં થયાં હતાં. હેડમાસ્ટરજી એમની સામે ઊભા હતા. હંમેશની જેમ એમના હાથ ખિસ્સામાં નાખેલા હતા. થોડીક વાર સુધી તો એ કશુંય બોલ્યા નહીં - નીચું જોઈ ચૂપચાપ ઊભા જ રહ્યા. પછી ખિસ્સામાંથી હાથ કાઢીને એમણે બાળકોની સામે જોયું. એમનો ચહેરો જોતાં જ લાગતું હતું કે એ બહુ વખતથી રડતા હશે.

'યાસુકી-ચાન.. હવે આપણી વચ્ચે .... નથી.' ધીમેધીમે એ બોલ્યા, 'આપણે સૌ... એની દફનવિધિમાં જઈશું.. આજે. હું જાણું છું કે તમને સૌને એ ખૂબ પ્યારો હતો. બહુ જ ખરાબ થયું... મને પણ ઘણો આઘાત લાગ્યો છે...' - આથી વધારે એ બોલી ન શક્યા. એમનો ચહેરો લાલ થઈ ગયો ને એમની આંખો ભરાઈ આવી. બધાં ડઘાઈ ગયાં, કોઈ કશું બોલી ન શક્યાં. એમને યાસુકી-ચાનના જ વિચાર આવતા હતા. તોમોએનાં મેદાન પર આવી ગમગીનીભર્યો સન્નાટો ક્યારેય છવાયો નહોતો...

'આટલી નાની ઉંમર...એ મરી ગયો?!' તોત્તો-ચાન વિચારતી હતી, 'વેકેશન પહેલાં એણે મને 'અંકલ ટોમ્સ કેબિન' વાંચવા આપેલી. જરૂર વાંચજે -એણે કહેલું. હજુ તો મેં એ પૂરી વાંચી પણ નથી... ત્યાં જ.'

એને યાદ આવ્યું કે વેકેશન પડ્યું એ દિવસે છૂટા પડતાં એણે એને પુસ્તક આપ્યું હતું, ને ત્યારે એની આંગળીઓ કેવી વાંકી વળી ગયેલી હતી! એને એ પણ યાદ આવ્યું કે એ લોકો પહેલી વાર મળેલાં ત્યારે એણે તેને પૂછેલું કે, તું આ રીતે કેમ ચાલે છે, ને તેણે કહેલું કે, મને પોલિયો છે. એને યાસુકી-ચાનનો ઝીણો ધીમો અવાજ ને એનું આછુંઆછું સ્મિત પણ યાદ આવી ગયાં. એને એ પણ યાદ આવ્યું કે ઉનાળાની પેલી બપોરે એ બંનેએ ઝાડ પર ચડવાનું સાહસ કરેલું - એ એનાથી મોટો હતો, લાંબો-પહોળો હતો ને છતાં એના પર એણે કેટલો ભરોસો રાખ્યો હતો! યાસુકી-ચાને જ એને અમેરિકામાં ટેલિવિઝન નામની એક ચીજ હોય છે એવું કહેલું. એ તેને બહુ ગમતો. એ સાથે જમતાં, રિસેસમાં સાથે રમતાં, ને સ્કૂલ છૂટતાં સ્ટેશન પર સાથેસાથે જતાં. હવે એની બહુ જ મોટી ખોટ પડશે એને - રોજરોજ એ યાદ આવવાનો. એકદમ એને ધક્કો વાગી ગયો. એને સમજાઈ ગયું કે, મરણ એટલે... હવે યાસુકી-ચાન કદીય સ્કૂલમાં નહીં આવે! એ પણ પેલાં નાનકાં મરઘીનાં બચ્ચાંની જેમ જ મરી ગયો! કેટલી બધી વાર

ોલાવ્યાં હતાં એણે એ બચ્ચાંને, પણ પછી એ હાલ્યાં-ચાલ્યાં જ ન હતાં... યાસુકી-ચાનની અંતિમ વિધિ ડેનેન્ચોફની સામેની બાજુ આવેલા એક ચર્ચમાં લાની હતી - એ લોકોનું ઘર ડેનેન્ચોફમાં હતું.

એક-એકની હરોળમાં બધાં બાળકો જિયુગાઓકા સ્ટેશન તરફ ચાલવા લાગ્યાં - એકદમ મૌન. તોત્તો-ચાન આજે આજુબાજુ ક્યાંય જોતી ન હતી, એ એકધારું નીચું જોઈને ચાલતી હતી. એને લાગ્યું કે, હેડમાસ્ટરજીએ આ દુખદ સમાચાર આપ્યા એ પછી અત્યારસુધીમાં મનમાં બહુ ઉથલપાથલ થઈ ગઈ હતી. સાંભળ્યું ત્યારે તો મન માનતું જ ન હતું કે યાસુકી-ચાન મૃત્યુ પામ્યો હોય... પણ હવે મન પર એનો શોક વધારે ને વધારે છવાતો જતો હતો. મનમાં એક તીવ્ર ઈચ્છા જાગી - એ એકવાર, બસ એકવાર યાસુકી-ચાનને હરતોફરતો જોવા માગતી હતી. એની સાથે એટલી બધી વાતો કરવી હતી કે...

ચર્ચ સફેદ લીલીનાં પુષ્પોથી લદાયેલું હતું. યાસુકીચાનની વહાલી મા, એની બહેન, અને બીજાં સગાં-સંબંધીઓ, કાળાં વસ્ત્રોમાં, ચર્ચની બહાર ઊભાં હતાં. એ રડતાં હતાં. તોત્તો-ચાનને જોઈને એ વધારે રડવા લાગ્યાં. તોત્તો-ચાન ક્યારેય કોઈના અંતિમ સંસ્કારમાં ગઈ નહોતી. એને બધું આઘાતજનક લાગતું હતું.

ચર્ચમાં એકદમ ચૂપકીદી છવાયેલી હતી. ઓર્ગન પર પ્રાર્થનાનું આછું સંગીત ચાલતું હતું. બહાર સૂરજનો આછો તડકો હતો. એનાં કિરણો ચર્ચમાં જતાં હતાં ને એથી ચર્ચ વધુ ઊજળું દેખાતું હતું. પણ અત્યારે સૂરજની ઉષ્મા કશો ઉલ્લાસ પ્રેરી શકતી ન હતી. હાથે કાળી પટ્ટીવાળા એક માણસે તોમોએના દરેક બાળકને એક એક ફૂલ આપી દીધું ને સમજાવ્યું કે વારાફરતી જઈને એને ફફન પર મૂકી આવવાનું છે.

ફફનમાં વીટેલા યાસુકી-ચાનની આંખો બંધ હતી. સફેદ ફૂલોથી એ લગભગ ઢંકાયેલો હતો. 'એ મરણ પામ્યો હતો પણ એનો ચહેરો તો એવો જ, હંમેશ મુજબનો સમજદાર ને માયાળુ દેખાતો હતો. તોત્તો-ચાને ઘૂંટણિયે બેસીને પોતાનું ફૂલ એના હાથ પાસે મૂક્યું. પછી એ હાથને હળવેકથી સ્પર્શ કર્યો. પહેલાં કેટલી બધી વાર એ હાથ એણે પકડ્યો હતો! એ હાથ અત્યારે, એના પોતાના હાથ કરતાં ય સ્વચ્છ ને સફેદ લાગતો હતો ને આંગળીઓ વધુ લાંબી લાગતી હતી...

'ચાલ ત્યારે, આવજે...' એણે ધીમા હળવા અવાજે યાસુકી-ચાનને કહ્યું, 'આપણે હવે મોટાં થઈશું ને, એ પછી, વળી કોઈ જગાએ મળીશું.... ત્યાં સુધીમાં તો તારો પોલિયો પણ મટી ગયો હશે.'

પછી એ ઊભી થઈ- એણે ફરી યાસુકીચાનની સામે જોયું : ‘અરે, એક વાત તો ભૂલી ગઈ! અંકલ ટોમ્સ કેબિન’ હવે તને પાછી નહીં આપી શકું, હું ને? મારી પાસે જ રાખી મૂકીશ. મળીશુંને, ત્યારે આપીશ.’

પાછું ફરીને એ બહાર જવા લાગી ત્યારે પાછળથી યાસુકી ચાનનો સ્પષ્ટ અવાજ એને સંભળાયો : ‘તોત્તો-ચાન, આપણે સાથે બહુ જ મજા કરી છે, કરી છે ને? હું તને ક્યારેય ભૂલી નહીં જાઉં - કદી પણ નહીં...’

બારણા સુધી પહોંચ્યા પછી તોત્તો-ચાને ફરી પાછું વળીને જોયું : ‘હું પણ તને કદી, ક્યારેય, નહીં ભૂલું...’

ક્લાસરૂમની બહાર વસંતનો હૂંફાળો સૂરજ ઝળહળતો હતો - તોત્તો-ચાન જ્યારે યાસુકી-ચાનને પહેલીવાર મળેલી ત્યારે પણ વસંતનો આવો જ ઊજળો ખુશનુમા દિવસ હતો... પણ આજે, તોત્તો-ચાનની આંખમાંથી આંસુ વહી રહ્યાં હતાં....

જી

જાસૂસ

ઘણા દિવસો સુધી તોમોએનાં બાળકો ગમગીન રહ્યાં. એમને હંમેશાં યાસુકી-ચાન યાદ આવતો - સવારે સ્કૂલ ચાલુ થાય કે તરત એનું સ્મરણ થતું. એ વાસ્તવિકતા સ્વીકારતાં બધાંને થોડીક વાર લાગી કે યાસુકી-ચાન સ્કૂલે આવવામાં મોડો પડ્યો નથી પણ એ હવે ક્યારેય સ્કૂલમાં નહીં આવે! વર્ગો નાના હોય એ તો ગમતી વાત હતી, પણ આવા સંજોગો ઊભા થાય ત્યારે એ અણગમતું બની જાય - થોડાક હોય ત્યારે એકની આવી ગેરહાજરી બધાંને અંદરથી દુખી કરી નાખતી. એટલું વળી સારું હતું કે દરેકની બેસવાની જગા પહેલેથી નિશ્ચિત ન હતી - નહીં તો એ ખાલી પડતી જગા હંમેશાં સત્તાવતી જ રહે....

હમણાંહમણાં વળી પાછું તોત્તો-ચાનના મનમાં સળવળવા માંડ્યું હતું કે મોટી થઈને એ શું બનશે. બહુ નાની હતી ત્યારે એને, રસ્તે ફરતી ગાવા-બજાવવાવાળાની ટોળીમાં સામેલ થવાની ઇચ્છા હતી. પછી એવા દિવસો પણ આવ્યા કે એ નૃત્યનાટિકાની નર્તકી બનવા ઇચ્છતી હતી. પહેલીવાર તોમોએ સ્કૂલમાં ભણવા આવેલી એ દિવસે વળી એના મનમાં એમ જાગેલું કે એ રેલવે સ્ટેશનમાં ટિકિટ આપનારી બનશે. મોટી થઈને એ કશુંક અસાધારણ કરવા

માગતી હતી, એ ખરું - પણ હમણાંહમણાં એને થવા માંડેલું કે એ કામ એક સ્ત્રી જ કરી શકે એવું ઉત્તમ હોવું જોઈએ. એટલે વળી એને થયું કે નર્સ બનવું એ જ સારું ગણાય. પણ આમ વિચારતાં જ એને તે દિવસની, હોસ્પિટલની મુલાકાત યાદ આવી ગઈ. ત્યાં નર્સોને ઇન્જેક્શનો આપતી જોયેલી. ઇન્જેક્શન આપવાનું કામ તો બહુ મુશ્કેલ ગણાય. તો, શું બનવું જોઈએ મારે?

એકમદ એ ખુશીથી ઊછળી પડી :

‘ઓહ-હો, યાદ આવ્યું! વાહ, આ તો મેં ક્યારનું ય વિચારેલું ને!’

એ તાઈ-ચાનની પાસે ગઈ. પ્રયોગ કરવા માટે એ બર્નર સળગાવતો હતો.

‘હું છે ને, જાસૂસ બનવા માગું છું.’ - એણે ગર્વપૂર્વક કહ્યું.

તાઈ-ચાન કામ કરતો અટકી ગયો - એણે ઊંચે જોયું ને થોડીકવાર એ તોત્તો-ચાનની સામે તાકી રહ્યો. પછી બારીની બહાર એની નજર દૂર ક્યાંક સ્થિર થઈ ગઈ. લાગતું હતું કે એ કંઈક વિચારી રહ્યો છે. પછી પાછો એ તોત્તો-ચાન તરફ ફર્યો ને બહુ ગંભીર રીતે ધીમા પણ સ્પષ્ટ અવાજે બોલ્યો : ‘જો, જાસૂસ થવું હોય ને, તો બહુ જ બુદ્ધિ ને બહુ ચતુરાઈ જોઈએ. ને વળી, આપણે ઘણી બધી ભાષાઓ પણ જાણતા હોવા જોઈએ....’

તાઈ-ચાને એક લાંબો શ્વાસ લીધો. પછી સીધું તોત્તો-ચાનની આંખોમાં જોયું ને સ્હેજ રુક્ષ અવાજે કહ્યું : ‘અને પાછું, મહિલા જાસૂસ તો ખૂબ દેખાવડી પણ હોવી જોઈએ.’

તોત્તો-ચાનની નજર નીચે ઝૂકી ગઈ, એનું મોં પડી ગયું. થોડું અટકીને, તોત્તો-ચાનની સામે જોયા વિના જ, તાઈ-ચાને ધીમા અવાજે મક્કમતાથી કહ્યું : ‘અને મને નથી લાગતું કે તારા જેવી, જે મનમાં આવ્યું તે બકી નાખનારી છોકરી, જાસૂસ બની શકે.’

તોત્તો-ચાન એકદમ મૂંગીમંતર થઈ ગઈ. જાસૂસ બનવાના એના વિચારનો તાઈ-ચાને વિરોધ કર્યો હતો એટલા માટે નહીં, પણ તાઈ-ચાને જે જે કહ્યું એ બધું જ સાચું હતું એથી એ ચૂપ થઈ ગઈ. એને પોતાને પણ જાસૂસ બનવાની એની લાચકાતો વિશે શંકા તો હતી જ. એ સમજતી હતી કે તાઈ-ચાને કંઈ ઈર્ષ્યાથી કે નફરતથી આ બધું કહ્યું નથી, વિચારીને કહ્યું છે. એટલે હવે જાસૂસ થવાનો વિચાર માંડી જ વાળવાનો વળી! ચાલો, સારું થયું કે એણે તાઈ-ચાનને પહેલાં બધી વાત કરી.

‘ખરું કહેવાયા’, એણે વિચાર્યું, ‘તાઈ-ચાન પણ આમ તો મારા જેવડો જ છે, પણ એ મારા કરતાં કેટલું બધું વધારે જાણે છે!’

ધારો કે તાઈ-ચાન એને એમ કહે કે, 'હું મોટો થઈને ભૌતિકવિજ્ઞાની બનવા માગું છું,' તો એને તે શું કહી શકી હોત ભલા?"

કદાચ એમ જ કહેત : 'હા, હા, તું જો ને, દીવાસળીથી આ બર્નર પેટાવી શકે છે એટલે જરૂર ભૌતિકવિજ્ઞાની થવાનો.' પણ એમ કહેવું એ કેવું મૂરખ જેવું લાગે!

કે પછી કદાચ એમ કહેત કે, 'જો તને ખબર છે કે 'કિત્સુને' એટલે અંગ્રેજીમાં 'ફોક્સ' અને 'કુત્સુ' એટલે 'શૂઝ.' આથી, મને લાગે છે કે તું જરૂર ભૌતિકવિજ્ઞાની બનવાનો' - પણ એવું કહેવાનો પણ કશો અર્થ થતો નથી.

હા, એટલી તો એ સમયે પણ તોત્તો-ચાનને ખાતરી હતી કે, તાઈ-ચાન જરૂર મોટો માણસ બનવાનો. એટલે એણે બર્નર પરના ફ્લારસ્કમાં પરપોટા થતા હતા એ સામે જોઈ રહેલા તાઈ-ચાનને, ખૂબ જ મધુર અવાજે કહ્યું : 'આભાર, તાઈ-ચાન! હું તો જાસૂસ નહીં બની શકું પણ તું જરૂર એક મહાન માણસ બનવાનો.'

તાઈ-ચાન કશુંક ગણગણ્યો, એણે માથું ખંજવાળ્યું ને સામે પડેલું પુસ્તક લઈને એમાં તન્મય થઈ ગયો.

જો એ જાસૂસ નહીં બની શકે તો શું બની શકશે એ? - તાઈ-ચાનની પાસે ઊભી રહીને, બર્નરની જ્યોત સામે જોતીજોતી તોત્તો-ચાન વિચારવા લાગી.

જી

કંડીનું વાયોલીન

કંઈ સમજાય એ પહેલાં તો તોત્તો-ચાન અને એના પરિવારને યુદ્ધની ભયાનકતાના અનુભવો થવા લાગ્યા હતા. રોજરોજ અડોશ-પડોશમાંથી પુરુષોને ને મોટા છોકરાઓને ફરફરતા ધ્વજ તથા 'બેનજાઈ!' એવા નારા સાથે વિદાય આપવામાં આવતી હતી. બજારની દુકાનોમાંથી અનાજ અને ખાદ્ય ચીજો ધીરેધીરે અદૃશ્ય થવા લાગ્યા હતાં. તોમોએના બપોરના ભોજનનો નિયમ 'કંઈક સમુદ્રમાંથી, કંઈક પહાડમાંથી'નું પાલન કરવું મુશ્કેલ બનવા માંડ્યું હતું. મા ક્યારેક ખારી ભાજી અને આલૂના મુરબ્બાથી કામ ચલાવી લેતી હતી પણ એ પણ મળવું બંધ થઈ ગયું. લગભગ બધી જ ખાદ્યચીજો ને અનાજ પર કાપ આવી ગયો હતો. ગમે એટલી તપાસ કરવા છતાં મીઠાઈ તો મળતી જ ન હતી.

તોત્તો-ચાનને ખબર હતી કે આગલા ઓકાયામા સ્ટેશન પર દાદર ઊતરતાં જ એક મશીન હતું એમાં સિક્કો નાખો એટલે ગોળીઓ નીકળે. મશીન પર રંગબેરંગી ગોળીઓનાં એવાં સરસ ચિત્રો હતાં કે એ જોઈને પણ મોંમાં પાણી આવી જાય. પાંચ સેનનો સિક્કો નાખો ને પટ કરતું ગોળીઓનું એક નાનકડું પેકેટ નીકળે - દસનો નાખો તો મોટું પેકેટ! પણ હમણાં તો ઘણા દિવસોથી મશીન બંધ પડેલું હતું. ગમે તેટલી વાર સિક્કા નાખો, અંદરથી કંઈ જ નીકળતું ન હતું. મશીનને હલાવો-ખખડાવો તો પણ ન નીકળે. તોત્તો-ચાને બધા જ પ્રયત્નો કરી નાખેલા.

‘મને લાગે છે કે હજુ એકાદ પેકેટ અંદર ક્યાંક હશે’ એણે વિચાર્યું, ‘બને કે કોઈ ખૂણામાં ભરાઈ રહ્યું હોય!’

એટલે એ રોજ સ્ટેશને ઊતરે, મશીન પાસે જાય ને પાંચનો કે દસનો સિક્કો અંદર નાખે, પણ ‘ખટ’ અવાજ સાથે એનો સિક્કો ખણાણ કરતો બહાર નીકળી આવે.

એ દિવસોમાં ડેડીને કોઈએ એક સમાચાર આપ્યા. એવા સમાચાર કે હરકોઈને એ વાત ગમી જ જાય. ડેડીને એવું કહેવામાં આવેલું કે જો એ દારૂગોળો ને બંદૂકો બનાવતા એક કારખાનામાં જઈને એમના વાયોલીન પર યુદ્ધના ભાવને ઉશ્કેરનારું સંગીત વગાડે તો એમને એના બદલામાં ખાંડ, ચોખા અને ખાવા-પીવાની બીજી ચીજવસ્તુઓ મળે. આવું નિમંત્રણ એમને મળેલું એનું કારણ સ્પષ્ટ હતું – એ જાણીતા કલાકાર હોવા ઉપરાંત હમણાં જ એમને સંગીત-પુરસ્કાર એનાયત કરવામાં આવેલો. એટલે મિત્રોનું કહેવું હતું કે, એમને તો, બદલામાં, ઘણી વધારે ચીજવસ્તુઓ પણ મળી શકે.

‘શું વિચારો છો તમે?’ માએ ડેડીને પૂછ્યું, શું ત્યાં જઈને તમે વાયોલીન વગાડવાના?

સંગીતના જલસા તો હવે થતા જ ન હતા. જેમજેમ લોકોને મોરચે મોકલવામાં આવતા હતા તેમતેમ હવે ઓરકેસ્ટ્રા મંડળીમાં પણ કલાકારોની સંખ્યા ઓછી થતી જતી હતી. રેડિયો કાર્યક્રમો હવે માત્ર યુદ્ધ વિશેના જ થતા હતા. ડેડી અને એમના રહ્યાસહ્યા મિત્રો સાવ બેકાર હતા. એટલે આવું કહેણ મળ્યું છે તો એ એમણે સ્વીકારવાનું જ હોય...

જવાબ મોકલતાં પહેલાં ડેડીએ બહુ વિચાર કર્યો ને પછી બોલ્યા – ‘ના, મારા વાયોલીન પર હું એવું સંગીત નહીં વગાડું!’

‘સારી વાત છે તમારી,’ માએ કહ્યું, હું પણ ના જ પાડું. ખાવા-પીવાની વ્યવસ્થા તો કરી લઈશું.

ડેડીને ખ્યાલ હતો કે તોત્તો-ચાનને પૂરતું પોષણ નહોતું મળતું ને મશીનમાંથી ગોળીઓ કાઢવાના એ વ્યર્થ પ્રયત્નો કરે છે એ પણ તે જાણતા હતા. યુદ્ધનું સંગીત વગાડવાથી આ બધી સમસ્યાઓ ઉકલી જાય એમ હતું. એની પણ એમને બરાબર ખબર હતી. પરંતુ, ડેડી પોતાના સંગીતની કિંમત આ બધી બાબતોથી ઘણી ઊંચી આંકતા હતા. મા પણ એ વાત સારી રીતે જાણતી હતી. એણે કોઈ વાતે ડેડી પર ક્યારેય દબાણ કર્યું ન હતું. ‘મને માફ કરજે તોત્સ્કી’ – ડેડીએ દુખી અવાજે કહ્યું.

કલા, આદર્શ, કર્તવ્ય – એ બધું સમજવા માટે એ વખતે તોત્તો-ચાન ઘણી નાની હતી. પણ એક વાત તો એ ત્યારે પણ બરાબર સમજતી હતી કે ડેડી એમના વાયોલીનને ખૂબ ચાહતા હતા, ને એમાં એ એટલા ડૂબેલા રહેતા કે યુવાન હતા ત્યારથી એમના પરિવારે એમનો ત્યાગ કરી દીધેલો ને એમના ઘણા સગા-સંબંધીઓએ ને મિત્રોએ એમની સાથે વ્યવહાર તોડી નાખેલો. એમને ઘણા કપરા સંજોગોમાંથી પસાર થવું પડેલું પણ એમણે વાયોલીન કદી છોડ્યું ન હતું. એટલે તોત્તો-ચાનને થયું કે ડેડી એમના વાયોલીન પર યુદ્ધનું સંગીત વગાડવાની ના પાડે એ બરાબર જ હશે. ડેડીની આસપાસ કૂદકા લગાવીને એ કહેવા માંડી – ‘કંઈ વાંધો નથી, ડેડી. મને પણ તમારું વાયોલીન બહુ જ ગમે છે.’

પણ, બીજે દિવસે વળી તોત્તો-ચાન ઓકાયામા સ્ટેશને ઊતરી, મશીન પાસે ગઈ ને એના કાણામાંથી અંદર જોવા લાગી. કંઈ જ નીકળવાનું નથી એની ખાતરી હતી ને છતાં એણે આશા ન છોડી.

જી

‘વચન આપું છું કે...’

ભોજન પછી, ગોળાકાર ગોઠવેલાં ટેબલ-ખુરશી બાળકોએ ખસેડી લીધાં. સભાગૃહ ફરી મોટું દેખાવા લાગ્યું.

તોત્તો-ચાને મનમાં નક્કી કર્યું, ‘આજે હું જ સૌથી પહેલી હેડમાસ્ટરજની પીઠ પર ચડીશ!’

જો કે, રોજરોજ એને આ ઇચ્છા થતી પણ તકલીફ એ હતી કે એ સ્હેજ વિચારવા રહેતી ને ત્યાં તો કોઈ ને કોઈ બીજું હેડમાસ્ટરજના ખોળામાં જઈને બેસી ગયું હોય. એ તો બસ પલાંકી વાળીને ફર્શ પર બેઠા જ હોય. જોતજોતામાં બેત્રણ છોકરાં એમના ખભે કે પીઠ પર ચડી ગયાં હોય ને બૂમાબૂમ કરતાં હોય.

‘એયુ... બંધ કરો... બસ!’ હેડમાસ્ટરજ ખોટુંખોટું ધમકાવતા. પણ એમનું મોં હસવાથી લાલ થઈ જતું. જે છોકરાં પીઠ પર ચડી ગયાં હોય એ કોઈ પણ સંજોગોમાં એમની જગા ખાલી કરવા માગતાં ન હોય એટલે જ, જરાક વિચાર કરવા રહ્યો તો ત્યાં બીડ થઈ જ ગઈ હોય – તમે રહી જાઓ. એટલે

આજે તો તોત્તો-ચાન સૌથી પહેલી સભાગૃહની વચ્ચે પહોંચી ગઈ - હેડમાસ્ટરજીને આવતા જોયા કે તરત. જેવા એ પાસે આવ્યા કે એ મોટેથી બોલી, 'સર, મારે તમને કંઈક કહેવું છે.'

'શું કહેવું છે, બોલ' - નીચે બેસતાંબેસતાં આનંદપૂર્વક હેડમાસ્ટરજી બોલ્યા. બહુ દિવસથી મનમાં એક વાત વિચારી રાખેલી એ તોત્તો-ચાન એમને કહેવા માગતી હતી. હેડમાસ્ટરજી જ્યારે પલાંઠી વાળીને બેસી ગયા ત્યારે તોત્તો-ચાનને તરત એ ખ્યાલ આવ્યો કે જો એ એમની પીઠ પર ચડી જશે તો એને જે કહેવું છે તે સારી રીતે નહીં કહેવાય. જે કહેવું હોય તે મોં સામે જોયા વિના શી રીતે કહેવાય? એટલે એ એમની સામે, બિલકુલ એમને અડીને બેસી ગઈ. એના મોં પર પ્રસન્ન સ્મિત હતું ને એની ડોક ખભા તરફ સ્થેજ ઝૂકેલી હતી. એનો આવો ચહેરો જોઈને મા હંમેશાં કહેતી કે - 'તારું આવું મોઢું બહુ સુંદર લાગે છે.' રજાના દિવસે એ આવી ખુશમિજાજ હોય એટલે મા એ ચહેરાને એનો 'રવિવારી ચહેરો' કહેતી. જ્યારે પણ એ આવું સ્મિત કરતી ત્યારે એનું મન પણ આત્મવિશ્વાસ ને આનંદથી છલકાઈ ઊઠતું. હોઠ સ્થેજ ખૂલી જતા ને એને થતું કે પોતે ખરેખર ખૂબ સરસ છોકરી છે.

હેડમાસ્ટરજી તો એના આ સુંદર ચહેરાને ઉત્સુકતાથી પણ જોતા હતા - 'શી વાત છે, હેં?' એ પણ સ્થેજ નીચે ઝૂક્યા.

તોત્તો-ચાને એના મધુર અવાજે પણ મા કે મોટીબહેનની અદાથી બોલતી હોય એમ ધીમેથી કહ્યું : 'હું છે ને, મોટી થઈને પછી આ સ્કૂલમાં ભણાવવા માગું છું. સાચે જ!'

તોત્તો-ચાનને એમ હતું કે હેડમાસ્ટરજી એની વાત પર હસશે. પણ એમણે તો એવી જ ગંભીરતાથી સામે પૂછ્યું : 'ચોક્કસ ને? વચન?'

એને થયું કે હાશ, ખરેખર સાહેબ એવું ઇચ્છે છે કે એ અહીં શિક્ષિકા બને... એટલે એણે જોરથી માથું ધૂણાવ્યું ને કહ્યું : 'હા, વચન આપું છું.' એણે સંકલ્પ કરી લીધો - તોમોએમાં શિક્ષિકા બનીશ.

પહેલી જ વાર તોમોએમાં આવેલી ત્યારે હેડમાસ્ટરજીને મળેલી - એ સવાર એને અત્યારે યાદ આવી ગઈ. ઓહો હો, જાણે વર્ષોનાં વર્ષો વીતી ગયાં એ વાતને. કેટલી બધી ધીરજપૂર્વક હેડમાસ્ટરજીએ પૂરા ચાર કલાક સુધી એની બકબક ને એના ગરબડ-ગોટાળા સાંભળ્યાં હતા! અને એ બધું સાંભળીને પણ પાછું એમ કહ્યું હતું કે 'આજથી તું આ સ્કૂલની વિદ્યાર્થિની છે!' હેડમાસ્ટરજી એને કેટલા બધા વહાલા લાગેલા - ને આટલાં વર્ષો પછી તો એ વધારે વહાલા

લાગે છે. એણે પોતાનો સંકલ્પ વધુ મજબૂત કર્યો - એ હેડમાસ્ટરજી માટે કામ કરશે, ને એમને મદદરૂપ થવા પોતાનાથી બનતું બધું જ કરશે.

એણે પાકું વચન આપ્યું એટલે હેડમાસ્ટરજી બહુ જ પ્રસન્નતાપૂર્વક હસ્યા - એમનું બોખું મોં ખીલી ઊઠ્યું. તોત્તો-ચાને સંમતિ ને સંકલ્પપૂર્વક એની ટચલી આંગળી ઊંચી કરી - હેડમાસ્ટરજીએ પણ એ જ રીતે એમની ટચલી આંગળી ઊંચકી. એમની આંગળી તો કેટલી મજબૂત હતી - પૂરો વિશ્વાસ મૂકી શકાય એટલી મજબૂત! અને પછી જૂની જાપાની પરંપરા મુજબ, તોત્તો-ચાન અને હેડમાસ્ટરે એકબીજાની ટચલી આંગળીઓ અડાડીને વાયદો પાક્કો કર્યો. હેડમાસ્ટરે સ્મિત કર્યું, તોત્તો-ચાને સ્મિતથી જવાબ વાળ્યો - નક્કી. એ તોમોએમાં શિક્ષિકા થશે - આહુ હા, કેટલો સરસ વિચાર!

'જ્યારે હું શિક્ષક બનીશ ને ...' તોત્તો-ચાન કલ્પનાની પાંખે ઊડવા લાગી... 'ત્યારે, ચોપડીઓ ભણવાનું ઓછું.... પુષ્કળ રમતો, ખુલ્લામાં રસોઈ બનાવવાની પિકનિકો... શિબિરો... અને, સહેલગાહો...'

હેડમાસ્ટરજી પ્રસન્ન હતા. તોત્તો-ચાનને એક ગંભીર મહિલાના રૂપમાં કલ્પી લેવાનું મુશ્કેલ હતું. પણ એમને એટલો તો પાકો વિશ્વાસ હતો કે એ તોમોએની શિક્ષિકા જરૂર બની શકશે. અરે, એમનું તો એટલે સુધી માનવું હતું કે તોમોએનો દરેક વિદ્યાર્થી શિક્ષક બની શકે. કેમકે મોટાં થયા પછી પણ આ બાળકો એમનું બાળપણ - એમની વિસ્મયશક્તિ - ખોવાનાં ન હતાં, એવો એમનો પૂરો ભરોસો હતો.

- અને, જ્યારે તોમોએ નામની આ સ્કૂલમાં હેડમાસ્ટરજી અને એમની એક વિદ્યાર્થિની દસ-બાર વર્ષ પછીની એક યોજના વિશે પાકો કરાર કરી રહ્યાં હતાં તે જ ક્ષણે, બહાર લોકો વાતો કરતા હતા કે, જાપાન પર બૉમ્બ-વર્ષા કરવાની યોજના કરતા અમેરિકાનાં વિમાનો આકાશમાં ચક્કર મારતાં દેખાય એ દિવસો હવે દૂર નથી...

જી

'રોકી કયાં ગયો?'

મોરચે ગયેલા અનેક સૈનિકો માર્યા ગયા... અનાજ અને ખાદ્યપદાર્થો મળવાના સાંસા પડવા લાગ્યા.... ભયના ઓંધાર નીચે સૌ જીવતા હતા - પણ હૂંફાળી

ગ્રીષ્મઋતુ તો એના કમ મુજબ આવી જ... અને જીતી રહેલા ને હારતા જતા દેશો પર સૂરજ કશા જ ભેદભાવ વિના ઝળહળવા લાગ્યો.

વેકેશન પૂરું થતાં તોત્તો-ચાન હમણાં જ એના કાકાને ગામ કામાકુશથી ટોકિયો પાછી ફરી હતી.

તોમોએમાં હવે શિબિરો ને ગરમ પાણીના કુંડ પરના પ્રવાસો બંધ થઈ ગયા હતા. એમ લાગતું હતું હવે બાળકો ઉનાળાની રજાઓનો આનંદ પહેલાંની જેમ ક્યારેય નહીં માણી શકે. તોત્તો-ચાન એની રજાઓ હંમેશાં એનાં પિતરાઈ ભાઈ-બહેનો સાથે કામાકુશમાં ગાળતી - ને આનંદ કરતી. આ વખતે ત્યાં પણ પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ હતી. ત્યાં એક સગાનો છોકરો, જે બાળકોને ભૂતોની રોમાંચક વાર્તાઓ સંભળાવતો એને, લશ્કરમાં જોડાવું પડ્યું હતું. એટલે રોજ રાતે થતી એ ભૂતોની વાર્તાઓ બંધ થઈ ગઈ. વળી બાળકોને અમેરિકાની સાચીખોટી એ તો કોને ખબર, પણ રસભરી વાતો કહ્યા કરતા એ એના મોટાકાકા પણ યુદ્ધને મોરચે હતા. એ બહુ જાણીતા કેમેરામેન હતા - શૂજી તાગુચી.

શૂજી તાગુચી ન્યૂયોર્કમાં નિહોન ન્યૂઝના વડા અમલદાર રહી ચૂક્યા હતા. મેટ્રો ન્યૂઝના દૂર પૂર્વના દેશોના પ્રતિનિધિ રૂપે એ શૂ તાગુચી તરીકે વધારે જાણીતા હતા. તોત્તો-ચાનના ડેડીના એ મોટા ભાઈ હતા. ને પોતાની માતાનો વંશ ચાલુ રાખવા માટે ડેડીએ મોસાળ પક્ષની અટક અપનાવી હતી, નહીં તો એ પણ તાગુચી અટકથી ઓળખાતા હોત. એ દિવસોમાં શૂજી તાગુચીએ બનાવેલી 'રાબાઉલની લડાઈ' જેવી ઘણી ફિલ્મો સિનેમાઘરોમાં ચાલતી હતી પણ ત્યાંથી એમની આ ફિલ્મો આવતી એ જ. એ સિવાય એમના ત્યાંથી કોઈ જ સમાચાર આવતા નહીં, કોઈ કાગળપત્ર મળતા નહીં એથી તોત્તો-ચાનનાં મોટાં કાકી અને એમનાં દીકરા-દીકરી બહુ જ ચિંતામાં હતાં. યુદ્ધના ફોટોગ્રાફોમાં સૈનિકોની બહુ ભયાનક સ્થિતિ નજરે પડતી હતી ને એક કેમેરામેન તરીકે મોટાકાકાને તો એથી ય આગળ રહીને ફોટોગ્રાફ લેવા પડતા હશે ! - મોટા કાકાના ઘરમાં સૌને મોઢે આ વાતો જ હતી...

આ વરસે ઉનાળામાં કામાકુરાનો દરિયાકિનારો પણ સૂમસામ હતો. કાકાનો સૌથી મોટો દીકરો યાત-ચાન, આવી સ્થિતિમાં પણ સૌ ભાઈબહેનોની આગળ મજાકો ને અળવીતરાં કરતો. એ તોત્તો-ચાન કરતાં વરસેક નાનો હતો. બધાં છોકરાં એક મોટી મચ્છરદાનીની અંદર સૂઈ જતાં. બધાં સૂઈ ગયાં હોય એ પછી એ સૂવા આવે ને 'સમ્રાટ જિંદા...બાદ....!' એવી બૂમ મારે ને પછી ગોળી વાગી હોય એવા ઘાયલ સૈનિકની જેમ ધડામ્ કરીને નીચે પછડાય ને મરી

જવાનો અભિનય કરે. આવું એ બહુવાર કરતો. ગમ્મતની વાત તો એ થતી કે જે રાત્રે આવું નાટક કર્યું હોય એ રાત્રે અચૂકપણે એ ઊંઘમાં ચાલવા માંડે ને એમ કરતાં આંગણના ઓટલા પરથી નીચે ઊથલી પડે! - ને ઘરમાં હો-હા થઈ જાય.

મા આ રજાઓમાં કામાકુરા આવી ન હતી - એ ડેડી સાથે ટોકિયોમાં જ રોકાઈ ગઈ હતી કારણકે ડેડીને કંઈક કામ ચાલતું હતું. રજાઓ પૂરી થતાં તોત્તો-ચાન, ભૂતોની વાતો કહેતા પેલા છોકરાની બહેન સાથે, ટોકિયો પાછી આવી.

ઘરે પાછા ફરતાં જ, હંમેશની જેમ, સૌથી પહેલાં તોત્તો-ચાન રોકીને ખોળવા લાગી. એ ક્યાંય દેખાતો ન હતો - એ ઘરમાં ય ન હતો, બગીચામાં પણ ન હતો. ડેડી ઓરિંડ પુષ્પોના છોડ ઉછેરતા એ જગ્યાએ પણ જોયું - ક્યાંય ન હતો એ. એટલે હવે તોત્તો-ચાનને ચિંતા થવા માંડી. આમ તો રોકી જ એની પાસે દોડતો આવ્યો હોય. તોત્તો-ચાન રસ્તા પર દોડી ગઈ ને રોકીને બૂમ મારીને બોલાવવા લાગી. પણ એ સુંદર આંખો, એ કાન ને એ પૂંછડી ક્યાંય એની નજરે ન પડ્યાં! વળી એ ઘરમાં દોડી આવી, કદાચ રોકી હવે પાછો આવી ગયો હોય, - પણ ત્યાં તો એ હતો જ નહીં!

'રોકી ક્યાં ગયો?' - માને એણે પૂછ્યું. માને ખબર તો પડી જ ગઈ હતી કે તોત્તો-ચાનની આ દોડાદોડી રોકી માટે છે. પણ એ ચૂપ હતી.

'ક્યાં છે મારો રોકી?' એણે માના સ્કર્ટનો છેડો ખેંચીને બીજીવાર પૂછ્યું.

મા માંડમાંડ બોલી શકી : 'બેટા... એ ક્યાંક... ગૂમ થઈ ગયો છે....'

તોત્તો-ચાન આ વાત માનવા તૈયાર જ ન હતી - અરે જતો ક્યાં રહેવાનો હતો એ? માની સામે ઊંચે નજર કરીને એ બોલી - 'ક્યારે?'

માને જાણે શબ્દો જડતા ન હતા : 'તું કામાકુરા ગઈ એ પછી.... થોડાક દિવસોમાં જ...' પછી ઝબકીને, ઉતાવળે બોલી નાખ્યું : 'અમે બહુ શોધ્યો. બધે જઈ આવ્યાં. બધાંને પૂછ્યું. પણ ન જડ્યો. તને આ વાત શી રીતે કરીશું એ જ સમજાતું ન હતું! મને ખરેખર બહુ જ અફસોસ થાય છે...'

એકદમ તોત્તો-ચાન સમજી ગઈ કે જરૂર રોકી મરી ગયો હશે. મને દુખ થાય એટલા માટે મા કહેતી નથી પણ એ ચોક્કસ મરી જ ગયો છે....

વાત બિલકુલ સ્પષ્ટ હતી. આટલા વર્ષોમાં, તોત્તો-ચાન ભલેને ઘણા દિવસો સુધી બહારગામ ગઈ હોય, રોકી ઘરમાંથી કદીય જતો નથી રહ્યો. એને ખબર જ હોય કે તોત્તો-ચાન પાછી આવવાની છે. 'મને કહ્યા વગર એ ક્યાંય જાય જ નહીં ને!' - એને પાકો વિશ્વાસ હતો.

પણ માને એણે કશું જ કહ્યું નહીં. એને ખબર હતી કે માના મનમાં શું શું થતું હશે. માએ નજર નીચી કરી દીધી. એટલું જ કહ્યું, 'ખબર નહીં ક્યાં ગયો હશે રોકી...' ને એ જલદીજલદી ઉપર એના રૂમમાં જતી રહી.

રોકી વગર ઘર એને પોતાના ઘર જેવું લાગતું ન હતું! એના રૂમમાં જઈને એણે મહામહેનતે રડવું રોકી રાખ્યું. ફરીથી બધું વિચારવા લાગી. એવું બને કે એણે રોકી સાથે કંઈક એવો વ્યવહાર કર્યો હોય કે જેથી રિસાઈને એ ક્યાંક ચાલ્યો ગયો હોય...?

'પશુઓને ક્યારેય હેરાન ન કરો,' હેડમાસ્ટરજી કહેતા, એ કહેતા કે, 'પશુઓ

આપણા પર કેટલો બધો વિશ્વાસ રાખે છે? એમના વિશ્વાસને કદી તોડવો નહીં. કૂતરાને કોઈ વસ્તુ માટે ટટળાવીએ ને પછી એ વસ્તુ એને ન આપીએ ત્યારે એનો વિશ્વાસ તૂટવા લાગે છે. એનો સ્વભાવ પણ પછી ખરાબ થઈ જાય છે.'

તોત્તો-ચાને હંમેશાં એ બધું મનમાં રાખ્યું હતું. એણે રોકીને ક્યારેય છેતર્યો ન હતો. એટલે, બહુ વિચારતાં પણ એને પોતાની કોઈ ભૂલ યાદ ન આવી.

એટલામાં એણે જોયું કે ફર્શ પર પડેલા ટેડી બૅરના પગમાં કંઈક વળગેલું છે. અત્યાર સુધી એણે પોતાની જાતને મહામહેનતે કાબૂમાં રાખી હતી. પણ હાલ જે એની નજરે પડ્યું હતું, એ જોયા પછી તો એની ધીરજના બંધ તૂટી ગયા. ટેડી બૅરના પગમાં રોકીના વાળનો એક નાનકડો ગુચ્છો ચોંટેલો હતો - કામાકુરા જતાં પહેલાં રોકી અને તોત્તો-ચાન પેલી ગુલાંટો ખાવાની રમત રમતાં હતાં તે વખતે કદાચ એના આ વાળ આમાં ભરાઈ ગયા હશે. એ વાળ મુઠ્ઠીમાં ભીંસીને તોત્તો-ચાન રડી - બેહદ રડી, જોરજોરથી રડી. આંસુઓનાં પૂર ઉમટ્યાં ને એનાં ડૂસકાંય શમતાં ન હતાં.

પહેલાં યાસુકી-ચાન અને હવે રોકી. તોત્તો-ચાને પોતાનો એક બીજો પ્યારો મિત્ર ગુમાવ્યો...

જી

ટી-પાર્ટી

તોમોએ સ્કૂલનો ચોકીદાર રયો-ચાન - છોકરાં જેને બેહદ ચાહતાં હતાં, એનો હવે લશ્કરને મોરચે જવાનો વારો આવ્યો હતો. આટલો મોટો હતો એ, છતાં બાળકો તો એને એના બચપણના હુલામણા નામે જ બોલાવતા. રયો-ચાન એમનો એક એવો રક્ષણહાર દેવદૂત હતો જે એમની કોઈપણ મુસીબતમાં અચૂક મદદે આવતો હતો. રયો-ચાન કોઈપણ કામ કરવા તૈયાર રહેતો. અને એ ભલે બોલતો બહુ ઓછું, પણ કયા વખતે શું કરવું જોઈએ એ એને ફટાફટ સૂઝી આવતું! પેલા દિવસે તોત્તો-ચાન ગટરની ફૂંડીમાં પડી ગયેલી, ત્યારે એણે જ એને બહાર કાઢી હતી, કશીય બડબડ કે હો-હા કર્યા વગર ચૂપચાપ એના આખા ગંદા શરીરને સાફ કર્યું હતું.

'ચાલો ત્યારે આપણે રયો-ચાનના વિદાયમાનનો મેળાવડો કરીએ - ચા-મહેફિલથી', હેડમાસ્ટરજીએ કહ્યું.

‘ચા-મહેફિલ?’

લીલી ચા તો જાપાનમાં પીવાતી હોય છે - દિવસમાં ઘણી વાર લોકો પીતા હોય છે. પણ હજુ મોટા સામુદાયિક મિલન સાથે ચા જોડાઈ નહોતી, હા, ક્યારેક નાનાં પારિવારિક-મિલનોમાં ચાની ભૂકીમાંથી બનાવેલું પીણું આપવાનો રિવાજ છે, પણ એ જુદી જ બાબત છે.’

એટલે જેને ‘ટી-પાર્ટી’ કહી શકાય એવો કોઈ કાર્યક્રમ તોમોએનાં બાળકોને માટે તદ્દન નવો ને અજાણ્યો હતો. પણ છોકરાંને તો આવું કંઈક નવું કરવાની હંમેશાં મજા પડતી. હેડમાસ્ટરજીએ એક નવો જ જાપાની શબ્દો બનાવ્યો હતો - ‘સાવાકાઈ’(એટલે કે ચાનો સમારંભ). એમણે જાણી જોઈને પેલો પ્રચલિત શબ્દ ‘સોબેત્સુકાઈ’(વિદાય-સમારંભ) નહોતો વાપર્યો. ‘વિદાય-સમારંભ’ શબ્દમાં જરાક ગમગીનીનો ભાવ સંભળાતો હતો. ને ઉમરમાં જે મોટાં ને સમજણમાં બાળકો હોય એ તો એવું સમજી બેસે કે હવે રયો-ચાન યુદ્ધમાંથી જીવતો પાછો ફરવાનો નથી અને એ માટે જ આ એની ‘વિદાય’નો-સમારંભ છે. હેડમાસ્ટરજીએ એથી, સમજપૂર્વક ‘ચા-સમારંભ’ રાખ્યો હતો. વળી બાળકો કદીય કોઈ ‘ટી-પાર્ટી’માં ગયેલાં નહોતાં એટલે એમનો ઉમંગ તો મા’તો ન હતો!

સાંજે, સ્કૂલ પૂરી થયા પછી, હેડમાસ્ટરજીએ સાથે રહીને બાળકો પાસે સભામંડમાં મેજ-બુરશી મોટા ગોળાકારમાં ગોઠવાવ્યાં. બધાં બેસી ગયાં પછી એમણે દરેકને સેકેલી સૂક્કી સ્કવીડ માછલીની એક એક કાતળી અને લીલી ચા આપ્યાં. આટલું મળે એ પણ, યુદ્ધના દિવસોમાં, બહુ મોટો ઠાઠ ગણાય! પછી એમણે રયો-ચાનને પોતાની પાસે બેસાડ્યો ને સાકે ² ભરેલો એક ગ્લાસ એની સામે મૂક્યો. સાકેની એ દિવસોમાં ભારે તંગી હતી - માત્ર લશ્કરમાં જનારને જ એ મળી શકે એમ હતું.

‘તોમોએમાં આ પહેલી ‘ટી-પાર્ટી’ છે’ - હેડમાસ્ટરજીએ કહ્યું - ‘એટલે એનો પૂરેપૂરો આનંદ લૂંટીએ. અને હા, તમારામાંથી જેને ભાઈ રયો-ચાનને કંઈ કહેવું હોય તો જરૂર કહો. જરાય સંકોચ ન રાખશો. તમારે તમારા મિત્રોને વિશે પણ કંઈ કહેવું હોય તો એ પણ કહી શકો. પરંતુ એક પછી એક, અહીં વચ્ચે આવીને બોલજો.’

આ પહેલી જ વાર સ્કૂલમાં નાસ્તા સાથે સ્કવીડની મજા માણવા મળી હતી, અને રયો-ચાન પણ પહેલી જ વાર સૌની સાથે બેઠો હતો, ને રયો-ચાનને આમ સાકેની ચુશ્કીઓ ભરતો પણ એમણે પહેલી જ વાર જોયો. વાહ!

એક પછી એક બધાં ઊભાં થતાં ગયાં, રયો-ચાનની સામે ઊભાં રહ્યાં,

એની સાથે વાતો કરી. શરૂઆતમાં કેટલાંકે એટલું જ કહ્યું કે, તબિયત સાચવજે... જોજે, માંદા ન પડી જવાય... વગેરે... પછી મિગિતા ઊભો થયો - એ તોત્તો-ચાનના જ વર્ગમાં હતો. એણે કહ્યું કે, ‘હું હવે જ્યારે મારા ગામમાં જઈશને રયો-ચાન, ત્યારે તારે માટે માલપૂઆ લઈ આવીશ, મરણ પછીના ભોજનમાં ખાય છેને, એ.’

બધાં ખડખડાટ હસી પડ્યાં. એની પાછળ એક એવી વાત હતી કે એક વરસ પહેલાં, ગામડેથી આવીને, મિગિતાએ કહેલું કે એણે મૃત્યુભોજનમાં માલપૂઆ ખાધેલા ને બહુ સરસ હોય છે ‘હું લઈ આવીશ તમારા બધાં માટે.’ જ્યારે કંઈ વાત ચાલે ત્યારે અચૂકપણે એ માલપૂઆનાં વખાણ કરે ને કહે કે, ‘આ વખતે લઈ આવીશ.’ પણ લાવે ત્યારેને!

માલપૂઆની વાતમાં મૃત્યુ-ભોજનનો ઉલ્લેખ થયો એટલે હેડમાસ્ટરજી સહેજ ચોંકી ગયા. મરણનો કોઈ પણ રીતે ઉલ્લેખ થાય એ ખરાબ કહેવાય. પણ મિગિતાએ કેટલા બધા નિર્દોષ ભાવે ને સહજ રીતે જ આ વાત કરેલી! - એનું તો એટલું જ કહેવું હતું કે જે માલપૂઆ એને પોતાને ખૂબ જ ભાવેલા એ રયો-ચાન માટે તે લઈ આવશે, બસ. એટલે પછી હેડમાસ્ટરજી પણ હસવા લાગ્યા. રયો-ચાન તો પુષ્કળ હસ્યો. બધાંને કહેલું એમ એને પણ મિગિતાએ, આ પહેલાં, ઘણીવાર કહેલું, હું તારે માટે લઈ આવીશ, હં!

પછી ઊભો થયો ઓએ. રયો-ચાન બાગબગીચો પણ સંભાળતો, એટલે એણે રયો-ચાનને વચન આપ્યું કે મોટો થઈને પોતે ચોક્કસપણે બાગકામ-નિષ્ણાત બનવાનો છે. એના પિતાની તોદોરોકીમાં એક બહુ મોટી નર્સરી હતી.

એના પછી કાઈકો આઓકી ઊભી થઈ પણ કશું જ બોલી ન શકી - હંમેશની જેમ એ ઊભીઊભી હસતી ને શરમાતી રહી. પછી એણે ઝૂકીને નમસ્કાર કર્યા અને બેસી ગઈ. એટલે તરત જ તોત્તો-ચાન ઊભી થઈ - કાઈકોને બદલે એ બોલી કે, ‘કાઈકો-ચાનને ઘરે મરઘાં છે ને તે હવે ઊડવા લાગ્યાં છે. મેં કાલે જ જોયાં હતાં.’

અમાડેરા બોલ્યો : ‘જો, કોઈ જગ્યાએ ઘવાયેલાં કૂતરાં કે બિલાડાં જોવા મળે ને તો મારી પાસે મોકલી આપજે, હું એમને સાજાં કરી દઈશ!’

તાકાહાશી તો એટલો નાનો હતો કે મેજની નીચેથી જ સીધો નીકળ્યો ને પલકવારમાં વચ્ચે આવીને ઊભો રહ્યો. એના ખુશખુશાલ અવાજે બોલ્યો : ‘આભાર રયો-ચાન! તેં જે કયું એ માટે આભાર! બધેબધા માટે આભાર!’

હવે આઈકો સાઈશાનો વારો આવ્યો. એણે કહ્યું, ‘રયો-ચાન, યાદ છે, તે

દિવસે અમને વાગેલું? ને તેં પાટો બાંધી આપેલો? એ હું કદી નહીં ભૂલું. આભાર.’ આ આઈકોના કાકા રુસો-જાપાન યુદ્ધ વખતે તોગો નૌકાસૈન્યના વડા (એડમિરલ) હતા. અને સમ્રાટ દરબારની એક કવિયિત્રી અત્સુકો સાઈશો પણ એના સગામાં થતી હતી. પણ આઈકોએ કદી એમની વાતોની શોખી કરેલી નહીં.

હેડમાસ્ટરજીની દીકરી મિયો-ચાન તો રયો-ચાનને સૌ કરતાં વધારે ઓળખતી હતી - એ તો એના ઘરની બાજુમાં જ રહેતો હતો ને! એ ઊભી થઈ. એની આંખો ભરાઈ આવી હતી. રડતાંરડતાં જ બોલી : ‘તારી તબિયત સાચવજે, રયો-ચાન! સાચવીશ ને? ને મને કાગળ લખજે, હું તને જરૂરથી જવાબ લખીશ.’

તોત્તો-ચાનને બહુ જ કહેવું હતું રયો-ચાનને. એટલું બધું કે, ક્યાંથી શરૂ કરવું એ જ એને સમજાતું ન હતું. શું કહે એ? એણે ઊભી થઈને માત્ર એટલું જ કહ્યું: ‘રયો-ચાન, તું જઈશને, પછી પણ અમે તો રોજ આવી ટી-પાર્ટી કરીશું...’

સાંભળીને હેડમાસ્ટરજી હસવા લાગ્યા. રંયો-ચાન પણ હસ્યો ને બધાં બાળકો પણ ખૂબ હસ્યાં. ખુદ તોત્તો-ચાન પણ હસવા લાગી.

પણ તોત્તો-ચાનની આ ભવિષ્યવાણી બીજા જ દિવસથી સાચી પડવા લાગી! થોડોક નવરાશનો સમય મળતાં જ ટી-પાર્ટીની રમત શરૂ થઈ જતી. સૂકી માછલીના ટુકડાને બદલે એ લોકો લાકડાના ટુકડા ને છાલ ચૂસતાં. ચાની જગાએ પાણીનો પ્યાલો લેતાં. ક્યારેક તો આ પાણી પીતાંપીતાં એવી કલ્પના પણ કરી લેતાં કે એ સાકે પી રહ્યાં છે! રમતાંરમતાં વળી કોઈ અટક્યાળો બોલતો : ‘હું મૃત્યુભોજનવાળા માલપૂઆ લાવી...શ’ - અને પછી બધાં જોરજોરથી હસતાં. ને એકબીજાને, સભાગૃહની જેમ, વિચારીવિચારીને સંબોધતાં પણ ખરાં. ખાવાપીવાનું કશું લીધા વગર જ આ ‘ટી-પાર્ટીઓ’ બહુ ટેસથી થતી!

રયો-ચાનને માટે રાખવામાં આવેલો આ શુભેચ્છા સમારંભ એને તો કોઈ અદ્ભુત ભેટ મળી હોય એવો લાગ્યો હતો. પણ એ દિવસે કોઈને ય ખબર ન હતી કે તોમોએનો એ આખરી સમારંભ હતો. કોઈને કલ્પના ન હતી કે હવે થોડાક જ વખતમાં બધાં છૂટા પડી જવાનાં હતાં - ને પોતપોતાને રસ્તે વળી જવાનાં હતાં...

રયો-ચાન તોયોકોટ્ટ્રેનમાં વિદાય થયો. બરાબર એ જ દિવસે અમેરિકી યુદ્ધ વિમાનો દેખાવા લાગ્યાં. ટોકિયો પર એ ચક્કર મારવા લાગ્યાં ને રોજેરોજ બોમ્બ ઝીંકાવા માંડ્યાં....

જી

સાયોનારા.... સાયોનારા...!

....અને તોમોએ સ્કૂલ સળગી ગઈ!

એ વખતે રાતનો સમય હતો. મિયો-ચાન, એની બહેન મિસા-ચાન અને એમની મંમી - બધાં સ્કૂલ પાસેના એમના મકાનમાં હતાં. બોમ્બ પડતો લાગ્યો કે તરત એ લોકો કુહો-બુત્સુ મંદિરના તળાવ પાસેના તોમોએ-ખેતર તરફ દોડ્યાં. એ જ એક જગા સુરક્ષિત હતી.

બી-29 નામનાં વિમાનોએ સ્કૂલના ક્લાસરૂમ તરીકે વપરાતા રેલવેના ડબ્બાઓ પર બોમ્બ નાખ્યા હતા.

તોમોએ સ્કૂલ - હેડમાસ્ટરજીનું એક મહામૂલું સ્વપ્ન - આગમાં કોકડું વળી ગઈ. બાળકોના ખિલખિલાટ હસવાના ને એમના મધુર ગાનના અવાજોને બદલે હવે આ સળગવા-તૂટવાના ભયાનક અવાજો આવતા હતા. આગને કાબૂમાં લઈ શકાય એમ હતું જ નહીં. બધું જ સળગીને ભોંય-ભેગું થઈ ગયું હતું. આખું જિયુગાઓકા આગની લપેટોમાં ઘેરાઈ ચૂક્યું હતું.

આગની આ જવાળાઓની વચ્ચે હેડમાસ્ટરજી રસ્તા પર ઊભા ઊભા તોમોએને સળગતી જોઈ રહ્યા હતા - એમનો હંમેશનો જૂનો કાળો સૂટ પહેરીને, અને હાથ ખિસ્સામાં નાખીને!

‘હવે આપણે કેવી સ્કૂલ બાંધીશું?’ એમણે પોતાના દીકરા તોમોએને પૂછ્યું. એ યુનિવર્સિટીમાં ભણતો હતો... ને અત્યારે એમની પાસે ઊભો હતો. તોમોએ નિરુત્તર. - એ ડઘાઈ જ ગયો હતો.

પરંતુ, હેડમાસ્ટરજીનો બાળકો માટેનો પ્રેમ અને શિક્ષણ માટેની સમર્પણશીલતાની ભાવના - આ આગની જવાળાઓ કરતાં ક્યાંય ઊંચી ને શક્તિમંત હતી. હેડમાસ્ટરજી તૂટી નહોતા ગયા - સ્વસ્થ હતા.

તોત્તો-ચાન ખીચોખીચ ભરેલી ટ્રેનમાં ટોકિયોથી બહાર જઈ રહી હતી. ખૂબ જ ભીડ હતી ને એમાં આ નાનકડી બાળકી ભીંસાતી હતી. ટ્રેન ટોકિયોથી દૂર ઉત્તર-પૂર્વ દિશામાં જઈ રહી હતી. તોત્તો-ચાન બારીની બહાર અંધારામાં જોઈ રહી હતી - એને હેડમાસ્ટરજીના છેલ્લા શબ્દ યાદ આવી રહ્યા હતા ‘આવજે, આપણે જરૂર ફરીથી મળીશું.’ એ સાથે જ એને યાદ આવી રહ્યા હતા પેલા શબ્દો, જે હેડમાસ્ટરજીએ અનેકવાર એને કહેલા - ‘તું સાચે જ ખૂબ સારી છોકરી છે.’ આ શબ્દોને તો એ ક્યારેય ભૂલવા માગતી ન હતી.

હેડમાસ્ટરજી એને ફરીથી જરૂર મળશે જ, એ વિશ્વાસમાં પોતાના મનને લપેટીને તોત્તો-ચાન ઊંઘી ગઈ.

ટ્રેન અનેક ચિંતાતુર મુસાફરોનો ભાર ઉપાડતી, ચારે બાજુ ઘેરાયેલા ગાઢ અંધકારમાં આગળ ને આગળ દોડતી હતી.....

‘ટી પાર્ટી’ પ્રકરણ વિશે નોંધ :

1* કૌટુંબિક મિલનોમાં, મહેમાન આવે ત્યારે, બે પ્રકારની ચા નો રિવાજ જાપાનમાં છે. ‘ચા-નો-યુ’ એટલે આવો પારિવારિક ચા-સમારંભ. ચાની પત્તીને ખાંડીને ભૂકો કરવામાં આવે, એના પર ઉકાળેલું પાણી રેડવામાં આવે, પછી વાંસની સળીથી હલાવાય. પહેલાં મુખ્ય મહેમાનને અપાય, એ ત્રણ મોટી ચુસ્કી (સીપ) લે, પ્યાલાની ધાર લૂછીને બીજા મહેમાનને આપે, એ પણ ત્રણ ચુસ્કી લે. સગાં-સંબંધીઓ વચ્ચે હેતુભાવ વધારવાના રિવાજરૂપ આ પદ્ધતિને ‘ક્રીસ ઓફ બ્રધરહૂડ’ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રસંગે માત્ર યજમાન ને મહેમાનો જ સાથે બેસે - નોકરચાકરની મદદ લેવામાં ન આવે, યજમાન જ ચા બનાવે. બીજી ચા તે ‘કોઈ-ચા’ - કડક ચા. ચાની લીલી પત્તી પર ઉકાળીને હૂંફાળું કરેલું પાણી રેડવામાં આવે - એ પાલખની ભાજી જેવું દેખાય, સાદી ચાને બદલે એ ચાના સૂપ જેવું વધારે લાગે. આ ચા માટે કપ મોટો હોય - ચારેક ઈંચના વ્યાસવાળો. આ ચા પીધા પછી વળી સાદી ચા અપાય. કોઈપણ ચામાં દૂધ કે ખાંડ ન હોય - ચા અને ઉકાળેલું પાણી.

2* સાકે = ચોખામાંથી બનાવેલો બિયર કે બ્રાન્ડી. જાપાનનો એ રાષ્ટ્રીય આસવ ગણાતો. લગ્નપ્રસંગે વધુ પિવાય. ઘણો આદર આપવો હોય ત્યારે પણ સાકે અપાય. યજમાન-મહેમાનો સાથે પીતા હોય ત્યારે, માથા સુધી કપ ઊંચો કરીને, પછી ત્રણ જ ચુસ્કી(સીપ)માં એ પીવાનો. કપમાં એક મોટી ચમચી-ટેબલસ્પૂન-જેટલો સાકે હોય.

-અનુ.

ઉપસંહાર

તોમોએ સ્કૂલની અમારી એ ક્લાસરૂમ ટ્રેનનાં મારાં સહયાત્રી મિત્રો અત્યારે ક્યાં છે? શું કરી રહ્યાં છે? લો, જુઓ -

અકિરા તાકાહાશી

રમતોત્સવમાં જે બધાં ઇનામો જીતી લેતો એ તાકાહાશી પછી પણ ઊંચો તો વધ્યો નથી પરંતુ, તોમોએ પછી, એને જાપાનની જે સ્કૂલમાં પ્રવેશ મળેલો એ સ્કૂલ ‘રંગબી’(ફૂટબોલ)ની ટીમ માટે ખૂબ વિખ્યાત ગ હતી. પછીથી તાકાહાશી મોઈજી વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી ઈલેક્ટ્રોનિક એન્જીનીયર થયેલો.

હાલમાં તે મધ્ય જાપાનમાં લેક હામાના પાસે આવેલી એક વિશાળ ઈલેક્ટ્રોનિક કંપનીમાં પર્સોનલ મેનેજર છે. કંપનીના સર્વ કર્મચારીઓમાં સંપ-સુલેહ રહે એની જવાબદારી એ સંભાળે છે ને એમની ફરિયાદો પર ધ્યાન આપીને એમની સમસ્યાઓ હલ કરવામાં તે મદદ કરે છે. પોતે જીવનમાં એટલું બધું સહન કરેલું છે કે એ હવે બીજાની તકલીફો બરાબર સમજી શકે છે. એનો ખુશમિજાજ સ્વભાવ અને એનું આકર્ષક વ્યક્તિત્વ પણ એના કામમાં એને સહાયક બનતાં હશે. ટેકનિકલ વિશેષજ્ઞ તરીકે તે નવયુવાનોને સંકુલ-સઘન સર્કિટરીવાળાં મોટાં મશીન કેમ ચલાવવાં એની તાલીમ પણ આપે છે.

તાકાહાશી અને એની પત્નીને મળવા હું હામામાત્સુ ગયેલી. એની પત્ની ખૂબ જ સાલસ છે ને તાકાહાશીના વિચારોને સારી રીતે સમજી શકે છે. એ કહે છે કે, તાકાહાશી પાસેથી તોમોએ વિશે એણે એટલી બધી વાતો સાંભળી છે કે હવે તો એને એમ લાગવા માંડ્યું છે કે જાણે એ પોતે પણ તોમોએમાં જ ભણી હતી! એણે મને વિશ્વાસપૂર્વક કહ્યું કે ઠીંગણા હોવાની કોઈ જ કુંઠા કે લઘુતા તાકાહાશી અનુભવતો નથી, એની વાત બિલકુલ સાચી છે, કેમકે, જો આવી કોઈ ગ્રંથિઓ એનામાં રહી હોત તો પેલી ‘રંગબી’-ખ્યાત સ્કૂલમાં ને પછી યુનિવર્સિટીમાં પણ એને ઘણી તકલીફો થઈ હોત ને વળી એ ભાગ્યે જ આવી મોટી કંપનીમાં પર્સોનલ મેનેજરના હોદ્દા પર આવી શક્યો હોત ને ત્યાં ટકી શક્યો હોત....

તોમોએમાં એ પહેલી જ વાર દાખલ થયેલો એ દિવસોની વાત કરતાં એણે કહ્યું કે એના જેવાં બીજાં અપંગ વિદ્યાર્થીઓને જોતાં જ એ ઘણુંખરું તો સહજ ને સ્વસ્થ થઈ ગયેલો. બસ, એ પછી ક્યારેય કોઈ વાતે એને કશી મૂઝવણ ન થયેલી.

ક્યારેય એમ ન થયેલું કે સ્કૂલે જવું નથી ને ઘરે રહી જવું છે. એણે મને એમ પણ કહ્યું કે, તે વખતે, સ્કૂલના સ્નાનાગારમાં નિર્વસ્ત્ર થઈને નહાવાના વિચારે પહેલાં તો એ ખમચાઈ ગયેલો પણ જેમજેમ એ શરીર પરથી વસ્ત્રો ઉતારતો ગયો એમએમ એનો સંકોચ ને ભય પણ એના મન પરથી ઊતરતાં ગયેલાં. એનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે, પછી ભોજન બાદ થતાં ભાષણો વખતે ઊભા થઈને બધાંની સામે બોલવામાં એને ક્યારેય ગભરાટ ન થયેલો.

શ્રી કોબાયાશીએ એને ઊંચી કૂદ માટેના લાકડાના ઘોડા(વોલ્ટિંગ હોર્સિસ) કૂદી જવા માટે કેવો પ્રોત્સાહિત કરેલો એ પણ એને યાદ હતું. એણે કહ્યું કે, એ ઘોડાની ઊંચાઈ તો એની પોતાની ઊંચાઈ કરતાં ય વધારે હતી પણ એમણે વિશ્વાસ પ્રેરેલો કે તું જરૂર કૂદી જઈ શકીશ. જો કે, અત્યારે વિચારતાં એમ લાગે છે કે એમણે એમાં મદદ પણ કરી હોય પરંતુ એવી મદદ એ છેલ્લી ઘડીએ એવી રીતે કરતા કે મને લાગે કે હું જાતે જ કૂદી ગયો છું. કોબાયાશીએ એનામાં આત્મવિશ્વાસ જગાડેલો જેને પરિણામે કશુંક પ્રાપ્ત કર્યાની સફળતાનો એક અવર્ણનીય આનંદ એ અનુભવી શકેલો. ક્યારેક એ સહેજ પણ પીછેહઠ કરતો લાગે કે તરત એને એ આગળ લઈ આવતા જેથી ગમે એવા સંજોગોમાં પણ જીવન પ્રત્યે વિધાયક(હકારાત્મક) અભિગમ કેળવવો જ પડે. આજે પણ એને પેલાં ઢગલાબંધ ઈનામો મેળવ્યાનો રોમાંચ યાદ હતો. ચમકતી આંખોવાળો ને તેજસ્વી બુદ્ધિવાળો તાકાહાશી ઉલ્લાસપૂર્વક તોમોએની જૂની યાદો તાજી કરી રહ્યો હતો...

અલબત્ત, તાકાહાશીના આ વિકાસમાં એના કૌટુંબિક વાતાવરણનો ફાળો પણ અવશ્ય હશે જ. તેમ છતાં, શ્રી કોબાયાશીએ અમારી સૌની સાથે ખૂબ દૂરંદેશીથી કામ પાડ્યું હતું - એ લાંબે જોઈ શકતા હતા. જે રીતે મને એ હંમેશાં 'તું સાચે જ એક ખૂબ સરસ છોકરી છે' એવું કહેતા એ જ રીતે તાકાહાશીને પણ એ કાયમ કહેતા કે, 'તું જરૂર કરી શકીશ.' અને એ જ બાબત એના જીવનઘડતરમાં નિર્ણાયક બની રહી.

જ્યારે હું એના ઘરેથી નીકળતી હતી ત્યારે તાકાહાશીએ એક એવી વાત યાદ કરાવી કે જે હું તો બિલકુલ ભૂલી જ ગયેલી. એણે કહ્યું કે, સ્કૂલમાં જતાં રસ્તામાં બીજી સ્કૂલના કેટલાંક છોકરા એને ચીડવતા ને ધમકાવતા. ત્યારે, એને સાવ હતાશ થયેલો જોઈને તું મને પૂછતી કે કયા છોકરા હતા એ, ને પછી તરત એમની પાછળ દોડતી. પાછી આવીને કહેતી કે, હવે ચિંતા ન કરીશ, ફરીથી એ લોકો આવી હિંમત નહીં કરે...

'તે મને ત્યારે અનહદ ખુશી આપેલી' - છૂટા પડતી વખતે એણે કહ્યું. હું આ ભૂલી ગયેલી તે આમ યાદ કરાવવા માટે, તાકાહાશી, તારી આભારી છું.

મિયો-ચાન (મિયો-કાનેકો)

શ્રી કોબાયાશીની ત્રીજી દીકરી મિયો-ચાન કુનીતાચી સંગીત-મહાવિદ્યાલયના શિક્ષણ વિભાગમાંથી સ્નાતક થઈ. હાલ એ જ મહાવિદ્યાલયના પ્રાથમિક વિભાગમાં એ શિક્ષિકા છે. પિતાજીની જેમ એને પણ નાનાં બાળકોને ભણાવવાનું બહુ ગમે છે. એ ત્રણેક વરસની ઉંમરની હતી ત્યારથી જ શ્રી કોબાયાશીએ જોયું હતું કે મિયો-ચાન ચાલતી એમાં અને એ બોલતી એમાં સંગીતના લય-તાલનો એક અજબ મેળ હતો. અને એ બાબત, બાળકોને ભણાવવામાં એને ઘણી મદદરૂપ નીવડી હતી.

સાક્કો મત્સુયામા (હવે શ્રીમતિ સાઈ તો)

મોટીમોટી સરસ આંખોવાળી, તોમોએ સ્કૂલમાંના મારા પહેલા જ દિવસે સસલાના ભરતકામવાળું ફોક પહેરીને મળી હતી તે સાક્કો-ચાન. પછી એને એક એવી સ્કૂલમાં પ્રવેશ મળેલો જેમાં છોકરીઓને પ્રવેશ મળવો બહુ જ મુશ્કેલ હતો. એ સ્કૂલ હવે મિતા હાઈસ્કૂલ તરીકે જાણીતી છે. પછીથી એણે ટોકિયો વિમેન્સ ક્રિશ્ચિયન યુનિવર્સિટીના અંગ્રેજી વિભાગમાં અભ્યાસ કર્યો ને 'વાય-ડબલ્યુ-સી-એ'માં અંગ્રેજીની શિક્ષિકા બની - હાલમાં પણ એ ત્યાં જ છે ને ત્યાંની ગ્રીષ્મકાલીન શિબિરોમાં એ તોમોએના પોતાના અનુભવોનો ઘણો સરસ ઉપયોગ કરે છે.

જાપાનના માઉન્ટ હોતાકા પર પર્વતારોહણ માટે એ ગયેલી ત્યારે એક વ્યક્તિ સાથે નિકટનો સંપર્ક થયો ને એની સાથે એણે લગ્ન કર્યું. એણે પોતાના દીકરાનું નામ રાખ્યું - યાસુતાકા, જેના છેલ્લા બે અક્ષરોમાં પેલા મિલન-સ્થાન પર્વત (હોતાકા)નું નામ ગૂંથાયેલું છે.

તાઈજી ચામાનોઉચી

જેણે મને કહેલું કે, મારી સાથે એ લગ્ન નહીં કરે, એ તાઈ-ચાન જાપાનનો એક અગ્રગણ્ય ભૌતિક-વિજ્ઞાની બન્યો છે. હાલ એ અમેરિકામાં છે - જે દેશ ભૌતિકોને ખેંચી જવામાં મશહૂર છે ('બ્રેન ડ્રેન' છે). ટોકિયો યુનિવર્સિટી ઓફ એજ્યુકેશનના વિજ્ઞાન વિભાગમાંથી એ ભૌતિકશાસ્ત્રમાં સ્નાતક થયો. એમ.એસસી. થયા પછી એ ફૂલબ્રાઈટ સ્કોલરશિપ સ્કીમમાં અમેરિકા ગયો ને ત્યાં પાંચ વર્ષ રહી રોચેસ્ટર યુનિવર્સિટીમાંથી પીએચ.ડી. થયો. પછી એણે ત્યાં જ રહીને પ્રયોગલક્ષી 'હાઈ-એનર્જી ફિઝિક્સ'માં સંશોધન કર્યું, હાલ એ, ઇલિનોઈસમાં આવેલી વિશ્વની સૌથી મોટી 'ફર્મી નેશનલ એક્સપ્રિમેન્ટર લેબોરેટરી'માં આસિસ્ટન્ટ ડાયરેક્ટર છે. આ સંશોધન-પ્રયોગશાળામાં અમેરિકાની ૫૫ યુનિવર્સિટીઓના ઉત્તમ વૈજ્ઞાનિકો જોડાયેલા છે. આ

બૃહદ્ સંગઠનમાં 145 ભૌતિકશાસ્ત્રીઓ અને 1400 ટેકનિશિયનો કામ કરે છે - એ પરથી તાઈ-ચાનની પ્રતિભાનો ખ્યાલ આવશે. આ પ્રયોગશાળાએ પાંચેક વર્ષ પહેલાં વિશ્વભરનું ધ્યાન ખેંચેલું કેમકે એના વૈજ્ઞાનિકોએ 500 કરોડ ઇલેક્ટ્રોન વોલ્ટનો હાઈ-એનર્જી બીમ શોધવામાં સફળતા મેળવેલી.

હમણાં જ, કોલંબિયા યુનિવર્સિટીના એક પ્રોફેસરના સહયોગમાં તાઈ-ચાને 'અપ્સીલીન' નામની એક વસ્તુની શોધ કરી છે. મને વિશ્વાસ છે કે એક દિવસ તાઈ-ચાનને નોબેલ પારિતોષિક મળશે.

રોચેસ્ટર યુનિવર્સિટીમાંથી ગણિતશાસ્ત્રમાં ઊંચા વર્ગમાં સ્નાતક થયેલી એક તેજસ્વી યુવતી સાથે તાઈ-ચાને લગ્ન કર્યું છે. એની આવી વિદ્વત્તાને કારણે તાઈ-ચાન ગમે તે પ્રાથમિક શાળામાં ભણ્યો હોત તો પણ આવી પ્રગતિ કરવાનો જ હતો. પણ મને લાગે છે કે, જ્યાં કોઈપણ બાળકને પોતાના ગમતા વિષયમાં કામ કરવાની પૂરી સ્વતંત્રતા હતી એવી તોમોએ સ્કૂલની પરંપરાનો પણ તાઈ-ચાનની પ્રતિભાના ઉઘાડમાં ફાળો ગણાય. મને યાદ નથી આવતું કે વર્ગમાં એ બર્નર પરના ફ્લાસ્કમાં કે ટેસ્ટ ટ્યૂબથી પ્રયોગો કરવા સિવાય કે પછી વિજ્ઞાન વિષયનાં બહુ અઘરાં પુસ્તકો વાંચવા સિવાય બીજું કશું કરતો હોય!

કુનિયો ઓએ

ઓએ - જેણે મારી ચોટલીઓ ખેંચી હતી, એ - આજે જાપાનના દૂરપૂર્વીય ઓર્કિડ-ફૂલોના ઉછેર-વિસ્તારનો એક અગ્રગણ્ય વિશેષજ્ઞ છે - આ વિશિષ્ટ ઓર્કિડ ફૂલનાં મૂળ ખૂબ કિંમતી હોય છે - ક્યારેક તો એની કિંમત હજારો ડોલરમાં ગણાતી હોય છે. આ વિષયનો ઓએ બહુ મોટો તજજ્ઞ છે ને એની ઘણી માંગ હોવાથી એ સતત આખા દેશમાં ફરતો હોય છે. એટલે ફોન પર પણ એનો મહામુસીબતે સંપર્ક થઈ શક્યો. 'એની સાથે ફોન પર વાત થઈ કે-

'તોમોએ પછી તું કઈ સ્કૂલમાં ગયેલો?'

'કોઈ જ સ્કૂલમાં નહીં.'

'તું પછી બીજે ક્યાંય ગયો જ નહીં, એમ? એટલે તોમોએ તારી છેલ્લી સ્કૂલ?'

'હા, એમ જ.'

'ઓ, ભગવાન! એટલે તું સેકન્ડરી સ્કૂલમાંય નથી ભણ્યો?'

'અરે હા, અમે ક્યૂશો તરફ ભાગેલાં ત્યારે ઓઈતાની સેકન્ડરી સ્કૂલમાં થોડાક મહિના ગયેલો.'

'અરે, પણ માધ્યમિક શિક્ષણ તો પૂરું કરવું જોઈએ ને!'

'સાચી વાત છે. પણ મેં ન કર્યું.'

'અરે ખરો નક્કરો છે આ માણસ તો!' - મેં વિચાર્યું. યુદ્ધ પહેલાં ઓએના પિતાજીની દક્ષિણ-પશ્ચિમ ટોકિયોના તોદોરોકી વિસ્તારમાં એક ગંજાવર નર્સરી હતી - જે બોમ્બમારામાં નષ્ટ થઈ. ઓએનો સૌમ્ય-સ્વસ્થ સ્વભાવ, આગળ બીજી વાત ચાલી એમાં પણ, પરખાતો હતો :

'અરણ, તને એ ખબર છે કે દુનિયાનું સૌથી વધુ સુગંધિત ફૂલ કયું છે? મારે મતે વસંતઋતુનું એક ચાઈનીઝ ઓર્કિડ cymbidium cirescens આવું ફૂલ છે. કોઈ ફૂલની સુગંધ એની તોલે ન આવે'

'એ બહુ મોંઘાં હોય છે?'

'હા, કેટલાક છે મોંઘાં, કેટલાંક નથી પણ.'

'એ કેવાં દેખાતાં હોય છે?'

'જોને, એ કંઈ બહુ આકર્ષક નથી હોતાં. કદાચ ઓછાં ધ્યાનપાત્ર છે. પણ કદાચ એ જ એનો જાદુ છે!'

તોમોએમાં હતો એવો ને એવો જ એ લાગ્યો. એના હળવાફૂલ શાંત અવાજ પરથી મને ખાતરી થઈ કે બહુ ભણ્યો નથી એનો એના મન પર કશો જ ભાર નથી. એને જે ગમ્યું તે એણે કર્યું - પોતાની જાત પરના પૂરા વિશ્વાસથી કર્યું. હું પ્રભાવિત થયા વિના ન રહી શકી.

કાજુઓ અમાડેરા

જેને પ્રાણીઓ બહુ ગમતાં એ આમાડેરા મોટો થઈને પશુ-ચિકિત્સક થવા માગતો હતો પણ એકાએક જ એના પિતાનું અવસાન થતાં દુર્ભાગ્યે એના જીવનનો માર્ગ જ બદલાઈ ગયો. નિહોન યુનિવર્સિટીનો વેટરનરી મેડિસીન અને એનિમલ હસ્બન્ડરીનો અભ્યાસ અધવચ્ચે છોડીને એને કેઈકો હોસ્પિટલમાં નોકરી લેવી પડી. હાલ એ 'સેન્ટ્રલ હોસ્પિટલ ઓફ ધ સેલ્ફ ડિફેન્સ ફોર્સ'માં એક મહત્વની પોસ્ટ પર કિલનીકલ તપાસની કામગીરી કરે છે.

આઈકો સાઈશો (હવે શ્રીમતી તાનાકા)

એડમિરલ ટોગોની દોહિત્રી આઈકો સાઈશો આઓયામા ગાકુએનની પ્રાથમિક શાળામાંથી ટ્રાન્સફર થઈને ત્યારે તોમોએમાં આવેલી. એ દિવસોમાં મેં, એ એક ગંભીર પ્રકારની મહિલા થશે એવી કલ્પના કરેલી. કેમ કે, ત્યારે એના પિતાજીનું અવસાન થયેલું - એના પિતા થર્ડ ગાર્ડ રેજિમેન્ટમાં મેજર હતા ને મંચુરિયન અથડામણમાં એ માર્યા ગયેલા.

કામાકુરા ગર્લ્સ સ્કૂલનો અભ્યાસ પૂરો થયા પછી આઈકોનું લગ્ન એક આર્કિટેક્ટ

સાથે થયું. એના બન્ને દિકરા આજે મોટા વ્યવસાયોમાં લાગેલા છે. એની નવરાશનો સમય આઈકો કવિતા લખવામાં ગાળે છે.

‘એટલે તું તારી માસીનો વારસો જાળવવા માગે છે, જે સમ્રાટ દરબારમાં કવિવિત્રી હતાં, એમને?’ – મેં જાણવા ઇચ્છ્યું.

‘અરે ના, ના,’ એણે કંઈક ખમચાટ સાથે કહ્યું.

‘તું તો સ્કૂલમાં હતી એવી જ વિવેકી – ને એકદમ સન્નારી જેવી લાગે છે ને!’

એણે કહ્યું –

‘તને ખબર છે – મારાં ફીચર્સ, હું બેન્કેઈ રમતી ત્યારે હતાં ને, એવાં ને એવાં જ છે, અત્યારે પણ.’

એનો ઉખાલ્યો અવાજ સાંભળતાં મને લાગ્યું કે એનું કૌટુંબિક જીવન જરૂર ઘણું સુખી ને આનંદભર્યું હશે.

કાઈકો આઓકી (હવે શ્રીમતી કુવાળારા)

કાઈકો-ચાન – જેનાં મરઘાં ઊડી શકતાં હતાં – તે હવે કાઈઓ વિશ્વવિદ્યાલયની કોઈ પ્રાથમિક શાળાના એક શિક્ષકની પત્ની છે. એને એક દીકરી પણ છે ને એનું લગ્ન થઈ ગયેલું છે.

ચોઈસી મિગિતા

પેલા સ્મશાનના માલપૂઆ વાળો મિગિતા. એણે પહેલાં બાળાપતન-વિદ્યામાં પદવી મેળવી પણ એને ચિત્રો કરવાનો પણ શોખ હતો એટલે વળી એણે ફરી ભણવાનું શરૂ કરેલું, અને મુસાશિનો કોલેજ ઓફ ફાઈન આર્ટ્સમાંથી એ સ્નાતક થયો. આજે એ પોતાની ગ્રાફિક ડિઝાઈનની કંપની ચલાવે છે.

રયો-ચાન

તોમોએનો ચોકીદાર રયો-ચાન યુદ્ધમાં ગયેલો એ સુરક્ષિત પાછો આવેલો. એ દરેક વર્ષની ત્રીજી નવેમ્બરે યોજાતા તોમોએ-સંમેલનમાં હાજર રહેવાનું ભૂલતો નથી.

